

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

ПОЛИВАНА АЛІНА СЕРГІЇВНА

УДК 378.017.4«19/20» (043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ
УЧИТЕЛІВ**

(60-ті роки XX – початок XXI століття)

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

А.С. Поливана

Науковий керівник: **ДАВИДЮК Марина Олександрівна,**
кандидат педагогічних наук, доцент

ВІННИЦЯ – 2020

АНОТАЦІЯ

Поливана А.С. Формування громадянської культури майбутніх учителів (60-ті роки ХХ –початок ХХІ століття) – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» – Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, Вінниця, 2020.

Зміст анотації

У дисертації визначено теоретико-методологічні засади дослідження, зокрема схарактеризовано чотири рівні (філософський, загальнонауковий, конкретнонауковий і технологічний) формування громадянської культури майбутніх учителів; представлено такі методологічні підходи – цілісний; історико-хронологічний, системний, особистісно-орієнтований, компетентнісний, соціологічний, культурологічний, аксіологічний; узгоджено загальнонаукові принципи науковості, історизму, об'єктивності, культуровідповідності, системності, що дали змогу проаналізувати особливості та закономірності формування громадянської культури молоді, зокрема майбутніх учителів; запропоновано емпіричні, загальнонаукові та спеціальні методи дослідження.

Генезу формування громадянської культури в системі вищої освіти (60-ті роки ХХ – початок ХХІ століття) у контексті педагогічного дискурсу забезпечило ґрунтовне вивчення історико-педагогічних джерел, а саме: нормативно-правових актів; статистичних джерел, довідкових видань; архівних джерел; монографій та навчальних посібників; дисертацій; матеріалів періодики тощо.

Диференційовано значення таких понять, як «громадянське виховання», «громадянське суспільство», «громадянська культура», а також «громадянська культура майбутніх учителів». Виділено основні складники громадянської

культури майбутніх учителів: громадянську освіченість, систему цінностей, громадянську поведінку та громадянський світогляд.

З'ясовано, що «громадянська культура майбутніх учителів» – це сукупність громадянських цінностей, знань і почуттів, поведінкових патернів, що мотивує та стимулює їх до суспільно-політичної активності для самовдосконалення й розвитку держави.

На основі авторських критеріїв (конкретно-історичні: суспільно-політичний, соціально-економічний і культурно-освітній розвиток України; нормативно-правові: постанови урядів, законодавчі акти з проблем навчально-виховного процесу у системі вищої освіти СРСР та УРСР; ідейно-педагогічні: розвиток системи вищої освіти СРСР та УРСР; образи студентів політичних епох; парадигмальні: зміна підходів до освітнього процесу впродовж 60-х років ХХ – початку ХХІ століття, зокрема його мети, цілей, змісту, нами виокремлено періоди формування громадянської культури майбутніх учителів (60-ті роки ХХ – початок ХХІ століття), які охопили окремі епізоди політичних епох, а саме: 1961-1970 рр., у межах якого майбутній учитель почувався як «заручник ідеології і влади»; 1971-1990 рр. майбутній учитель – виступає як «відновник народного господарства»; 1991-2009 рр. учитель постає як патріот – «новатор».

У першому періоді формування громадянської культури майбутніх педагогів у 1961-1970 рр. особливе місце відводилось формуванню комуністичного світогляду у школярів і студентів та підготовки їх до виконання визначеної державою соціальної ролі.

Окреслено проблеми комуністичного виховання студентської молоді, узагальнено його форми і методи, які були досить важливим і актуальним завданням партійного керівництва. Спираючись на виховний досвід попередніх років, що висвітлений у архівних документах, які накопичені партійними організаціями щодо ідейно-політичного, трудового і морального виховання особистості відповідно до запитів суспільства розвиненого соціалізму, узагальнено завдання комплексного підходу до виховання

студентської молоді. Комплексний підхід являв собою своєрідний сплав теоретичних розробок та практичного досвіду ідеологічної діяльності партії, був концентрованим виразом її політики в галузі ідейної підготовки, що вимагало посилення вимог до трудового, естетичного та ідейно-політичного виховання.

Примітною рисою діяльності партійних організацій упродовж 1966-1970 рр., згідно з положеннями ідейно-політичного виховання майбутніх учительських кадрів, було посилення наукового підходу до розв'язання цієї проблеми, що передбачало створення науково обґрунтованої системи комуністичного виховання, яка отримала назву єдиного комплексного плану ідейно-виховної роботи. До середини досліджуваного періоду такі плани, розраховані на всі роки навчання студентів, визначили зміст, форми і напрями ідейно-політичної роботи в педагогічних навчальних закладах республіки. Їх введення і вдосконалення у поєднанні з традиційними формами і методами ідейно-політичного виховання давало можливість залучити до участі в суспільно-політичному житті значно більшу кількість студентів, ніж це було раніше; поліпшувати успішність; партійні організації отримали можливість жорсткого контролю процесу ідейно-політичного виховання студентів.

У другому періоді (1971-1990 рр.) – серед виокремлених напрямів навчально-виховної роботи зі студентською молоддю висвітлено особливості формування громадянської культури майбутніх педагогів шляхом виховання почуття інтернаціоналізму, патріотизму, педагогічної етики та громадянського обов'язку, що реалізувалися через систематичну роботу клубів інтернаціональної дружби, проведення вечорів і фестивалів дружби, студентських конференцій, розвиток співпраці з вузами братніх республік, з військовими частинами й виробничим колективами, організацією зустрічей зі старими більшовиками, учасниками Жовтневої революції, Громадянської та Вітчизняної воєн, героями праці, працівниками народної освіти, діячами науки, літератури, мистецтва та ін.

Поряд із вищезгаданими напрямами комуністичного виховання,

суттєвими факторами впливу на свідомість студентів стали атеїстичне, морально-етичне та естетичне виховання, здійснювані передусім у навчальній діяльності та позанавчальний час.

Головними недоліками в ідейно-масовій роботі були формалізм і заорганізованість. Названі вище форми і методи виховання, зокрема формування громадянської культури майбутніх учителів, характеризувалися надмірною інертністю і неорганізованістю, викладачі скаржилися на погану дисциплінованість молоді, відсутність інтересу до громадської роботи, незадоволеність проведенням комсомольських зборів; відсутність ініціативи і самостійності. Усі заходи проходили за одноманітною схемою, відповідали знаменним датам календаря, відтворювали зміст матеріалів з'їздів КПРС, змінювалося при цьому лише формулювання основних положень щодо позиції молоді у суспільстві, практики комуністичного виховання мали помітний вплив на формування громадянської культури майбутніх учителів.

Незважаючи на значні позитивні кількісні зрушення, прориву в галузі освіти не відбулося, не було створено гідних умов для розвитку системи виховання майбутніх педагогів, відродження національної школи. Більшість намічених заходів з реалізації реформи шкільної та вищої педагогічної освіти середини 80-х років залишилися на папері, не знайшовши втілення в підготовці майбутніх учителів.

Третій період (1991-2009 рр.): в умовах соціально-політичних, культурних й освітніх трансформацій 90-х років ХХ ст. започатковано ідейні основи якісно нового громадянського виховання студентів, які спроможні були забезпечити соціальну справедливість, проявляти власні ціннісні орієнтації, відстоювати свої переконання, власну позицію, брати участь у розвитку демократичного суспільства. Означений факт підтверджує, що перед системою професійно-педагогічної освіти постала нагальна потреба виховати студентську молодь у новому форматі. Це розширило спектр підходів до організації процесу формування громадянської культури студентської молоді у вищій педагогічній школі, який за згаданих суспільно-політичних умов був

спрямований на самореалізацію молодшої людини в державі.

За результатами аналізу історико-педагогічного досвіду формування громадянської культури майбутніх учителів та вимогами до громадянської культури студента, які змінювалися відповідно до історичних періодів у досліджуваний нами часовий проміжок (60-ті роки ХХ – початок ХХІ століття), що перебували під впливом політичної ситуації в країні, ідеології, цінностей суспільства, нами визначено тенденції формування громадянської культури молоді, зокрема майбутніх педагогів у відповідності до обґрунтованих періодів:

- вичерпність фактів виокремленого нами першого періоду формування громадянської культури майбутніх учителів (1961-1970 рр.) – «Часу ідеології у радянській педагогічній науці» – дозволяє вибудувати «ідеологічну» тенденцію формування громадянської культури майбутніх учителів, яка передбачає формування громадянської культури майбутніх педагогів як будівників комуністичного суспільства, що було проявом радянської ідеології «світлого» майбутнього. Громадянська культура майбутнього учителя мала відповідати усім принципам «нової людини» радянської епохи. У процесі формування громадянської культури майбутнього педагога органічно поєднувалася боротьба за соціалізм і комунізм, через проникнення у свідомість людей, їхні погляди і вчинки;

- другий період (1971-1990 рр.) – «Еволюція радянської педагогічної науки і суспільна користь», дозволив виділити реалії запровадження суспільно-політичної тенденції формування громадянської культури майбутніх учителів, яка показує, що студентська молодь не готова була прийняти новий формат суспільних відносин, її політичні погляди формувалися на тлі «ідеалістичної» тенденції виховання та вимагали адаптації до «суспільно-політичної», яка дозволяла їм обирати власний вектор соціалізації у соціумі (самореалізація, представлення та відстоювання власних поглядів, самоствердження), інтегруючи старі ідеологічні стереотипи та нові суспільно-політичні реалії, які диктував час «перебудови»;

– у третій період (1991-2009 рр.) – «Національне зародження української педагогічної науки» – викристалізовується «націєтворча» тенденція формування громадянської культури майбутніх учителів, яка демонструє відмову від старих авторитарних, адміністративно-примусових форм і методів виховної роботи, з'являється орієнтація на педагогічне співробітництво викладачів і студентів, на розвиток особистості студента, повагу до його гідності. Становлення української державності, інтеграція у європейське і світове співтовариство, відмова від тоталітарних методів управління державою і побудова громадянського суспільства передбачали орієнтацію на людину, націю, пріоритети духовної культури, визначали основні напрями реформування освітнього процесу на шляху формування громадянської культури майбутніх педагогів.

Ключові слова: підготовка майбутнього учителя, громадянська культура, формування громадянської культури майбутніх учителів, громадянське виховання, заклади вищої педагогічної освіти України.

ANNOTATION

Polyvana A.S. Formation of civic culture of rising teachers (the 60s of the XX-the beginning of the XXI century). – Thesis. Manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Pedagogical Sciences (PhD): Speciality 13.00.01 – General Pedagogy and History of Pedagogy. – Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. – Vinnytsia, 2019.

Abstract contents

The thesis presents theoretical and methodological research foundations; in particular four levels (philosophical, general scientific, specific scientific and technological) of the formation of civic culture of rising teachers are characterized; such methodological approaches are presented – holistic; historical-chronological, systemic, personality-oriented, competent, sociological, cultural-logical, axiological; general scientific principles of science, historicism, objectivity, cultural

conformity, systematicity are agreed upon, which made it possible to analyze the peculiarities and patterns of formation of civic culture of the young, including rising teachers; empirical, general scientific and specific research methods are suggested.

A thorough study of historical and pedagogical sources, namely normative-legal acts, statistical sources, reference publications, archival sources, monographs and textbooks, theses, periodicals etc. provided the genesis of the formation of civic culture in the higher education system (the 60s of the XX-the beginning of the XXI century) in the context of pedagogical discourse.

Such concepts as «civic education», «civil society», «civic culture» and «civic culture of rising teachers» are distinguished. The main components of civic culture of rising teachers are singled out: civic accomplishment, system of values, civic behaviour and civic world outlook.

It is found out that the «civic culture of rising teachers» is a set of civic values, knowledge and feelings, behavioural patterns, motivating and stimulating them to socio-political activity for self-improvement and state development.

Based upon the author's criteria (specifically historical: socio-political, socio-economic and cultural-educational development of Ukraine; regulatory-legal: governmental decisions, legislative acts on the issues of educational process in the higher education system of the USSR and the Ukrainian SSR; ideological and pedagogical: development of the higher education system of the USSR and the Ukrainian SSR; students' images of political epochs; paradigmatic: change of approaches of educational process during the 60s of the XX-the beginning of the XXI century, in particular its purpose, objectives, content; the culture of rising teachers (the 60s of the XX-the beginning of the XXI century), which covered some episodes of political epochs, namely: 1961-1970, within which the rising teacher felt as «victim of ideology and power»; within 1971-1990 a rising teacher acts as a «restorer of the national economy», within 1991-2009, the teacher is regarded as a patriot – «innovator»).

In the first period of formation of civic culture of rising teachers within 1961-1970 a special part was occupied by the formation of communist worldview of pupils

and students and their preparation for the fulfillment of the state-defined social role.

The problems of communist upbringing of student youth are outlined, and its forms and methods are summarized, which were quite an important and urgent objective of the party leadership. Based on the educational experience of previous years, which is revealed in archival documents accumulated by party organizations regarding ideological, political, labor and moral education of the individual in accordance with the demands of the society of developed socialism, the task of a comprehensive approach to the education of student youth is generalized. This approach was a complex of theoretical developments and practical experience of the party's ideological activity, was a concentrated manifestation of its policy in the field of ideological training, which required increasing requirements for labor, aesthetic and ideological-political education.

A remarkable feature of the activities of party organizations during 1966-1970, according to the ideological and political education of rising teachers, was strengthening the scientific approach to solving this problem. It involved a creation of a science-based system of communist education, which was called a unified integrated plan of ideological education work. By the middle of the period under research, such plans, designed for all years of students' studies, determined the content, forms and directions of ideological and political work in republic pedagogical educational institutions. Their introduction and improvement along with traditional forms and methods of ideological and political education, made it possible to involve a much larger number of students in the socio-political life than before; to improve academic performance; party organizations were given the opportunity to tightly control the process of students' ideological and political education.

In the second period (1971-1990) – among the distinguished directions of educational work with student youth, the peculiarities of forming the civic culture of rising teachers are highlighted. That formation was done by fostering a sense of internationalism, patriotism, pedagogical ethics and civic duty, a systematic work of international friendship clubs, a systematic friendship evening meetings and

festivals, student conferences, development of cooperation with universities of brotherly republics, with military units and labour communities, meetings with old Bolsheviks, members of the October Revolution, the Civil and World wars, heroes of labour, workers of public education, people of science, literature, art, etc.

Along with the aforecited areas of communist education, atheistic, moral, ethical and aesthetic education, done primarily in educational and non-teaching time, became significant factors in influencing students' consciousness.

Formalism and over-organization were the main disadvantages in the ideological mass work. The above-mentioned forms and methods of education, in particular the formation of civic culture of rising teachers, were characterized by excessive inertia and disorganization, university teachers complained of poor youth discipline, lack of interest in community work, dissatisfaction with the Komsomol meeting; lack of initiative and independence. All events were monotonous, corresponded to calendar dates, reproduced the content of the CPSU Congress materials, only the wording of the basic provisions on the position of youth in society was changed, but their shadows were remnants of communist education, which had a significant impact on the formation of civic culture of rising teachers.

Notwithstanding significant positive quantitative changes, there was no breakthrough in education; no decent conditions were created for the development of the education system of rising teachers, the revival of the national school. The majority of the planned measures to implement the reform of school and higher teacher education in the mid 80's remained on paper, finding no incarnation in the preparation of rising teachers.

The third period (1991-2009): in the conditions of socio-political, cultural and educational transformations of the 1990s the ideological foundations of a qualitatively new civic student education were initiated. They were able to ensure social justice, show their own value orientations, defend their beliefs, their own views and participate in the development of a democratic society. This fact confirms that the system of vocational and pedagogical education faced an urgent need to educate students in a new format. This broadened the range of approaches to

organizing the process of forming the civic culture of student youth in a higher pedagogical school, which under the aforementioned socio-political conditions was aimed at self-realization of a young person in the state.

According to the analysis of the historical and pedagogical experience of forming the civic culture of rising teachers and the requirements for the student civic culture, which changed according to historical periods in the time period under research (the 60s of the XX-the beginning of the XXI century), and were influenced by the political situation in the country, ideology, values of society, the tendencies of formation of youth civic culture of, in particular of rising teachers in accordance with the distinguished periods are identified:

- thoroughness of the facts of the first period of formation of civic culture of rising teachers, which we have singled out (1961-1970) allows us to build an *«ideological» tendency of formation of civic culture of rising teachers*. It presupposes the formation of the latter as the builders of communist society, which was a manifestation of the Soviet ideology of a «bright» future. The civic culture of the rising teacher had to conform to all the principles of the «new man» of the Soviet era. The struggle for socialism and communism, through the penetration into the minds of people, their views and actions were organically combined in the process of forming the culture of the rising teacher;

- the second period (1971-1990) allowed highlighting the realities of introducing a *socio-political tendency of forming civic culture of rising teachers*, which shows that student youth was not ready to adopt a new format of social relations, its political views were formed against the background of the «idealistic» upbringing trend and demanded an adaptation to the «socio-political» one that allowed them to choose their own socialization vector in society (self-realization, expression of their own views, self-affirmation), integrating old ideological stereotypes and new social and political realities that the «perestroika» period dictated;

- in the third period (1991-2009) the *«nation-building» tendency of formation of civic culture of rising teachers* is crystallized, which demonstrates the

rejection of the old authoritarian, administrative-forced forms and methods of educational work, there is an orientation on pedagogical cooperation of students and teachers development of the student's personality, respect for his/her dignity. Formation of Ukrainian statehood, integration into the European and world community, rejection of totalitarian methods of government and building civil society provided orientation to the person, nation, spiritual culture priorities, determined the main directions of the educational process on the way of forming the civic culture of rising teachers.

Key words: training of a rising teacher, civic culture, formation of civic culture of rising teachers, civic education, pedagogical institutions of higher education of Ukraine.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Поливана А.С. Огляд провідних тенденцій виховання громадянської культури майбутніх вчителів на початку ХХІ ст. // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми. Збірник наукових праць. Київ-Вінниця. 2017. Вип. 48. С. 168-171. **(Індексується в міжнародній наукометричній базі Copernicus)**
2. Поливана А.С. Вплив соціально-політичних, культурних і освітніх перетворень в системі громадянського виховання студентської молоді в 1990-х роках // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми. Збірник наукових праць. Київ-Вінниця. 2017. Вип. 49. С.149-153. **(Індексується в міжнародній наукометричній базі Copernicus)**
3. Поливана А.С. Особливості громадянського виховання майбутніх учителів (60-ті роки – 70-ті рр. ХХ ст.) // Сучасні інформаційні технології та

інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми. Збірник наукових праць. Київ-Вінниця. 2018. Вип. 52.С. 102-107. **(Індексується в міжнародній наукометричній базі Copernicus)**

4. Поливана А.С. Історичні нариси громадянського виховання майбутніх учителів у 1970–1980 рр. // Збірник наукових праць [Херсонського державного університету]. Педагогічні науки. 2018. Вип. 84(1). С. 18-23. **(Індексується в міжнародній наукометричній базі Copernicus)**

5. Поливана А.С. Моделі формування громадянської культури майбутніх педагогів (60-ті роки ХХ – початок ХХІ століття) // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах : зб. наук. пр. / Класич. приват. ун-т. Запоріжжя. 2019. Вип. 64. С. 16-24. **(Індексується в міжнародній наукометричній базі Copernicus)**

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

1. Polyvana A.S. Definition of the notion of «civic culture» in the context of modern processes of society development // Inovativny vyskum v oblasti vzdelavania a socialnej prace: zbornik prispevkov mezinarodnej vedeckej-praktika konferencie / 10-11 marca 2017. Sladkovicovo.2017. P. 34-37.

2. Поливана А.С., Давидюк М.О. Основні тенденції процесу виховання громадянської культури // XIII International scientific and practical Conference «CUTTING-EDGE SCIENCE – 2018».Volume 12: Pedagogical sciences Psychology and sociology. Sheffield. Science and education LTD – P. 22-24.

3. Поливана А.С., Давидюк М.О. Розвиток ідеї громадянської культури студентської молоді в історії педагогіки України ХХ століття // IV Всеукраїнська конференція молодих учених і студентів «Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень – 2015»: зб. наук. пр. Випуск 4 (7). Вінниця.2015. С. 207-215.

4. Поливана А.С., Давидюк М.О. Стан виховної роботи майбутніх учителів у контексті формування громадянської культури (у 60-тих роках ХХ ст.) // Materiały XIV Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji

«Wykształcenie i nauka bez granic - 2018» (07-15 grudnia 2018 roku). Volume 17. Przemysl. C. 40 - 43.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

1. Поливана А.С. Розвиток ідеї виховання громадянської культури студентської молоді // Збірник матеріалів науково-практичної конференції «Якість професійної підготовки майбутніх фахівців у коледжі». Випуск 1. Вінницький коледж будівництва і архітектури КНУБА. Вінниця. 2017. С. 45-49.
2. Поливана А. С., Давидюк М. О. Етнічні стереотипи сучасного студентства // III Всеукраїнська конференція молодих учених і студентів «Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень – 2014»: зб. наук. пр. Вип. 3(6). Вінниця. 2014. С. 297-303.
3. Поливана А. С., Давидюк М. О. Зміст етнічних стереотипів сучасного студентства в ситуації воєнізованого конфлікту між державами // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Педагогіка і психологія. 2014. Вип. 42(1). С. 316-324.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	17
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ УПРОДОВЖ 60-х років ХХ ст. – початку ХХІ ст.....	27
1.1. Історіографія та джерельна база дослідження.....	27
1.2. Теоретико-методологічні засади дослідження.....	45
1.3. Генеза формування громадянської культури майбутніх учителів ...	56
Висновки до першого розділу	90
РОЗДІЛ 2 ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ (60-х роках ХХ – початок ХХІ століття).....	113
2.1. Зміст формування громадянської культури майбутніх учителів у 1961-1970 рр.	113
2.2. Закономірності та суперечності формування громадянської культури майбутніх учителів у період 1971-1990 рр.....	127
2.3. Зміни в системі формування громадянської культури майбутніх учителів у 1991 -2009 рр.	150
Висновки до другого розділу	159
РОЗДІЛ 3 ВИКОРИСТАННЯ ІДЕЙ ТА ІСТОРИЧНОГО ДОСВІДУ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ДЛЯ РОЗВИТКУ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ.....	171
3.1. Тенденції формування громадянської культури майбутніх учителів у 60-х роках ХХ – на початку ХХІ століття.....	171
3.2. Упровадження ідей історичного досвіду формування громадянської культури майбутніх учителів для модернізації їх професійної підготовки	196
Висновки до третього розділу	210
ВИСНОВКИ	218
ДОДАТКИ.....	223

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ЗВО – заклад вищої освіти (вищий навчальний заклад)
- ДАВіО – Державний архів Вінницької області
- ДАХмО – Державний архів Хмельницької області
- КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу
- ЛКСМУ – Ленінська Комуністична Спілка Молоді України
- МВО СРСР – Міністерство вищої освіти СРСР
- МО СРСР – Міністерство освіти СРСР
- МО України – Міністерство освіти України
- МО УРСР – Міністерство освіти УРСР
- МОН України – Міністерство освіти і науки України
- Педінститут – педагогічний інститут
- РМ СРСР – Рада міністрів СРСР
- РМ УРСР – Рада міністрів УРСР
- СБЗ – студентські будівельні загони
- СРСР – Союз Радянських Соціалістичних республік
- УРСР – Українська Радянська Соціалістична республіка
- ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
- ЦДАГО – Центральний державний архів громадських об’єднань України
- ЦК КПРС – Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу

ВСТУП

Актуальність проблеми дослідження. Взаємини людини із суспільством складні й багатогранні. Розвиток людства не є прямим, лінійним процесом, у ньому багато колізій і протиріч, конфліктів і суперечностей. В Україні з моменту здобуття незалежності для громадянської соціалізації молоді створені умови, що вимагають нових форм, методів і тенденцій формування громадянської культури прийдешніх поколінь. З одного боку, пріоритет загальнолюдських цінностей, прагнення політиків долучити Україну до різних міжнародних організацій, відкриття кордонів, діяльність на території держави значної кількості міжнародних фондів, релігійних організацій, благодійних спілок, з іншого боку – посилена увага до громадянської освіченості й культури формування громадянського суспільства. Така ситуація визначає актуальність окреслення концептуальних засад громадянського виховання молодого покоління, виявлення тенденцій формування громадянської позиції студентства як найбільш чутливої до соціальних процесів частини молоді.

Вивчення проблем формування сучасної громадянської культури молоді в суспільстві перехідного типу, яким нині є український соціум, не викликає сумнівів, оскільки йдеться про історичний вибір шляху розвитку. Право вибору за собою залишає студентська молодь. Недостатній рівень засвоєння демократичної політичної культури є однією з причин відчуження молоді від суспільно-політичних процесів в українській державі. Суспільство не може бути громадянським, а держава – правовою, якщо одна із соціальних груп цього суспільства виключена з системи політико-владних відносин. Утвердження нового типу соціокультурних відносин, у тому числі й політичних, передбачає не тільки опанування молоддю всіма формами людської життєдіяльності, що сформувались у період її соціалізації, а й творення нових, які найбільше відповідають потребам часу. Роль і можливості закладу вищої освіти в цьому аспекті вивчені недостатньо. Суть наукової

проблеми дослідження полягає у з'ясуванні ролі освіти (у нашій роботі – вищої педагогічної школи) як соціального інституту в процесі формування громадянської культури студентської молоді.

Теоретичні основи громадянського виховання викладено в роботах Ю. Авер'янова, А. Гаязова, А. Гаджиєва, Л. Беляєвої, Б. Вульфа, Н. Іванової, В. Князева, В. Лугового, М. Поташника, М. Рогозіна, М. Рожкова, В. Сухомлинського, О. Сухомлинської, Г. Філіпчука. Окремі соціальні й політичні аспекти громадянського виховання молоді розглядали Л. Аманбаєва, І. Бех, А. Мудрик, М. Нікандров, Г. Філонов, Є. Ямбург та ін. Закономірності процесу формування громадянської свідомості як важливої складової загального розвитку особистості стали предметом вивчення багатьох теоретиків та практиків педагогічної і психологічної галузей (О.Дубасенюк, І. Ільїнський, І. Кон, А. Макаренко, І. Мар'єнко, В. Плахтєєва, М. Пряжников, В. Сухомлинський, Г. Філонов). Виявленню умов формування громадянськості школярів присвячено роботи І. Андрухи, В. Арешонкова, Є. Бондаревської, Г. Гревцевої, Т. Іванової, П. Ігнатенка, Л. Карцева, Л. Крицької, В. Муханова, В. Поплужного, О. Сухомлинської та ін. Принципи формування громадянськості проаналізовано в дослідженнях О. Кочетова, І. Молодцової, Н. Савотіної. Форми організації, сутність і механізми формування громадянської позиції молоді схарактеризовано у працях Н. Браташ, П. Вербицької, І. Кориної, О. Мартинюк, Т. Мерцалової, І. Молодцової, Д. Пріма, Ю. Рудіна, М. Чельцова. Особливості політичної соціалізації і формування соціально-психологічних установок молоді досліджували філософи й соціальні психологи (І. Белоконь, В. Москаленко, Т. Поснова). Проблема громадянського виховання студентів закладів вищої освіти присвячено роботи З. Красноока, Т. Кухневич, М. Чельцова. Науковими колективами під керівництвом О. Сухомлинської та Р. Арцишевського розроблено концепцію громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності й становлення цінностей громадянського суспільства.

Водночас актуальною залишається проблема формування громадянськості студентства. Відсутні комплексні дослідження, присвячені розкриттю особливостей розвитку громадянської позиції студентів педагогічних закладів вищої освіти України, зокрема 60-тих років XX – початку XXI століття, що характеризувалися пролонгованою політичною й економічною кризою. Також немає досліджень, присвячених особистісним детермінантам громадянської культури студентів, зокрема майбутніх учителів. В умовах, коли суспільство відчуває гостру потребу в соціально активній студентській молоді, готовій до адекватного громадянського самовизначення, заклади вищої освіти педагогічного профілю приділяють недостатньо уваги громадянському вихованню студентської молоді.

Ураховуючи вимоги до підготовки майбутніх учителів, що цілісно відображені у Законі «Про освіту» (2017 р.), Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа», Законі про середню освіту (2020 р.) та Концепції розвитку педагогічної освіти, сучасна освіта потребує вчителя, який розглядається у системі освіти як цілісна особистість, усебічно розвинена, здатна до критичного мислення; патріот з активною позицією, який діє згідно з морально-етичними принципами і здатний ухвалювати відповідальні рішення, поважає гідність і права людини; інноватор, здатний змінювати довколишній світ, розвивати економіку за принципами сталого розвитку, конкурувати на ринку праці, вчитися впродовж життя.

Результати вивчення нормативно-правових документів та історико-педагогічних праць із проблеми формування громадянської культури молоді дозволили виявити низку суперечностей, що загострюються в умовах сучасної дійсності, зокрема між:

- змістом понять (громадянськість, громадянська спрямованість, громадянське виховання, громадянська компетентність, громадянська позиція) у різні історичні періоди;
- необхідністю збереження історико-педагогічного досвіду

формування громадянської культури майбутніх учителів і недостатнім критичним осмисленням та узагальненням цього досвіду в педагогічній науці й практиці;

- значними теоретичними і практичними досягненнями педагогів (60-ті роки ХХ – початок ХХІ століття) й неналежним науковим обґрунтуванням можливостей творчого впровадження їх в освітньо-виховну практику сучасних закладів вищої педагогічної освіти;

- нагальною потребою в оновленні змісту, форм, методів та засобів формування громадянської культури майбутніх учителів у сучасних закладах вищої педагогічної освіти і фрагментарним використанням набутого історичного досвіду формування громадянської культури студентів (60-ті роки ХХ – початок ХХІ століття).

Актуальність і необхідність ґрунтовного історико-педагогічного аналізу генези формування громадянської культури майбутніх учителів (60-ті рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.), потреба впровадження історичного досвіду в освітній процес сучасних закладів вищої педагогічної освіти, а також відсутність комплексного дослідження із проблеми формування громадянської культури майбутніх учителів зумовили вибір теми дослідження: **«Формування громадянської культури майбутніх учителів (60-ті роки ХХ – початок ХХІ століття)»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в рамках реалізації науково-дослідної теми кафедри педагогіки та професійної освіти Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (0115U002571) «Теоретико-методичні засади формування загальнопедагогічної компетентності сучасного вчителя у контексті становлення європейського простору вищої школи».

Тема дисертації затверджена Вченою радою Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол № 8 від 21 січня 2015 р.) та узгоджена Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології НАПН України (протокол № 4 від

20 червня 2017 р.).

Мета дослідження полягає в здійсненні ретроспективного аналізу формування громадянської культури майбутніх учителів упродовж 60-х років ХХ ст. – початку ХХІ ст.; обґрунтуванні прогресивного досвіду освітньої практики формування громадянської культури майбутніх учителів і можливостей його використання у сучасній педагогічній освіті України.

Завдання дослідження:

1. Здійснити історико-педагогічний та історіографічний аналіз генези формування громадянської культури майбутніх учителів упродовж 60-х років ХХ ст. – початку ХХІ ст.

2. Теоретично обґрунтувати періодизацію формування громадянської культури майбутніх учителів у досліджуваний період.

3. Розкрити зміст, організаційні форми і методи формування громадянської культури майбутніх учителів у педагогічних закладах освіти України визначеного періоду.

4. Схарактеризувати тенденції формування громадянської культури майбутніх учителів упродовж 60-х років ХХ ст. – початку ХХІ ст.

5. Визначити перспективи творчого використання прогресивних ідей та історичного досвіду формування громадянської культури майбутніх учителів в умовах інноваційного розвитку освітньої галузі України.

Об'єкт дослідження – громадянська культура майбутніх учителів в історичному поступі.

Предмет дослідження – зміст, методи й організаційні форми формування громадянської культури майбутніх учителів (60-ті роки ХХ ст. – початок ХХІ ст.) у педагогічних закладах вищої освіти України.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 60-х років ХХ ст. – початку ХХІ ст. Нижня межа (60-ті роки ХХ ст.) пов'язана з прийняттям ЦК КП України і Радою Міністрів УРСР постанови «Про заходи з забезпечення загальноосвітніх шкіл учительськими кадрами» (1961 р.), у якій зазначалось, що підготовка значної кількості висококваліфікованих учителів є запорукою

успішного розвитку народної освіти, тому планувалося збільшити, відповідно до потреб народного господарства, набір в педагогічні навчальні заклади, зміцнити їх матеріальну базу, створити всі необхідні умови для підвищення теоретичної і методичної кваліфікації майбутніх учителів, зокрема їхньої професійної культури.

Вибір верхньої хронологічної межі зумовлений затвердженням «Концепції національного виховання студентської молоді» (2009 р.), у якій зазначалось, що відповіддю на виклики сучасного світу має стати створення цілісної системи національного виховання студентської молоді, яке формуватиме ядро української інтелігенції на основі національної ідеї.

Територіальні межі дослідження охоплюють сучасну Україну; основні акценти зроблено на змісті, формах і методах формування громадянської культури у педагогічних закладах вищої освіти України.

Концептуальні засади дослідження. В основу наукового пошуку, що характеризується складністю, суперечливістю, неперервністю, впливом суспільно-політичних, соціально-економічних і психолого-педагогічних чинників, було покладено системно-хронологічний підхід. Визначальними домінантами формування громадянської культури майбутніх учителів для нас стали: культура як складна, відкрита, дифузна, самоорганізуюча система, що охоплює різні боки взаємодії людини з іншими людьми, із самим собою, з природою і суспільством; сучасна полікультурна освіта, покликана закласти громадянське начало в людині, сформувати в ній прагнення до самовдосконалення і саморозвитку, до збагачення свого духовного, етично-морального статусу, здатного відродити культуру, економіку, змінити навколишню дійсність; принцип історизму з його основоположною ідеєю висвітлення творчих надбань теоретиків і практиків вітчизняної і зарубіжної педагогічної науки, які впродовж багатьох століть зреалізовували ідеї формування громадянської культури в системі професійної підготовки вчителів; принцип періодизації формування громадянської культури майбутніх учителів із 60-х років XX ст. – до початку XXI ст. із забезпеченням

логіко-системної послідовності у розвитку уявлень про творчі наукові підходи до розв'язання проблем змісту, організаційних форм і методів формування громадянської культури майбутніх учителів.

Методи дослідження: ретроспективний, логіко-системний аналіз – для обґрунтування основних концептуальних засад формування громадянської культури майбутніх учителів; хронологічно-системний і проблемно-пошуковий методи – для обґрунтування періодизації і наукового висвітлення еволюції ідей формування громадянської культури у системі професійної підготовки майбутніх учителів вищими педагогічними закладами освіти України розглядуваного історичного періоду; персонологічно-біографічний метод – для вивчення внеску теоретиків і практиків педагогічної галузі 60-років ХХ ст. – початку ХІХ ст. в царині формування громадянської культури майбутніх учителів; проблемно-генетичний метод – для обґрунтування положень щодо впровадження ідей та історичного досвіду формування громадянської культури майбутніх учителів визначеного історичного періоду в освітньо-виховну практику сучасних закладів вищої педагогічної освіти.

Джерельною базою дослідження стали нормативно-правові акти; статистичні джерела, довідкові видання; архівні джерела; монографії та навчальні посібники; дисертації.

У процесі дослідження було використано періодику 60-х років ХХ ст. – початку ХХІ ст., зокрема матеріали педагогічних періодичних видань («Советская педагогика», «Комсомольская правда», «Правда України», «Корчагінець», «Учительская газета» та періодичні видання епохи незалежності України – «Педагог», «Директор школи», «Рідна школа», «Український історичний журнал» тощо), а також праці з історії освіти і педагогічної думки України, наукові статті сучасних авторів із досліджуваної проблеми.

Джерельною базою дисертації стали матеріали із фондів Державного архіву Вінницької області (ДАВіО) (ф.Р-5050, ф. 4897, ф. Р-5371), Державного архіву Хмельницької області (ДАХмО) (ф. Р-302), Центрального державного

архіву громадських об'єднань України (ф.1, ф.7), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ф. Р-2, ф.166). Усього опрацьовано близько 50 архівних документів.

Для підготовки дисертації використано матеріали Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського НАПН України, Вінницької обласної універсальної наукової бібліотеки імені К. А. Тімірязєва, наукової бібліотеки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше:

- *у вітчизняній педагогічній науці розглянуто* генезу формування громадянської культури майбутніх учителів у 60-ті роки ХХ ст. – на початку ХХІ століття; визначено основні періоди формування громадянської культури майбутніх учителів з урахуванням соціально-політичних, економічних і культурних чинників: I-й період – 1961-1970 рр., II-й період – 1971-1990 рр., III-й період – 1991-2009 рр.; з'ясовано сутність, характерні особливості та закономірності кожного з періодів, їх наступність і взаємозалежність; визначено складники громадянської культури майбутніх учителів в історичній ретроспективі; обґрунтовано особливості формування громадянської культури майбутніх учителів та з'ясовано їх зміст; окреслено «ідеологічну» (1961-1970 рр.), «суспільно-політичну» (1971-1990 рр.) та «націєтворчу» (1991-2009 рр.) тенденції формування громадянської культури майбутніх учителів;

- *обґрунтовано* закономірності формування громадянської культури майбутніх учителів із використанням історико-педагогічної спадщини, вітчизняного та зарубіжного досвіду в освітянській практиці задля розбудови та вдосконалення освітнього процесу в сучасних ЗВО України.

Уточнено зміст понять «громадянське виховання», «громадянське суспільство», «соціалізація», «громадянська культура», «громадянська культура майбутнього учителя».

До наукового обігу введено 12 маловідомих джерел.

Подальшого розвитку набули положення щодо використання історичного досвіду та впровадження ретроінновацій для формування громадянської культури майбутніх учителів з метою модернізації освітньої системи в сучасній Україні.

Практичне значення одержаних результатів полягає в розробленні й апробації історико-педагогічного нарису «Громадянська культура студентів вищих педагогічних закладів освіти України (60-ті роки XX – початок XXI століття)», адресованого науковцям, викладачам, аспірантам і студентам педагогічних спеціальностей для поглиблення знань з теорії та історії педагогіки, культурології, історичного краєзнавства і українознавства.

Одержані результати можуть слугувати основою для подальших наукових розробок змісту дисциплін: «Методика виховної роботи», «Основи педагогічної майстерності», «Історія педагогіки», «Соціальна педагогіка», «Педагогіка вищої школи». Результати дослідження можуть бути використані в процесі написання монографій, підручників та посібників із теорії та історії педагогіки та підготовці лекційних і практичних занять із фахових та історико-педагогічних дисциплін для майбутніх педагогів.

Упровадження ретроінновацій для формування громадянської культури майбутніх учителів ґрунтується на культурно-історичних цінностях українського народу, його традиціях, духовності й утверджує, відповідно до Національної доктрини розвитку освіти, національну ідею, сприяє національній самоідентифікації, розвитку культури українського народу.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри педагогіки та професійної освіти Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (2015-2019 рр.), наукових конференціях різного рівня:

– *міжнародних*: mezdinarodnej vedeckej-praktika Inovativny vyskum v oblasti vzdelavania a socialnej prace (Sladkovicovo: Vysoka skola Danubius, 2017);

XIII International scientific and practical conference «Cutting-edge science – 2018» (Sheffield. Science and education 2018); Materiały XIV Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji «Wykształcenie i nauka bez granic - 2018» (Przemysł, Nauka i studia 2018); XIV міжнародна науково-практична конференція «Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми» Техно Проф Інформ (Вінниця 2018);

– *всеукраїнських*: III Всеукраїнська конференція молодих учених і студентів «Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень – 2014» (Вінниця 2015); IV Всеукраїнська конференція молодих учених і студентів «Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень – 2015» (Вінниця 2015);

– *звітних науково-практичних* конференціях викладачів, аспірантів і докторантів Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського (Вінниця, 2015, 2016, 2017, 2018).

Публікації. Основні результати дослідження відображено в 12 наукових публікаціях, з яких: 6 статей у наукових фахових виданнях України, 3 – у зарубіжних виданнях, 3 – у інших наукових часописах.

Структурний обсяг дисертації. Робота складається з анотації українською та англійською мовами, переліку скорочень, вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (усього 359 найменувань, з них 13 – іноземними мовами) та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 241 сторінку, основний зміст викладено на 192 сторінках.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ
ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ
МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ
УПРОДОВЖ 60-х років XX ст. – початку XXI ст.

1.1. Історіографія та джерельна база дослідження

Грунтовно вивчаючи й усебічно аналізуючи шляхи розвитку і становлення громадянської культури в складних історичних умовах, таким чином ми пізнаємо її сутність і періоди розвитку. Заглиблюючись в історію зародження і становлення громадянської культури, доходимо висновку про необхідність такого аналізу.

Відтворення й ретроспективний аналіз формування громадянської культури в контексті педагогічного дискурсу вимагає ґрунтовного вивчення історико-педагогічних джерел педагогічної науки. Поділяємо думку О. Сухомлинської, яка виділяє джерелознавчу компоненту як одну із головних, що вплинули на процеси трансформації системи освіти й виховання та вимагають цілісної картини дійсності формування громадянської культури в сучасній історії педагогіки. Дослідниця зазначає: «До історико-педагогічного дискурсу долучилося дуже багато нового, невідомого матеріалу. Він був почасти відомий, але в період розвитку радянської історико-педагогічної науки на ці джерела було накладено «табу» або вони оцінювалися негативно. І величезний загальний першоджерел ... науково не віддиференційовується, не відрефлексовується. Опис фактологічного матеріалу, що потопає у фактології, не структурований, і завдання історико-педагогічної науки – дати адекватну оцінку джерелам різного походження, які становлять дискурсивну тканину часу» [151, с. 27]. У контексті нашого дослідження передумовою теоретичного й історичного аналізу є класифікація та систематизація джерельної бази з окресленої проблеми. «Від глибини та

зумовленості класифікації джерел залежить, у кінцевому рахунку, і ефективність способів та методів їхнього дослідження, тобто доведеність і достовірність результатів історичного вивчення. Класифікація та систематизація історичних джерел також, як і типологія інформації, що досліджується, будучи одним із етапів наукового дослідження, є невід'ємною частиною кожної сучасної наукової дисципліни» [133, с. 86]. Історичний дискурс у розрізі проблеми формування громадянської культури майбутніх учителів умовно можна поділити на три періоди, відповідно до особливостей визначеної проблеми, методології та джерельної бази дослідження: I період – 1961 – 1970 рр.; II період – 1971-1990 рр.; III період – 1991-2009 рр.

Саме тому необхідно знати і широко використовувати позитивні фактори минулого в становленні громадянської культури, а також традиції і національні особливості її розвитку. А щоб побудувати нове, необхідно глибоко знати, використовувати й шанувати свою історію, дотримуючись принципу: хто цінує минуле – той має майбутнє.

Специфіка досліджень формування громадянської культури майбутніх учителів у період – 1961 – 1970 рр. полягала в тому, що радянська школа в цей час повинна була виховувати студентську молодь із суспільно активною позицією, яка не відокремлювала свої інтереси від інтересів радянської держави. Термін «громадянська культура» у працях тих років фактично не вживався, натомість зустрічаємо активне використання терміну «політична культура молоді», що за своїм змістовим наповненням був ідентичним сучасному потрактуванню громадянської культури особистості. З-поміж них слід назвати роботи К. Радіна [130], В. Сухомлинського [148-150]. Праці цього періоду розкривають вплив трудової політехнічної школи на формування громадянської культури майбутніх учителів.

У період 1971-1990 рр. почали з'являтися праці, які висвітлювали особливості внесення змін у практику громадянського виховання студентської молоді. Серед авторів, які розкривали особливості зародження ідей громадянського виховання на демократичних засадах, варто відзначити

Н. Болдирєва [17], Ф. Горелика [42], І. Іващенко [65], Є. Ільїна [66-67], В. Кожокарь [71], Є. Кокоркіна [73], А. Макаренка [90-93], А. Резнік [134], І. Руссу [136], С. Хозе [167,168], В. Шаталова [177, 178]. Такі роботи містять важливий фактологічний матеріал, аналіз політики урядів щодо становлення освіти; у них акцентовані проблеми посилення ролі комсомольських та піонерських організацій у громадянському становленні молоді, трудовому та політичному її вихованні, формуванню у молоді ідеологічних та соціалістичних цінностей.

У 90-х рр. ХХ ст. з проголошенням незалежності України змінилися пріоритети формування громадянської культури майбутніх учителів. Це було пов'язано насамперед із новим підходом до формування громадянської культури студентів, спроможних проявляти власні ціннісні орієнтації, відстоювати свої переконання, власну позицію, брати участь у розвитку демократичного суспільства своєї держави. Цінний фактологічний і теоретичний матеріал міститься в монографіях, дисертаціях, наукових статтях, розробках і дослідженнях сучасних учених, які так чи інакше розглядали проблеми формування громадянської культури майбутніх учителів у період 1991-2009 рр. Варто відзначити низку наукових праць відомих учених, які відобразили окремі аспекти проблеми формування громадянської культури майбутніх учителів того часу, зокрема І. Боголюбова [13], Л. Березівської [10,11], Г. Васяновича [24], А. Гаязова [36, 37], Н. Гупана [48, 49] О. Дубасенюк [54], А. Зязюна [63], В. Кіпеня [70], В. Кременя [80-83], О. Лаврінєнка [84, 85], В. Мушинського [97], А. Нікітіна [102, 103], І. Фрумїна [166], О. Сухомлинської [151-156], І. Ящук [182] та інших. У працях вчених проблема формування громадянської культури майбутніх учителів упродовж 60-х років ХХ – початку ХХІ століття тісно пов'язана із питаннями української національної ідентичності, державної, національної, особистої гідності українця як громадянина-патріота.

Таким чином, проблему формування громадянської культури майбутніх учителів упродовж 60-х років ХХ – початку ХХІ століття аналізували як

дослідники дорадянського періоду, так і сучасні науковці. Аналіз науково-педагогічної літератури, дисертаційних досліджень дає підстави стверджувати, що формування громадянської культури молоді, зокрема майбутніх педагогів, у процесі професійної підготовки не було предметом системного історико-педагогічного дослідження. Отже, необхідно критично осмислити широке коло різноманітних джерел. Важливою умовою об'єктивного дослідження історії формування громадянської культури молоді стала систематизація та ґрунтовий аналіз архівних, історико-педагогічних джерел і наукових досліджень з вибраної проблематики, що дозволяє визначити особливості становлення й перспективні напрями її формування у сучасній українській державі.

Джерела інформації для формування ґрунтовних висновків умовно можна впорядкувати в такій послідовності:

- нормативно-правові акти;
- статистичні джерела, довідкові видання;
- архівні джерела;
- монографії та навчальні посібники;
- дисертації;
- матеріали періодики.

До нормативно-правових актів досліджуваного періоду, що регулювали питання процесу формування громадянської культури майбутніх учителів, належать закони Верховної Ради Української РСР та Верховної Ради України; постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР; накази, листи, інструктивні матеріали, що були видані Центральним Комітетом КПРС УРСР та СРСР та відображають листування з Міністерством освіти СРСР та УРСР; Документи і матеріали з'їздів, конференцій ЦК ВЛКСМ щодо роботи вузівського комсомолу; Декларація про державний суверенітет України та Акт проголошення незалежності України. Згадані нормативно-правові акти дозволяють виокремити офіційну позицію державного апарату щодо політики в галузі розвитку системи педагогічної освіти відповідно до виокремлених

нами періодів, що мало значний вплив на формування громадянської культури майбутніх учителів упродовж 60-х рр. XX ст.– початку XXI ст.

Важливими для нашого дослідження стали статистичні й довідкові джерела, представлені звітами про навчально-виховну роботу інститутів, університетів та бібліотек навчальних закладів.

Розкрити особливості процесу формування громадянської культури молоді на різних етапах нашого дослідження дозволили архівні джерела, які зберігаються у Державному архіві Вінницької області (ДАВіО), Державному архіві Хмельницької області (ДАХмО), Партархіві Вінницької області, а також Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) та Центральному державному архіві громадських об'єднань (ЦДАГО України) у м. Києві.

Заслуговують на особливу увагу документи з таких фондів Державного архіву Вінницької області (ДАВіО): Вінницький державний педагогічний інститут ім. М. Островського (ф.Р-5050) [343-364, 550-596, 1070, 703, 676, 1119, 1668, 1662] містить описи вищої та середньої освіти УРСР; листування з Міністерством освіти СРСР та УРСР; розпорядження ректора інституту; протоколи засідань Ради інституту, протоколи засідань кафедр, плани роботи інституту, деканатів та кафедр, звіти про роботу факультетів та кафедр, документи про роботу студентських наукових гуртків, інформації про науково-дослідну роботу інституту; матеріали обласних та республіканських студентських спартакіад, постанови правління спортклубу, документи особисто-командної першості інституту з різних видів спорту; документи про роботу студентського наукового товариства. У фонді містяться документи з особового складу (штатні формуляри професорсько-викладацького складу, документи про роботу з кадрами); обласний відділ народної освіти виконавчого комітету Вінницької обласної ради народних депутатів (ф. 4897) [13-23] включає накази Міністерства освіти УРСР, рішення Вінницького обласного виконавчого комітету, накази та розпорядження Вінницького обласного відділу народної освіти; Вінницький політехнічний інститут

Міністерства освіти України (ф. Р-5371) [132, 1527,1529] містить статистичні річні звіти, річні навчальні плани факультетів, протоколи засідань вченої ради.

Цінним є фонд Державного архіву Хмельницької області (ДАХмО), зокрема (ф. Р-302), який налічує 16397 справ. Заслужують на увагу архівні матеріали, які стосуються діяльності тогочасного Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту [123, 245, 503, 624, 761, 853, 906, 1127, 1369, 1356], де представлено накази з основної діяльності інституту, протоколи засідань вченої ради, факультетських рад, кафедр інституту, програми, навчальні плани, методичні розробки, лекції викладачів та рецензії на них; плани роботи, звіти інституту, факультетів, деканатів, кафедр; звіти керівників педагогічної практики студентів; протоколи звітних студентських конференцій.

Документація згаданого фонду надає інформацію про процес виховання в інститутах, розкриває його напрямки та підкріплюється статистичними даними, що дозволяє визначити їхню важливість. Найбільш повну інформацію містять архівні справи зі звітами кафедр інститутів, протоколи засідань комсомольських організацій, звіти обкомів партії про ідейне виховання молоді, зокрема СБЗ, що дає змогу проаналізувати специфіку виховної роботи у визначених нами періодах.

Для вивчення означеної нами педагогічної проблеми формування громадянської культури опрацьовано архівні документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), зокрема фонди Центрального комітету Комуністичної партії України (ф.1) [1464], Центрального комітету Ленінського комуністичного союзу молоді України (ф.7) [1996- 1998]. Зазначені фонди містять документи, доповідні записки, протоколи, плани ЦК ЛКСМУ щодо виконання постанов ЦК Компартії України.

Також нами опрацьовано фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, зокрема фонд Культура, освіта, охорона здоров'я (ф. Р-2) [1746, 1746,1753] містить інформацію, звіти та інші

документи, які розкривають процес контролю за виконанням положень Ради Міністрів УРСР з питань розвитку, роботи освітніх закладів вищої освіти та діяльності студентських будівельних загонів (ф.166) [4628, 4630, 4637, 4640], які висвітлюють проблеми управління вищими навчальними закладами України, що є надзвичайно цінним для історіографії генези громадянської культури студентської молоді. У згаданих фондах та їх справах проаналізовано інформацію щодо формування громадянської культури у Вінницькому, Київському, Запорізькому, Луганському, Мелітопольському, Миколаївському, Одеському, Рівненському, Чернігівському педагогічних інститутах, що дозволило нам у подальшій роботі визначити та виокремити періоди формування громадянської культури студентської молоді.

Генезу громадянської культури молоді дозволяють реконструювати низка монографій та навчальних посібників. Зокрема, історико-педагогічний аспект процесу розвитку вищої педагогічної освіти розглядається у працях К. Авраменко [2], В. Боролюка [20], А. Булди [21], І. Важинського [22], Л. Войналович [33], О. Глузмана [38], Н. Дем'яненко [51], О. Лавріненка [84], В. Лугового [86], О. Місечко [96], С. Нікітчиної [104], Л. Пироженко [113], І. Ящук [182] та ін. Сучасні моделі системного розвитку вищої освіти вивчають О. Глузман [39], В. Кремень [82], Н. Ничкало [81] та ін.

Грунтовний аналіз наукової вітчизняної і зарубіжної літератури та електронних ресурсів засвідчує, що проблема формування громадянської культури студентської молоді перебуває в центрі наукових інтересів значної кількості дослідників: питання формування громадянської культури особистості знайшли розв'язок у ґрунтовних розробках ідей культурологічного підходу в освітній сфері у працях В. Болгаріна [16], К. Журби [58], І. Зязюна [64], Н. Дерев'янка [52], Г. Ващенко [26], В. Кременя [80], А. Макаренка [90], С. Савченко [138], В. Сухомлинського [149], Є. Хрикова [169] та ін.

У вітчизняній і зарубіжній педагогіці в останні роки здійснено ряд досліджень, де аналізуються проблеми виховання молоді людини. Цій

проблемі присвятили праці І. Бех [12], А. Бойко [14], М. Боришевський [18], Г. Васянович [24], О. Вишневський [29], І. Зязюн [64], О.Сухомлинська [134], І. Ящук [182] та ін.

Окремі ідеї громадянського виховання, формування рис громадянськості школярів, спроби системного підходу в означеному аспекті запозичені з дисертаційних досліджень Т. Воропаєвої, С. Карпушкіна, Я. Любимого, В. Москальця, В. Москвіної, С. Москвичова, О. Научителя, В. Павленка, О. Світличного, Є. Старовойтенка, В. Сусленко, І. Тисячник, Н. Фролової та ін.

Однак мова про громадянське виховання та виховання громадянина має глибоке коріння. У наукових дискусіях з проблем виховання в ХІХ ст. брали участь професійні педагоги (П. Блонський, К. Вентцель, М. Йорданський, П. Каптерев) і зрозуміло, що в часи становлення тоталітарної держави, коли інакодумство визнавалося проявом контрреволюційності, про справжню наукову дискусію не могло бути й мови. Вже в двадцяті роки ХХ ст. у педагогіці утвердилася безальтернативна ідеологія войовничого комунізму. Радянська школа в цей період повинна була виховувати дітей із суспільно активною позицією, що не відокремлюють свої інтереси від інтересів держави.

Значний внесок у становлення й розвиток радянської теорії й практики громадянського виховання зробив А. Макаренко. На його думку, весь педагогічний процес має підкорятися єдиній меті – вихованню гідного громадянина держави. «Виховати громадянина – значить виховати патріота, виховати в нього такі якості, які свідчили б про належність цієї молодії людини до великої держави...» [93, с. 173].

Як і більшість тогочасних радянських педагогів, А. Макаренко ототожнював поняття «громадянське виховання» і «політичне виховання». «До мене приходили діти, які настільки були вже зіпсовані, що не могли жити в нормальному суспільстві, і переді мною і ставилося питання про таке виховання, щоб вони могли жити в нормальному людському суспільстві. Для мене це було найголовніше питання. Людину, мого вихованця, я не міг

випустити з колонії. Я міг випустити такого, який явно для моєї чесності і відповідальності був радянським громадянином.... Я повинен був випускати таких людей, щоб їхній характер був політично вихований» [91, с. 74]. Вважаючи, що виховання людини завжди відповідає «замовленню суспільства», А. Макаренко стверджував: «Ми повинні виховувати громадянина Радянського Союзу. У нашу велику епоху ми повинні виховувати найбільш повноцінного громадянина, гідного цієї епохи» [93, с. 131].

Вважаючи громадянське виховання основою виховання людини соціалістичного типу, А. Макаренко виділив основні характеристики зрілого громадянина. Насамперед «це повинен бути кваліфікований, політично грамотний робітник, що має високу культуру, освіту, вміє працювати в колективі, дисциплінований, вірить своєму урядові і з оптимізмом дивиться в майбутнє».

А. Макаренко одним із перших у радянській педагогіці обґрунтував шляхи забезпечення тісного зв'язку між громадянською свідомістю й поведінкою особистості, дієвість яких підтверджена досвідом його роботи. Можна погодитися з О. Волжиною в тому, що розроблена А. Макаренко теорія громадянського виховання стала талановитим компромісом між політичними ідеалами сучасного йому суспільства, з одного боку, і загальнолюдськими поняттями добра і зла – з іншого [92].

Радянська педагогіка, декларуючи в розвитку теорії комуністичного виховання прогресивні ідеї світової педагогічної думки (Я. Коменський, Ж. Руссо, Й. Песталоцці, В. Дістервег і ін.), водночас за своїми цілями, ідеологічними й методологічними орієнтирами, за своїм змістом створила особливий інститут, відмінний від будь-якої виховної системи минулого. Були вибудовані особливі умови й система виховних заходів, які визначали становлення особистості молодого людини. Причому цей процес відбувався за активної участі і сприяння самих дітей, організованих у колективи, що

входили у виховні системи піонерської і комсомольської організацій [160, с. 93].

Концептуальні засади радянської педагогіки, що перебували в нерозривному ідейно-теоретичному зв'язку з ідеологією і філософією марксизму-ленінізму, визначали завдання виховання поколінь громадян СРСР. Ідея класово-пролетарського характеру виховання була одним із головних критеріїв відбору, структурування й оцінки освітнього матеріалу. Керуючись словами В. Леніна, «школа поза життям, поза політикою – це неправда і лицемірство», весь освітній процес вибудовувався на методології марксизму-ленінізму. Людина виховувалася не на основі загальнолюдських моральних цінностей, а насамперед як «громадянин соціалістичного суспільства, активний будівничий комунізму» із властивими йому ідейними установками, мораллю й інтересами, культурою праці і поведінки.

Водночас було б глибоко помилково в запалі критичного ставлення до радянського періоду перекреслювати все, що зроблено радянською школою і педагогічною наукою, акцентувати увагу переважно на негативних явищах у виховній діяльності. Радянська школа навіть у роки, пов'язані з кризовими явищами в житті суспільства, загалом успішно реалізовувала такі важливі напрями виховної роботи, як моральне й патріотичне виховання особистості.

Одним із яскравих прикладів пробудження громадянської свідомості, вираження потреби суспільства в демократизації освіти, педагогічної теорії й практики 60-70-х років ХХ ст. була педагогічна діяльність В. Сухомлинського. Усі твори видатного педагога об'єднані ідеєю виховання громадянина – людини, для якої невіддільними є особисте й суспільне, права й обов'язки, яка любить Батьківщину і всі свої сили віддає служінню народу. Виховати громадянина, стверджував В. Сухомлинський, – значить виховати справжню людину. Ідеал громадянина, у розумінні педагога, передбачає такі найбільш важливі якості: соціальний оптимізм, «уміння дорожити святынями батьківщини як найвищими цінностями і святынями своєї свідомості і серця», усвідомлена й глибоко пережита громадянська позиція. Бути справжньою

людиною і громадянином – значить «жити правильно, любити дітей, високо нести свою гідність патріота, громадянина, трудівника» [150, с. 112].

Першочергове завдання виховання громадянина – навчити дитину жити серед людей, навчити людських взаємин. В. Сухомлинський гаряче відстоював думку, що відносини між людьми, які виховують громадянина, – це відносини взаємної поваги, взаємної доброти. Тільки одержуючи доброту й відповідаючи на неї теж добротою і турботою, дитина стає громадянином. Виховуючи гарну людину, гарного сина, справжнього товариша, чесного й сумлінного працівника, стверджував В. Сухомлинський, ми вирішуємо найголовніше завдання – формування громадянина [150, с. 111].

Видатний гуманіст був переконаний, що дітей треба вчити «громадянського бачення» світу, громадянського сприйняття своїх думок і вчинків. Ці завдання В. Сухомлинський зумів успішно реалізувати у власній педагогічній діяльності. «Громадянське бачення» світу він формував у дітей через любов до Батьківщини. «Багаторічний досвід шкільного виховання веде до переконання: сила й ефективність патріотичного виховання визначається тим, як глибоко ідея Батьківщини опановує особистістю, наскільки яскраво бачить людина світ і саму себе очима патріота». У громадянському вихованні В. Сухомлинський особливого значення надавав патріотичним почуттям, які пробуджував у дітей під час численних бесід: «Я піклувався про те, щоб підлітки охоплювали уявним поглядом простір і час, тому що це одна з найважливіших умов формування ідеї Батьківщини і пізнання її величі розумом і серцем. Це досягається зокрема тим, що під час однієї бесіди, охоплюючи цілі сторіччя і величезні простори, на яких відбувалися історичні події, я відкривав вихованцям якусь одну грань патріотизму: наприклад, непримиренність до загарбників, готовність віддати життя за волю і незалежність. ... Чим далі і більше бачить підліток, чим більше думок, почуттів виникає, збуджує в ньому те далеке, з яким він безпосередньо не зіштовхується в повсякденному житті, тим тонше, уважніше і чутливіше в нього громадянське бачення свого села, своєї праці, своїх товаришів, рідних, і

близьких, і самого себе» [148, с. 307].

В. Сухомлинський не тільки надавав величезного значення громадянському вихованню молоді, але й збагатив цей процес інтелектуально-почуттєвим змістом і відповідною йому «педагогічною технікою», яку визначив коротко – громадянське бачення світу.

У другій половині 70-х років ХХ ст. уперше побачила світ програма «Орієнтовний зміст виховання школярів», що витримала чотири видання (4-е видання вийшло в 1980 р.), у якій жодного разу не зустрічається слово «громадянин» або будь-яке словосполучення з ним [122, с. 63].

Зазначені явища вплинули на тематику, характер і якість численних досліджень з проблем громадянського виховання. Це дослідження Р. Бандури, Ю. Марінкіної, Л. Фомічової, М. Чумакова, Н. Шевченко, Д. Яковлевої. Аналіз цих робіт свідчить, що в якості основного засобу громадянського виховання в 1970-80-і рр. розглядалася діяльність учнів і студентів у складі комсомольських організацій.

Однією з головних чеснот громадянськості визнавалася соціалістична дисципліна, що покликана контролювати поведінку громадян. Особлива роль у вихованні в юних громадян дисципліни, відповідальності, ретельності, комуністичної переконаності відводилась піонерській і комсомольській організаціям (К. Радіна [131, с. 52], С. Хозе [167, с. 27], [168, с. 34]). У роботі О. Кокоріної [73, с. 101], присвяченій громадянській спрямованості особистості, поняття «комуністична спрямованість» і «громадянська спрямованість» розглядаються і вживаються як рівнозначні, що свідчить про спроби звести громадянське виховання до ідейно-політичного. Ця тенденція посилилася на початку сімдесятих років, коли концепцію виховання громадянськості почали формувати на позиціях комплексного підходу, що передбачав досягнення такого рівня розвитку члена суспільства, для якого комуністичні ідеї стануть визначальними.

У другій половині 80-х років ХХ ст. проблемі громадянського виховання значну увагу приділяв у своїх працях В. Караковський [68, с. 8], який закликав

починати виховувати громадянина з перших днів перебування учня в школі. Пафос педагога-новатора був значною мірою викликаний тим, що в ці роки досить типовою була ситуація, коли за турботами про підготовку випускників до вступу в трудове життя забували про їхню підготовку до життя громадянського.

Серед монографій цього періоду, присвячених проблемам громадянського виховання, можна відзначити книгу І. Руссу «Виховання громадянськості в учнів загальноосвітніх шкіл» [136, с. 7]. Вона написана в дусі свого часу, але спроба охопити проблему в комплексі, виділити особливості громадянського виховання може викликати лише схвалення.

У 80-ті роки ХХ ст. у вітчизняній педагогіці склалася й утверджувалася концепція, відповідно до якої громадянин – це особистість, наділена цілою низкою моральних якостей, що відповідають поняттю радянського способу життя. Провідними громадянськими якостями визнавалися ідейно-політична переконаність, суспільна й трудова активність. Ця позиція знайшла відображення в працях М. Болдирєва [17], Б. Вульфо́ва [35], Ф. Горелика [42], В. Кожокар [71], О. Нікітіна [103], А. Іващенко [65].

Наприкінці 80-х – на початку 90-х років у процесах громадянського виховання починають активно розвиватися два підходи, які виступають як взаємодоповнювальні, а на практиці часто виключають один одного. Перший із цих підходів розвивається у межах «знаннєвої» освітньої парадигми, яка сьогодні представлена гуманізованим варіантом концепції «виховуючого навчання». Цей підхід орієнтує на розгляд громадянського виховання як процесу, близького за своєю сутністю до громадянської освіти, тобто інформування особистості про основні громадянські цінності. У межах цього підходу основним засобом громадянського виховання вважаються навчальні курси суспільствознавства, права, меншою мірою – історії, літератури, економіки. Таким чином, пріоритетною, якщо не єдиною формою громадянського виховання визнається класно-урочна робота. Низька ефективність цього підходу є зворотним боком його переваг: отримана

інформація не обов'язково визначає поведінку вихованців.

Прихильниками такого підходу з початку 90-х років ХХ ст. було розроблено чимало концепцій і програм, орієнтованих на громадянське виховання (Л. Боголюбов [13], О. Нікітін [102], В. Мушинський [97], А. Прутченков [130], Я. Соколов [143] та ін.). Варто підкреслити, що цей підхід мав дві переваги практичного характеру. По-перше, він відповідав традиції вітчизняної школи радянського періоду будь-яку нову галузь знань чи діяльності безпосередньо відображати в змісті нового навчального предмета (інформатика, екологія, економіка, технологія; у цьому ж ряду стоять суспільствознавство та правознавство). При цьому статус «знаннявого» змісту навчального предмета вчителями, як і раніше, сприймався як вищий, ніж статус розвивальної діяльності. По-друге, така «предметна» практика вимагала менших зусиль і матеріальних витрат. «Увести новий предмет» значно простіше, ніж змінити способи діяльності, форми роботи, структуру програми.

Другий підхід до громадянського виховання акцентував увагу на позаурочних формах цього виховного напрямку. У цьому випадку замість «громадянської освіти» здійснювався свого роду «громадянський тренінг» через обов'язкове залучення вихованців до різних форм соціальної активності. Такий підхід перегукувався з розробками вітчизняної педагогічної практики першої третини ХХ ст., але мав низку істотних відмінностей. Одна з них, що особливо яскраво виявилась в першій половині 1990-х рр., – спрямованість педагогічних пошуків на досвід «західних демократій», виховна практика яких явно або неявно розглядалася як прототип «ідеалу» громадянського виховання. Громадянське виховання розумілося при цьому як «виховання демократії» або «демократична освіта» (І. Фрумін [166, с. 162]), як виховання «громадянина світу», що живе і діє в умовах розмивання національно-державних кордонів в епоху глобалізації (А. Садикова, І. Кієкбаєва [139, с. 126]). Широкого розповсюдження в межах цього підходу набули такі форми і методи громадянського виховання, як соціальне проектування, акції,

законотворчість учнів, організація демократичного самоврядування в школі.

Історичні, соціально-психологічні зміни, що відбулися в радянському суспільстві в останнє десятиліття існування СРСР, стали стимулом переходу від традиційної педагогіки до пошуку шляхів і засобів гуманізації освіти.

Гуманістичні ідеї знаходять свою творчу реалізацію в педагогічній діяльності педагогів-новаторів Ш. Амонашвілі, Є. Ільїна, І. Волкова, О. Дубровського В. Шаталова та ін., які стверджували, що основною ланкою громадянського виховання має бути моральне виховання, а найважливішою особливістю громадянськості – її гуманістична сутність. Педагоги-новатори відродили в педагогіці суб'єктне ставлення до учня як до особистості, гідної поваги, рівної собі й такої, що має право на автономність у поглядах, учинках, думках і почуттях [66, 88, 134, 177, 178].

Цінними для висвітлення проблем виховання є, починаючи з 90-х рр. ХХ ст. і до нашого часу, низка дисертаційних досліджень, присвячених різним аспектам проблеми громадянського виховання: Т. Абрамян – «Підготовка майбутнього вчителя до громадянського виховання підлітків» [1], А. Шаленова – «Проблема виховання громадянськості школярів у радянській педагогіці 70 - 80-х років» [175], І. Дуранова – «Педагогічні умови формування громадянської активності в позакласній діяльності старшокласників» [55], А. Нургалієвої – «Формування громадянської активності старшокласників з урахуванням особливостей родини: соціально-педагогічний аспект» [106], М. Васильєва – «Педагогічні умови формування і розвитку громадянських якостей старшокласників» [23], І. Павлової – «Теорія і практика громадянського виховання підлітків у сучасній національній школі» [110], А. Гаязова – «Теорія і практика громадянського виховання учнівської молоді на сучасному етапі» [36], А. Беляєва – «Соціально-педагогічні основи формування громадянськості учнівської молоді [9], Р. Рождественської – «Патріотичне виховання підростаючого покоління в історії вітчизняної педагогіки (ХІ – ХХ ст.)» [135], Ю. Танюхіна – «Педагогічні умови виховання громадянськості старшокласників» [159], Г. Гревцевої – «Виховання

громадянськості в старшокласників засобами суспільних дисциплін» [43] і ін.

Відмінність між дослідженнями, в основному, полягає у запропонованих ними умовах громадянського виховання (у позакласній роботі, засобами суспільних дисциплін, у довузівській підготовці, у родині тощо). Є роботи, у яких досліджуються педагогічні умови громадянського виховання загалом (Н. Васильєв, Ю. Танюхін). У своєму дослідженні О. Волжина в історико-педагогічному аспекті розкриває особливості ідеї громадянського виховання й уточнює етапи її еволюції. Автор проводить порівняльний аналіз різних теорій і поглядів на громадянське виховання в педагогіці, встановлює сутність ідеї, виділяє наявні підходи до визначення поняття «громадянське виховання», виявляє фактори, що визначають його зміст у різних педагогічних теоріях, а також закономірності і тенденції генези цього напрямку виховання [34, с. 17].

Інший дослідник, В. Власова, пропонує власне визначення поняття «громадянське виховання» і виділяє в ньому три складові: «громадянськість», «виховання», «особистість». Автором виділені три рівні завдань громадянського виховання: рівень соціального формування особистості; рівень педагогічної інтерпретації загальноприйнятих цінностей у ході педагогічного процесу; рівень функціонування цінностей як найважливішого компонента виховного середовища [32, с. 9].

Як зазначає А. Гаязов, розглядаючи теорію і практику громадянського виховання учнівської молоді, сутність громадянського виховання полягає у «становленні і підтриманні зв'язку між особистістю, що формується, і її Батьківщиною, яка є сукупністю географічних, етнічних, культурних, у тому числі релігійних уявлень, що скріплені емоційно і утворюють ціннісну основу». На його думку, цей зв'язок несе на собі відбиток соціально-політичних процесів, що відбуваються в суспільстві [37, с. 23].

Серед сучасних дослідників проблеми виховання варто виокремити численні наукові розвідки Л. Березівської, яка, зокрема у монографії «Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті» [10, с. 41-42], системно і в порівняльно-зіставному аспекті розкриває ключові складники

шкільних реформ, їх залежність від державної освітньої політики радянського уряду (прихована русифікація змісту шкільної освіти, сприяння обов'язковому вивченню українськими учнями російської мови, збільшенню кількості російських шкіл; фальсифікація курсів історії, географії, літератури України; запровадження інтернаціонального радянського виховання тощо).

У межах нашого дослідження виокремлюємо проблеми реформування вищої школи в Україні в умовах соціально-економічних змін (1996-2007 рр.), які вже стали предметом для наукових дискусій Т. Боголюб, М. Євтуха, В. Кременя, Т. Оболенської, В. Огаренка, Г. Черевичного та ін. Історичний екскурс складає чи не найбільший пласт наукових знань сучасної цивілізації, тому проблему розвитку вищої школи впродовж 90-х років XX ст. неможливо проаналізувати без урахувань перипетій розвитку українського суспільства і держави. Безумовно, знаковою подією стало здобуття незалежності українською державою та вплив цього процесу на інші сфери суспільного життя. На особливу увагу, у контексті нашого дослідження, заслуговують праці відомих вітчизняних науковців: В. Кременя «Освіта і наука України: шляхи модернізації (Факти, роздуми, перспективи)»; Ю. Алексєєва «Україна: освіта і держава (1987-1997рр)» [4], О. Бойка «Сучасний стан і напрямки реформування системи вищої освіти» [15], у яких з різних ракурсів висвітлено проблеми розвитку вищої освіти в Україні, визначено роль і функції освіти в державотворенні та культурному поступі, проаналізовано можливості адаптації вітчизняної вищої школи до глобалізації та інформатизації суспільства, охарактеризовано культурно-економічний потенціал соціальної роботи зі студентською молоддю.

Провідні ідеї громадянського виховання студентської молоді в означеному історичному періоді узагальнено в ґрунтовних розвідках В. Андрущенка «Теоретико-методологічні засади модернізації вищої освіти в Україні на рубежі століть» (2001), В. Кіпеня «Вища освіта в системі цінностей цивілізації XXI століття» (1998), О. Адаменко «Українська педагогічна наука в другій половині XX століття» (2005), де розкрито закономірності впливу

вищої освіти на становлення творчої і духовної особистості молоді людини, майбутнього фахівця, громадянина. Утім, досі ще остаточно не систематизовані наслідки вітчизняних суспільних трансформацій кінця ХХ ст. для системи виховання молоді у вищій школі: окремо розглядаються проблеми змісту освіти фахівця і перехід на нову систему рівнів, ступенів, кваліфікацій, можливості адаптації до європейських вимог підготовки професіонала, окремо – питання громадянського виховання студентства, хоча тут існує безпосередній зв'язок.

Заслуговує на увагу ґрунтовна розвідка Р. Сопівника «Зростання ролі студентів у навчально-виховному процесі вищих навчальних закладів України: історичний аспект (90-ті рр. ХХ – початок ХХІ ст.)» [144]. Науковцем проаналізовано низку соціально-педагогічних досліджень, які безпосередньо або дотично стосуються проблем громадянської культури студентства України: «Джерельна база досліджень з проблем становлення сучасного студентського руху». Своїми науковими пошуками Р. Сопівник започаткував вивчення низки важливих проблем найбільш активних суб'єктів освітньої системи – студентів як безпосередніх учасників навчально-виховного процесу. У його роботах всебічно висвітлено участь студентів у освітньому процесі, їхня суспільно-політична діяльність, проаналізовано функціонування молодіжних організацій, утворених у студентських колективах, а також їхні здобутки та проблеми.

Прослідкувати генезу формування громадянської культури майбутніх учителів дозволив масив періодичних видань Вінницької обласної універсальної бібліотеки ім. К. А. Тімірязєва і бібліотечних зібрань ДАВіО та Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Заслуговують на увагу представлені радянські педагогічні видання, а саме «Советская педагогика», «Комсомольская правда», «Правда України», «Корчагінець», «Учительская газета» та періодичні видання епохи незалежності України – «Педагог», «Директор школи», «Рідна школа», «Український історичний журнал» тощо, у яких висвітлюються різноманітні

аспекти освітнього процесу ЗВО, зокрема громадянського виховання досліджуваного періоду.

Підсумовуючи викладене, зауважимо, що проблему громадянської культури майбутніх учителів у рамках освітнього процесу в закладах освіти розробляли різні покоління українських та зарубіжних дослідників, проте генеза формування у студентської молоді громадянської культури впродовж 60 -х років XX ст. – початку XXI ст. до цього часу не була представлена як окрема наукова проблема. Масив історичних джерел, використаний у дослідженні, охоплює всі можливі канали отримання необхідної інформації, що забезпечує здійснення системного аналізу, відбір, узагальнення й формування науково обґрунтованих висновків. Представлена джерельна база дозволяє комплексно розглянути сутність, зміст і значення архівних документів у дослідженні формування у студентської молоді громадянської культури.

1.2. Теоретико-методологічні засади дослідження

Вивчення питання методології у формуванні громадянської культури має відбуватися з урахуванням взаємозв'язку між філософією та системою освіти й виховання в Україні. Як зазначає В. Кремень, «розвиток філософії освіти як специфічного, своєрідного типу осмислення процесів навчання і виховання проходить поряд з іншими формами їх концептуально-теоретичного аналізу в психології, педагогіці, логіці, культурології, соціології, риториці тощо» [82, с. 34]. Стосовно методологічного, структурно-системного осмислення нових функцій освіти в сучасному вимірі, то в освітньому просторі України маємо різні підходи до цілей і цінностей освіти. Вони окреслені трьома основними концепціями освіти: традиційною, раціоналістичною та гуманістичною [82, с. 35], які виступають методологічними засадами історико-педагогічних досліджень у галузі педагогіки, психології та філософії для ґрунтовного аналізу історико-

педагогічних особливостей формування громадянської культури майбутніх учителів.

Нині перед українською історіографією відкриваються перспективні простори для нової орієнтації в системі координат педагогічної освіти. Безперечним є посилений інтерес до історії процесу формування громадянської культури молоді, зокрема майбутніх учителів, і це вимагає певних змін професійної підготовки майбутніх педагогів, трансформації системи освіти й виховання, опираючись на перебіг суспільно-політичних, соціально-економічних та культурно-освітніх процесів в Україні, що мали місце впродовж 60-тих років XX ст. – початку XXI ст. Означені процеси вимагають у контексті історіографії всебічного висвітлення особливостей, закономірностей та проблем процесу формування громадянської культури майбутніх учителів на зламі політичних епох. Заслуговує на увагу проблема періодизації формування громадянської культури майбутніх учителів, що зумовлено розпадом СРСР і соціалістичної системи та проголошенням незалежності України, яка покликана вивчити еволюцію змісту, форм, методів у системі професійної підготовки майбутніх учителів, що вплинули на формування у них громадянської культури.

З огляду на сказане вище, невід’ємною складовою реконструкції генези формування громадянської культури майбутніх учителів упродовж 60-тих років XX ст. – початку XXI ст. є методологія історико-педагогічного дослідження.

Варто відзначити, що основні положення методології історії педагогіки знайшли своє відображення у працях О. Адаменко, Л. Березівської, Н. Гупана, Н. Дічек, О. Лавріненка, О. Сухомлинської та ін. [3, 10, 49, 53].

Науковці зазначають, що використання методологічних засад у площині історико-педагогічних досліджень дозволяють теоретично обґрунтувати означену проблему, відобразити теоретико-методологічні основи історіографії, які акумулюють у собі процес нагромадження історичних даних, та шляхом їх наукового обґрунтування презентувати достовірність,

об'єктивність, системність теоретичних положень з порушеної проблематики.

Тому для з'ясування генези формування громадянської культури майбутніх учителів упродовж 60-тих років XX – початку XXI століття нами була використана відповідна теоретико-методологічна база дослідження, завдяки якій виокремлено періоди формування громадянської культури майбутніх учителів упродовж 1960-х рр. XX ст.– початку XXI ст.

При визначенні періодів формування громадянської культури майбутніх учителів 60-тих років XX ст.– початку XXI ст. нами була врахована думка Н. Гупана, що будь-яка періодизація є умовною, вона ґрунтується не тільки на особливості об'єкта дослідження (оскільки взагалі всі грані в природі й суспільстві є умовними й рухливими, а не абсолютними), а й на особливостях наукового пізнання. Рух науки є рухом теоретичного знання, що за своєю природою є абстрактним, узагальнювальним, таким, що певною мірою спрощує конкретні явища життя [49, с. 19]. Послуговуючись визначенням історико-педагогічної періодизації Н. Гупана як логічного розмежування досліджуваного періоду відповідно до якісної характеристики самостійних історичних етапів [49, с. 13], визначаємо, що кожний період формування громадянської культури майбутніх учителів 60-тих років XX ст.– початку XXI ст. має відображати загальні особливості політичних епох, характеристику та ціннісні орієнтації студентів педагогічних ЗВО впродовж 60-тих років XX ст.– початку XXI ст.

З метою раціоналізації вивчення історико-педагогічного досвіду формування громадянської культури майбутніх учителів упродовж 60-тих років XX – початку XXI століття нами було застосовано окремі методологічні підходи, принципи та методи.

Як зазначає О. Сухомлинська, проблему вивчення громадянської культури можна розглядати у контексті соціальних, культурних, наукових та історичних переконань, що мали місце у системі освіти та виховання впродовж 1960-х рр. XX ст.– початку XXI ст. Зіставлення думок дозволить нам фахово, професійно й всебічно подивитися на педагогічні процеси, що відбувалися в

минулому, виявити зрушення та новації (або, навпаки, регрес), простежити, як рухався досліджуваний феномен – циклічно, лінійно, спіралеподібно чи якимось інакше [152, с. 44]. Це, своєю чергою, санкціонує вивчення означеної нами проблеми з різних ракурсів та позицій, а саме: політики урядів, ставлення суспільства, розвитку теорії навчання та виховання, розвитку індивідуальних особистісних якостей, відповідність часу та вимогам суспільства, узгодженості чи конфронтації з традиційними виховними і соціально-культурними практиками, про що зазначено в джерельній базі. Для цілісного представлення та інтерпретації власної траєкторії дослідження проблеми громадянської культури ми надаємо перевагу цілісному, системному, аксіологічному, особистісно-орієнтованому, компетентністному, культурологічному та соціологічному підходам, які дозволять відносно самостійні компоненти дослідження розглядати не ізольовано, а у взаємозв'язку, в розвитку, русі [95].

Деталізуємо означені нами підходи у формуванні громадянської культури майбутніх педагогів:

– *цілісний* підхід, на переконання І. Зязюна, має бути визначальним саме в історико-педагогічних дослідженнях, оскільки «цілісність освітніх систем може бути адекватно описана лише з використанням категорій «взаємозв'язок», «єдність», «інтеграція»» [63, с. 9]. Ми вбачаємо, що доцільність використання даного підходу дозволить цілісно представити зміст, організаційні форми і методи формування громадянської культури впродовж 1960-х рр. XX ст. – початку XXI ст.;

– *системний* підхід, що дає змогу виокремити періоди формування громадянської культури майбутніх педагогів, виходячи із політичних поглядів, зміни політичних устроїв, кризи ідеологій, розвитку теорії навчання і виховання впродовж 60-тих років XX – початку XXI століття;

– *аксіологічний* підхід, що з погляду О. Сухомлинської, є «базовим для забезпечення реконструкції історії освіти та виховання», його необхідно брати за основу методології історико-педагогічних досліджень [152, с. 45], цей

підхід у контексті нашого дослідження дозволить увиразнити ціннісні орієнтації студентської молоді крізь призму зміни ідеологій та політичних процесів у суспільстві, окреслити тенденції розвитку громадянської культури майбутніх педагогів на сучасному етапі розвитку незалежної України;

- *особистісно-орієнтований* – дозволить схарактеризувати процес розвитку й саморозвиток особистісних якостей на основі загальнолюдських цінностей, проаналізувати процес соціальної адаптації студентської молоді, належність її до соціуму та повноцінного життя в своїй державі задля її зміцнення та цілковитої незалежності;

- *компетентнісний підхід* санкціонує інтегральний прояв професіоналізму, у якому поєднуються елементи професійної і загальної культури, досвіду фахової діяльності та творчості, що конкретизується в певній системі знань, умінь, готовності до професійного розв’язання поставлених завдань та проблем [54, с. 113];

- *культурологічний* – сприяє визначенню пріоритетів у культурному житті студентської молоді в досліджувані періоди та побудові образів студентів відповідно до політичних епох;

- *соціологічний* – дозволить урахувати вплив стану суспільства на формування громадянської культури майбутніх педагогів.

Інтеграція означених підходів дозволить виокремити критерії та на їх основі вибудувати власну періодизацію й визначити тенденції формування громадянської культури майбутніх педагогів.

Дослідження ґрунтується на загальнонаукових принципах науковості, історизму, об’єктивності, культуровідповідності, системності, що дали змогу проаналізувати особливості та закономірності формування громадянської культури молоді, зокрема майбутніх учителів.

Принцип науковості передбачав розкриття концептуальних засад культурно-освітніх процесів упродовж 60-тих років ХХ – початку ХХІ століття та дозволив нам комплексно ознайомитись з особливостями освітнього процесу підготовки майбутніх педагогів, зокрема із: змістом

виховних заходів, напрямками виховної діяльності у поєднанні з навчальними матеріалом, що знайшло своє відображення у звітах про освітню діяльність закладів вищої освіти та дозволило нам окреслити перспективи використання набутого історичного досвіду для реформування сучасної педагогічної галузі в контексті формування громадянської культури майбутніх учителів досліджуваного періоду.

Доцільність застосування *принципу історизму* викликана вивченням основних періодів розвитку суспільно-політичних, соціально-економічних та культурно-освітніх процесів в Україні, визначення їхнього місця та взаємозумовленості для формування громадянської культури молоді. Сутність принципу полягає в тому, що всі події і факти становлення, генези громадянської культури молоді, зокрема, майбутніх учителів, варто розглядати в контексті процесів, котрі мали значний вплив на досліджуваний феномен упродовж 60-тих років ХХ – початку ХХІ століття.

Принцип об'єктивності, зі свого боку, потребує опори на факти в їх справжньому змісті, не спотвореному і не підігнаному під ту чи іншу схему. Головним у забезпеченні принципу об'єктивності звичайно є особа історика, тобто його теоретичні погляди, культура методології, професійна майстерність і порядність. Тому, з одного боку, принцип об'єктивності полягає в цивілізаційному висвітленні історії формування громадянської культури майбутніх учителів як об'єктивного процесу та історичної закономірності суспільного розвитку, зумовленої відповідними суспільно-політичними, соціально-економічними та культурно-освітніми процесами. З іншого боку він зобов'язує оперувати фактами у їхньому правдивому вигляді, без перекручувань й опиратися на конкретні історичні джерела, зібрані у сукупності та логічному взаємозв'язку. Цей принцип дозволить нам прослідкувати особливості формування громадянської культури майбутніх учителів, виходячи із архівних документів та свідчень очевидців.

Необхідність використання принципу культуровідповідності пов'язана з національною культурою, яка віддзеркалюється в змісті освіти, вшануванням

історії свого народу та процесами державотворення, відродження та утвердження нації, які мали місце у досліджуваний нами період та безпосередньо вплинули на формування громадянської культури майбутніх учителів.

Важливим у контексті нашого дослідження є *принцип системності*, який дозволяє систематизувати вирізнені нами характерні особливості освітньої діяльності в закладах педагогічної освіти, окреслити сфери впливу на формування громадянської культури майбутніх учителів упродовж 60-тих років XX – початку XXI століття та описати генезу формування громадянської культури майбутніх учителів, вирізняючи періоди її формування та складові й домінантні цінності, що характеризують феномен громадянської культури педагога.

Отже, принципи науковості, історизму, об'єктивності, культуровідповідності, системності зумовлюють вивчення й узагальнення інформації на основі аналізу джерельної бази з проблеми формування громадянської культури майбутніх учителів.

Розгляд предмету дослідження передбачає використання комплексу науково-дослідницьких методів, а саме:

- *емпіричні* (вивчення літератури, документів і результатів діяльності, вивчення й узагальнення досвіду) покликані сприяти пошуку, обробці та інтерпретації масиву першоджерел і характеристиці генези формування громадянської культури майбутніх учителів 60-тих років XX – початку XXI століття. Особливістю застосування емпіричних методів є ведення аналітико-пошукової роботи в бібліотечних, архівних установах;

- *загальнонаукові методи* (аналіз, синтез, узагальнення, аналогія, порівняння) дозволяють використати низку наукових процедур з метою вивчення розвитку історико-педагогічної науки щодо проблеми формування громадянської культури майбутніх учителів упродовж 60-тих років XX – початку XXI століття. Доцільним у контексті нашого дослідження виступає метод аналізу, який дозволяє розглянути досліджувану проблему, виділяючи

окремі етапи в розвитку практик формування громадянської культури майбутніх учителів упродовж 60-тих років XX – початку XXI століття з метою поглибленого вивчення кожного із виокремлених етапів та виділення авторських критеріїв формування громадянської культури студентів педагогічних закладів вищої освіти упродовж 60-тих років XX – початку XXI століття. Натомість синтез дозволяє поєднати опрацьовану інформацію та вибудувати цілісну картину знань щодо формування громадянської культури майбутніх учителів упродовж 60-тих років XX – початку XXI століття. Згадані методи є взаємозв'язаними, взаємообумовленими, оскільки мають універсальний характер для вивчення історіографії проблеми формування громадянської культури майбутніх учителів згаданого періоду. Слід акцентувати цінність методу порівняння, що дозволяє нам зіставити погляди науковців, теоретиків, практиків для встановлення новизни щодо тенденцій та практик формування громадянської культури майбутніх учителів упродовж 60-тих років XX – початку XXI століття.

– *спеціальні методи* дослідження є специфічними для конкретно наукового рівня методології.

Цінними у методології педагогічних досліджень виступає сукупність спеціальних методів, що належать до певної науки, у нашому випадку – історико-педагогічного дослідження. Спеціальними для наукового пізнання в історико-педагогічному дослідженні генези формування громадянської культури є історіографічний метод, історико-генетичний, історико-порівняльний, наративний та хронологічний методи. Аргументуємо доцільність використання названих методів у формуванні громадянської культури майбутніх педагогів.

Історіографічний метод, що передусім допомагає виявити ступінь дослідженості проблеми формування громадянської культури майбутніх учителів 60-тих років XX ст.– початку XXI ст. і дає змогу визначити мету, завдання, наукову новизну дослідження, є основою наукових історико-педагогічних розвідок. Зазначимо, що цей метод до здійснення історико-

педагогічних пошуків обґрунтував український учений Н. Гупан: «У вузькому розумінні – це історіографія окремої проблеми, наприклад розвитку школи, освіти, педагогічної думки тощо або аналіз досліджень певного хронологічного періоду (декількох десятиріч, століття)» [49, с.7-8].

Сутність *історико-генетичного* методу полягає в послідовному розкритті генези формування громадянської культури майбутніх учителів, визначенні її періодів, особливостей розвитку в процесі її еволюції.

Як зазначає Н. Гупан, згаданий метод дозволяє простежити історіографічний аспект трансформації історико-педагогічного знання та його відображення у відповідній вітчизняній літературі з проблеми формування громадянської культури майбутніх учителів 60-тих років XX ст.– початку XXI ст. [48, с. 3].

Історико-порівняльний – ґрунтується на порівнянні та встановленні загальних тенденцій процесу формування громадянської культури майбутніх учителів у виокремлених нами періодах.

Застосування *нарративу* в дослідженні формування громадянської культури майбутніх учителів упродовж 60-тих років XX – початку XXI століття спонукає нас до ґрунтового аналізу, систематизації фактів відповідно до хронологічної послідовності, оскільки вимоги до нарративу весь час підвищуються, і зараз він більше нагадує аналіз, ніж переказ, виклад [152, с. 46]. У контексті нашого дослідження, як зазначає О. Місечко, нарратив виконує такі функції, як упорядкування оповідей про перебіг певних історичних подій; подання історичного матеріалу в певній хронологічній послідовності, що утворює єдину розповідь; усвідомлення сутності історичних подій за допомогою опису оповіді, усвідомлення організації соціального, біографічного часу [96].

У контексті нашого дослідження важливим є *хронологічний* метод, котрий допомагає систематизувати досліджувані джерела в певній хронологічній послідовності, простежити зміни в процесі формування громадянської культури майбутніх учителів у різні історичні періоди, сприяє

розробці періодизації аналізованих процесів.

На думку Н. Дічек, для дослідження формування громадянської культури майбутніх учителів 60-тих років XX ст.– початку XXI ст. дотримання хронологічного методу дозволяє розглянути домінуючі особливості історико-педагогічних досліджень через вивчення особистостей, їх життєвого кредо, які мали значний вплив на формування громадянської культури майбутніх учителів 60-тих років XX ст.– початку XXI ст. [53, с. 15].

Використання згаданих підходів, принципів та спеціальних історико-педагогічних методів (емпіричних, загальнонаукових та спеціальних) дозволило цілісно виокремити авторські критерії та представити періоди формування громадянської культури майбутніх учителів упродовж 60-х років XX ст. – початку XXI ст.

До авторських критеріїв формування громадянської культури майбутніх учителів 60-тих років XX ст.– початку XXI ст. відносимо: конкретно-історичні – суспільно-політичний, соціально-економічний і культурно-освітній розвиток України; нормативно-правові: постанови урядів, законодавчі акти з проблем освітнього процесу у системі вищої освіти СРСР та УРСР; ідейно-педагогічні: розвиток системи вищої освіти СРСР та УРСР; образи студентів політичних епох; парадигмальні: зміна підходів до освітнього процесу впродовж 60-х років XX – початку XXI століття, зокрема його мети, цілей, змісту та складових громадянської культури майбутніх учителів.

Враховуючи вище визначені методологічні засади історико-педагогічного дослідження та авторські критерії формування громадянської культури майбутніх учителів 60-х років XX ст.– початку XXI ст., нами виокремлено *періоди формування громадянської культури майбутніх учителів упродовж 60-х років XX ст. – початку XXI ст.*, які охопили окремі частини політичних епох, а саме:

I-й період – 1961-1970 рр. – «Час ідеології у радянській педагогічній науці» характеризувався посиленням ролі ЛКСМУ і романтизацією виховання громадянських якостей майбутніх учителів у догматичному колі

ідей марксизму-ленінізму, у межах означеного періоду майбутній учитель почувався «заручником ідеології влади», соціально-культурними й виховними практиками формування громадянської культури майбутніх учителів були репродукування ідей партії, навчання відданому ставленню справі комунізму-соціалізму, виховання любові до радянського народу, творення «майбутніх будівничих комунізму»;

II -й період – 1971-1990 рр. – «Еволюція радянської педагогічної науки і суспільна користь», де майбутній учитель виступає як «відновник народного господарства»; соціально-культурними й виховними практиками формування громадянської культури майбутніх учителів були масштабні акції та локальні заходи з відновлення народного господарства, набуття додаткової кваліфікації, спонукання до самостійного розв'язання життєвих проблем. Незважаючи на намагання втримати педагогічну науку в лещатах державно-партійної марксистсько-ленінської ідеології, радянська педагогічна наука еволюціонувала, розвивалася, ускладнювалася, модернізувалася через ці ж таки реформи-контрреформи, коли у сфері освіти й науки вироблялися нові цінності, які на наступному етапі розвитку ставали базовими. Радянська педагогіка зі своєю ідеологією була породженням ізоляційної стратегії Радянського Союзу, політичної абсолютизації влади, канонізації усього можливого, підміни науки ідеологією і неминуче мала припинити своє існування з розпадом СРСР [153, с. 18].

III-й період – 1991-2009 рр. – «Національне зародження української педагогічної науки» характеризувався зміною пріоритетів і соціальних установок студентства, упровадженням нових теоретичних концепцій і практичних підходів до формування громадянської культури майбутніх учителів, у межах цього періоду вчитель постає як майбутній «учитель-новатор» з притаманними йому ціннісними орієнтаціями усвідомлення власного «Я», патріот Української держави, провідник національної ідеї, агент змін, не боїться декларувати власну активну громадянську позицію.

Отже, періодизація формування громадянської культури майбутніх

учителів 60-х років XX ст.– початку XXI ст. демонструє активну участь молоді на зламі політичних епох, оновлення ціннісних орієнтацій молоді в умовах деідеологізації, відходу від чітких вказівок держави, стандартного, однакового для всіх рівня життя. Актуальними в історичній ретроспективі є пошук форм, методів та тенденцій, соціально-культурних практик формування громадянської культури майбутніх учителів для розвитку молодіжної ініціативи та самореалізації молодого покоління задля розбудови Української держави.

1.3. Генеза формування громадянської культури майбутніх учителів

Доля освіти і науки завжди перебувала в площині головної стратегії державної політичної волі. Освічене, національно свідоме, зріле громадянське суспільство не дозволить ні зовнішньо, ні внутрішньо тримати націю упокореною, оскільки, відкинувши совковий патерналізм, воно здатне буде народжувати і виховувати своїх провідників, духівників, просвітників, навчити народ «чути себе українцями». Треба вірити в те, про що ще в кінці XIX століття писав В. Стефаник: «..Наш люд має в собі багато сил, щоби родити Шевченків, Федьковичів, Франків: вони не дозволять проярмаркувати інтереси того люду» [145, с. 107].

В Україні нема ні конституційного, ні морального права кидати в стихію «базару» освіту, науку, національну культуру, оскільки саме в цих сферах формується безцінне багатство – людський капітал, майбутнє нації, куються перемоги в битвах за суверенність Держави. Зважаючи на те, що саме Педагоги виховують, навчають і творять Націю, їхній суспільний статус повинен бути дуже високим, адже вони зобов'язані бути її «навчителями» [164, с. 256].

З огляду на вище згадане, особливого значення у професійній підготовці майбутніх учителів набуває категорія «культура», за допомогою якої в науці

визначають багатогранне, поліфункціональне і, відповідно, досить складне явище. У філософській літературі налічується понад 400 визначень поняття «культура», а їхня кількість у вітчизняній та іноземній літературі постійно зростає [109, с. 10]. Визначальним у контексті нашого дослідження є феномен «громадянської культури», який має тривалу історію. Соціально-філософський контекст становлення цього поняття представлено працями Аристотеля, Цицерона, А. де Токвіля, М. Вебера, а також багатьох відомих учених XX століття, зокрема Б. Безсонова, К. Гаджієва, С. Грицяя, Ю. Завалевського, А. Кудіна, А. Кочеткова, К. Магомедова, Ю. Резника, П. Сергієнка, О. Сухомлинської та ін.

Уперше термін «громадянська культура» був використаний фундатором чиказької школи політичних досліджень (1928-1938 рр.) Ч. Мерріамом в одному з проєктів вивчення соціологічних та психологічних аспектів політичної поведінки, який відображав її провідну роль та вплив на життя суспільства [186, с. 53]. Відповідно до думки Ч. Мерріама, громадянська культура є відображенням суспільних процесів, які відбуваються в громадянському суспільстві, проте на той час поширеним залишалось поняття «політичної культури». У ході розвитку історико-політичного дискурсу щодо політичних культур США, Великої Британії, Західної Німеччини, Італії, Мексики у 1963 р. американські вчені Г. Алмонд і С. Верба запропонували особливий змішаний тип – «громадянську культуру» (*civic culture*). Цей феномен об'єднав у собі політичні орієнтації індивідів та чотири основні об'єкти: політичну систему загалом, уряд, загальнонаціональні вибори й саму особистість [183, с. 154]; він характеризується демократичним змістом і високими моральними характеристиками; помірною інтенсивністю й коливальним характером соціально-політичної участі. Ця культура пронизана гуманізмом і орієнтацією на розвиток громадянських якостей людини. Будь-які зміни в політичних відносинах та інститутах знаходять відбиток у громадянській культурі, яка приймає або відкидає ці новації. При цьому вона щонайперше виконує функцію збереження й підтримання основ державного

ладу та громадянської єдності, забезпечення політичного й соціального порядку. Натомість науковий колектив, очолюваний академіком АПН України О. Сухомлинською, визначає громадянську культуру як ставлення індивідів до інституцій держави та настанов влади, їхню законослухняність та критичну вимогливість. Громадянська культура виражається у ставленні населення до існуючого порядку, у знанні і визнанні ним суспільних норм, готовності їх дотримуватися. До змісту громадянської культури належать знання людей про їхні права й обов'язки, про влаштування держави, про політичні системи, процедури політичного, зокрема виборчого, процесу [19, с. 11].

Зіставлення різних поглядів щодо трактування громадянської культури дозволяє стверджувати, що громадянська культура є особливим різновидом культури, який охоплює усі сфери життя суспільства.

Особливої цінності в контексті нашого дослідження набуває поняття «громадянська культура майбутніх учителів», оскільки саме учитель пояснює учасникам освітнього процесу їхню належність до громадянського суспільства та причетність до всіх політичних явищ, які у ньому відбуваються. З огляду на це, визначимо взаємозв'язок між поняттями «громадянське суспільство» та «громадянська культура». Інтерес до зіставлення цих понять прослідковується з часів Дж. Локка та Т. Гоббса. Зокрема Т. Гоббс пропонував так звану альтернативу громадянському суспільству – громадянський стан (*status civilize*), що, на його переконання, надало б можливість регулювання невідпорядкованих відносин між людьми відповідними законами та нормами. Для цього, стверджував він, люди мають укласти угоду й створити державу, яка стане над суспільством, відчужуючи частину природних прав індивідів. Це і буде громадянське суспільство, яке на відміну від природного, додержавного, характеризуватиметься станом людності, що несе в собі громадянську культуру [40, с. 63]. Теоретичні розробки А. Сміта і А. Фергюсона внесли свої корективи в концепцію громадянського суспільства, а отже і в концепт громадянської культури. Згідно з їхніми теоріями, громадянське суспільство утворюється завдяки наявності в людини схильності до одержання схвалення

від інших, здатності формувати моральні правила й норми справедливості [47, с. 12]. Як наслідок, громадянська культура перебуває в тісному взаємозв'язку із усіма процесами, які відбуваються в громадянському суспільстві та цілісно впливають на його членів. Таким чином, громадянська культура стає свого роду механізмом отримання такого схвалення: типу «я маю високий рівень громадянської культури і це похвально, з мене мають брати приклад мої співгромадяни». Британські науковці І. Маклін та А. Макмілан стверджують, що громадянська культура – це політична культура, яка має такі характерні риси: більшість громадян визнають авторитет держави; існує загальна переконаність у необхідності виконувати громадянські обов'язки. Громадянську культуру трактують як лояльну політичну культуру, за якою участь у політичному житті поєднана з пасивністю, довірою й повагою до влади. Прихильність до традицій і місцевих цінностей вважають за чинники, які врівноважують участь у загальнодержавному політичному житті [79, с. 144]. Підтвердження цього факту знаходимо в працях Г. Щедрової: науковиця зазначає, що громадянська культура охоплює всю різноманітність інтересів різних соціальних груп громадянської сфери суспільного життя, забезпечує гармонійне існування системи «людина-суспільство», визначає активну громадянську й життєву позицію, соціальну зрілість та суспільно-корисну діяльність особистості, готовність брати участь у суспільно-політичній діяльності на засадах демократизму, терпимості до інакомислення, поваги до законно створених державних інститутів. Не може бути громадянської культури без наголосу на універсальності прав людини, пріоритету інтересів особистості, громадянських прав над національними правами та інтересами [179, с. 189].

Існує громадянська культура суспільства й громадянська культура особистості. Громадянська культура суспільства – це складова частина загальної культури, система громадянських цінностей, що створюються й накопичуються людьми (суспільством) у процесі їхньої життєдіяльності. Громадянська культура особистості – це сукупність громадянського

світогляду, системи знань і навиків, що забезпечують цілеспрямовану самостійну діяльність з оптимального задоволення громадянських потреб, це зумовлена громадянською культурою суспільства властивість, що характеризується громадянськими чеснотами [146].

Розглядаючи поняття «громадянська культура майбутнього учителя», слід зазначити, що воно розкривається у трьох взаємопов'язаних аспектах: по-перше, ця культура, з одного боку, є визначальною силою, а з іншого, – результатом формування громадянського суспільства; по-друге, саме громадянська культура визначає суть, якість взаємодій між громадянами, їх спільнотами та інтегрує індивіда в громадянське суспільство; по-третє, громадянська культура формує норми, ідеали, цінності, взірці поведінки, які мотивують дії суб'єктів соціуму [181, с. 86-87].

Громадянську культуру майбутнього учителя вважаємо невід'ємним компонентом громадянського суспільства, який породжується в соціумі завдяки набуттю членами суспільства відповідних рис та якостей: тобто вона є показником рівня становлення відносин у суспільстві відповідно до задоволення громадянських потреб. Тому формування громадянської культури майбутніх учителів є не самоціллю, а лише засобом для створення особистості особливого типу, якій, з одного боку, притаманні високий рівень автономії від соціуму взагалі і від держави зокрема, а з іншого – здатність конструктивно спілкуватися з іншими особистостями заради суспільного миру. Особистість з високим рівнем громадянської культури здатна вирішувати суспільні справи, в неї сформовані такі якості, як, скажімо, розуміння ролі громади і своєї ролі в ній, довіра і толерантність, прояв громадянської позиції [183, с. 3]. Саме такі якості стають підґрунтям соціального становлення молодोї особистості в громадянському суспільстві та роблять її повноправним його членом.

Виховати особистість з високим рівнем громадянської культури можливо лише через певні соціально-культурні практики, зокрема, через громадянське виховання. Як зазначає П. Петренко, під громадянським

вихованням розуміється процес формування в індивіда моральних ідеалів суспільства, відданості інтересам держави, активної громадянської і соціальної позиції, виховання творчої особистості з високим рівнем інтелектуального й духовного розвитку, почуттями, вчинками та поведінкою, спрямованими на саморозвиток та розвиток демократичного громадянського суспільства [112, с. 65]. Відповідно до Проекту концепції громадянського виховання дітей і молоді в Україні (2000 р.) громадянське виховання – процес формування громадянськості як інтегрованої якості особистості, що надає людині можливість відчувати себе морально, соціально, політично, юридично дієздатною та захищеною. Воно покликане виховувати особистість чутливою до свого оточення, долучати її до суспільного життя, в якому права людини виступають визначальними [127]. Тому в ході професійної підготовки майбутніх учителів у ЗВО громадянське виховання спрямовується на формування всебічно освіченої, компетентної, толерантної, патріотичної особистості, до системи ціннісних орієнтацій якої входять: висока повага до закону; пошана до національних цінностей інших народів; права людини на життя, гідність, безпеку, рівні можливості; право на свободу думки, совість, вибір конфесії, участь у політичному житті; обов'язки, що виражаються в повазі до державної демократично обраної влади, національних меншин та їхніх культур тощо [108, с. 64]. Тому маємо підстави виокремити ще одну складову громадянської культури майбутніх учителів – громадянську освіченість чи обізнаність із цінностями, нормами, правами.

Оскільки прояви громадянської культури як на рівні конкретної особистості, так і на рівні культурних репрезентацій явищ і людських спільнот неможливі без демонстрації певних поведінкових реакцій, вважаємо за потрібне виокремити ще один компонент громадянської культури майбутнього вчителя – поведінковий патерн. Останній, за визначенням психологів і соціологів, являє собою стійкий зразок поведінки, що зберігає свою автономність у культурному досвіді і бере участь у формуванні суб'єкта. Поведінкові патерни – це послідовність форм поведінки, реакцій і дій людини

в певних контекстах: наприклад, норми поведінки, ритуали, традиції, що передаються від покоління до покоління. Поведінкові патерни безпосередньо пов'язані з культурою людської спільноти, адже поведінка в соціумі впливає на формування моральних цінностей, виховних ідеалів тощо [36; 179; 183].

До прикладу, підтримка акцій протесту проти неправомірних дій владних інститутів чи окремих осіб, явка на вибори, допомога соціально незахищеним верствам населення з власної ініціативи, а не з примусу, участь у заходах з вшанування знакових історичних подій чи постатей за внутрішнім покликом, відповідальне ставлення до довкілля – усе це приклади прояву поведінкових патернів громадянської культури на рівні окремої особистості.

На тлі здобуття незалежності Україною для формування громадянської культури молоді усі державні інституції зосередили свої зусилля на:

- формуванні свідомого громадянина, патріота, професіонала, тобто людини з відповідними особистісними якостями й рисами характеру, світоглядом і способом мислення, почуттями, вчинками й поведінкою, спрямованими на саморозвиток і розвиток демократичного громадянського суспільства в Україні;
- підготовці студентської молоді до життя в демократичній правовій державі, громадянському суспільстві;
- формуванні громадянськості як інтегрованої якості особистості, яка дає можливість майбутньому педагогу відчувати себе морально, соціально, політично та юридично дієздатним і захищеним [119].

Враховуючи багатогранність поняття «громадянська культура майбутніх учителів», система громадянського виховання постійно має перебувати в стані реформування, оскільки змінюються основні пріоритети соціуму. Підґрунтям для реформування є демократичні перетворення, зміни політичного режиму та ідеологічні погляди в суспільстві, які впливають на зміст виховання молодого покоління загалом, на практики і сутність формування громадянської культури.

Беручи до уваги зазначені вище складові громадянської культури та їх

характеристику, будемо розглядати *громадянську культуру майбутнього учителя* як сукупність громадянських цінностей, знань і почуттів, поведінкових патернів, що інтегрує громадян та стимулює їх до суспільно-політичної активності з метою самовдосконалення й суспільного розвитку держави.

Радянська вища освіта була своєрідною і повністю відрізнялася від традиційного західного поняття університетської освіти. Основною її метою було розвинути конвеєр робочої сили, яку можна було застосовувати в будь-якій сфері радянського господарства. Такі дії були націлені на те, щоб підвищувати й розвивати суспільні цінності. У той же час партійне керівництво держави наголошувало не лише на унікальності радянської вищої освіти, а й на тому, що вона є «кращою академічною системою світу». Зрозуміло, що наукова верхівка повністю залежала від партійного керівництва, виконуючи його доручення та повністю узгоджуючи з ним власні дії, які жодним чином не повинні були суперечити радянським принципам. Це означало зокрема й те, що науковці повинні були діяти лише за певним планом, говорити те, на чому наголошувала державна влада, і не мали права на свободу слова. Їхня спільна діяльність та узгодженість дій повинні були стати головною ланкою в системі глобальних переваг радянської вищої освіти. Особливо наголошувалося, що вона була безкоштовною, однаково доступною для всіх, професійно орієнтованою і державною, таким чином, відображаючи суспільні потреби – саме на такі атрибути звертають увагу багато вчених-дослідників радянської вищої школи [184].

Зміни, що відбувалися у освітньому процесі загальноосвітньої школи, відповідно вимагали, з одного боку, збільшення кількості вчителів, а з іншого – зумовили підвищення вимог до рівня науково-теоретичної та практичної підготовки вчительських кадрів. На початок 60-х років система підготовки педагогічних кадрів в Україні стабілізувалася: вчителів готували університети й педагогічні інститути за єдиним навчальним планом Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР. За період з 1945 р. по 1961 р. лише заочні

відділення випустили близько 85000 учителів, стаціонарні – 42600. Це позитивно позначилося якісному складі вчительських кадрів. З 419507 вчителів і вихователів, які в 1961 р. працювали в школах України, вищу освіту мало 44%, незакінчену вищу – 16%, середню педагогічну – 33%, і лише незначний відсоток учителів мав середню чи незакінчену середню освіту [101, с. 234].

Саме таке визначення доступності вищої освіти, про яке ми дізнаємось із наявних публікацій радянської доби, було спрямоване на те, щоби стати частиною політичного курсу, за якого необхідно було виконувати вимоги влади для створення «пролетарської держави», де кожен, хто здобував освіту, ставав працівником, який трудився винятково в інтересах держави.

Для просування «пролетаризації» вищої школи застосовувались відповідні вимоги до партійних представників. Їх ретельно відбирали ще на початковому етапі, під час реєстрації до лав Комуністичної партії. Усі претенденти повинні були чітко виконувати плани керівництва. Хоча влада і називала створення партійних осередків у навчальних закладах проявом народної демократії, проте в реальності це було своєрідною формою стеження за діями студентів, а особливо педагогів [185].

Тому генеза формування громадянської культури молоді, зокрема майбутніх учителів, потребує реалізації запровадження згаданих вище підходів, принципів та методів дослідження означеного феномену. Оскільки процеси, які відбуваються у суспільстві, продукують визначені для кожного історичного етапу відповідні норми поведінки, типи відносин між людьми, ціннісні орієнтації, особистісні та громадські пріоритети, які закладені в основу формування громадянської культури окремих періодів. Важливим чинником успішності процесу формування громадянської культури є громадянське суспільство, яке, з одного боку, потребує громадянської культури як невід'ємної своєї компоненти, а з іншого – саморозвивається завдяки набуттю її носіями високого рівня сформованості відповідних рис та якостей [45]. Ця думка дозволяє припустити, що громадянська культура

розвивається разом із громадянським суспільством і стає водночас засобом і результатом побутування певних соціально-культурних практик, до яких органічно входить громадянське виховання студентської молоді.

Проведемо ретроспективний аналіз визначеного в минулому змісту громадянського виховання, щоб відслідкувати генезу процесу формування громадянської культури у системі вищої педагогічної освіти (60-ті роки ХХ – початок ХХІ століття).

На початок 1960-х років у офіційній радянській педагогічній науці склалося однозначне розуміння понять «громадянськість» і «громадянська культура»: внутрішня готовність людини служити вищим цілям, бути джерелом і рушійною силою морального вдосконалення суспільства, і частіше за все ці поняття ототожнювали з «активною життєвою позицією», «політичною культурою» [175].

Поворотною подією в контексті соціальних і освітніх реформ 1956-1960 рр., яка стала початком першого періоду формування громадянської культури майбутніх учителів, було ухвалення 30 липня 1956 року Постанови ЦК КПРС «Про подолання культу особи і його наслідків», у якій злочини Сталіна і його кліки пояснювалися як «тимчасове обмеження демократії в умовах жорстокої боротьби з класовим ворогом». Сталін називався значним радянським політичним діячем. Незважаючи на важливість цієї Постанови для усього процесу демократизації, вона все таки (в порівнянні із доповіддю Хрущова на ХХ з'їзді КПРС) була кроком назад. Проте в духовній і політичній сферах (розвиток діалогу партії з творчою інтелігенцією, засудження культу особи і його наслідків, пожвавлення діяльності громадських організацій трудящих, лібералізація зовнішньої політики і ін.) вимагала й почасти уможлиблювала оновлення системи освіти. Однак процеси, що розгорнулися в цей час в освіті, зокрема у вихованні студентської молоді, навряд чи можна оцінити однозначно.

В Україні частина трудящих, політиків, творчої інтелігенції схвально зустріли критику культу особи Сталіна. Десталінізацію вітали кінорежисер і

письменник О. Довженко, поети М. Рильський, В. Сосюра, письменник О. Гончар та ін. Загалом підтримав М. Хрущова і Перший секретар ЦК КПУ О. Кириченко, хоча він зазначив холодність прийняття новацій старою гвардією компартійців, які вважали виступ Хрущова на з'їзді «наклепом на радянський устрій». Деякі неосталіністи навіть виступали за усунення Хрущова та за обрання Першим секретарем ЦК КПРС В. Молотова. Проте ніщо не могло зупинити демократичні процеси. СРСР вимагав оновлення [132].

Суть кардинальних змін, що почалися у другій половині 50-х рр. XX ст., пов'язана з лібералізацією суспільно-політичного життя в СРСР. Розвиток та поглиблення цього процесу були пов'язані з десталінізацією, що стала особливо активною й радикальною після XX з'їзду КПРС (лютий 1956 р.), який висунув ряд нових положень щодо ключових проблем світового розвитку, поклав початок пошуку нових шляхів економічного, соціально-політичного розвитку країни, зумовлених об'єктивними вимогами часу, передусім науково-технічною революцією, що розпочалася та охопила увесь світ. Під впливом рішень XX з'їзду КПРС почали руйнуватися старі стереотипи у внутрішній та зовнішній політиці. Суттєві зрушення почалися й у суспільно-політичному та соціально-економічному житті УРСР [105, с. 342].

У документах вказаного партійного заходу визначалися недоліки системи освіти (зокрема шкільної) та вектори її подальшого розвитку. На думку Л. Пироженко, вони характеризуються тенденціями політехнізації школи та активізації виховної роботи («комуністичне виховання молодого покоління») [114, с. 53]. У реалізації поставлених завдань особливе місце відводилося суспільним наукам, покликаним формувати комуністичний світогляд у школярів і студентів, готувати їх до виконання заданої соціальної ролі. Координатором усіх процесів виступає ЦК КПРС – «єдиний владний центр», покликаний «все знати, все передбачити, все планувати, все наказувати» [67, с. 94]. Підтвердження цього факту знаходимо в доповіді М. Хрущова, який на XX з'їзді звернув увагу на те, що у Директивах XIX з'їзду

партії по п'ятій п'ятирічці передбачалися заходи з політехнізації школи, але ця справа просувалася дуже повільно. «Щодо працівників народної освіти та Академії педагогічних наук, то вони все ще займаються загальними розмовами про користь політехнічного навчання і нічого не роблять для його практичного здійснення. Треба швидше переходити від слів до справи» [171, с. 6].

Наприкінці 1958 р. було опубліковано закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР» [124, с. 3]. Відповідно до його змісту перед школою ставилося завдання не лише формувати матеріалістичний світогляд як основу наукового пізнання світу, а й виховувати духовно багату, морально чисту, фізично досконалу, всебічно розвинену й освічену, свідому бути корисною суспільству, працьовиту людину [44, с. 14].

Одним із кроків назустріч народній освіті були зміни в навчальних планах підготовки майбутніх учителів, оскільки перехід у середині 50-х років на новий навчальний план, затверджений Мінвузом СРСР, негативно позначився на якості освіти. У своїх працях В. Луговий стверджує, що він був перевантажений теоретичним матеріалом. Як наслідок – на самостійну роботу студентів відводилося дуже мало часу. Виходило, що педагогічні ЗВО готували здебільшого вчителя-предметника, «урокодавача» і аж ніяк не вихователя, не педагога в справжньому розумінні слова [89, с. 101].

До прикладу, про основні напрямки виховання в умовах реалізації «ідеологічної» тенденції виховання можемо довідатись із плану роботи факультету фізичного виховання і спорту (Вінницький педагогічний інститут ім. М. Островського) на 1957-1958 н. р. Головним завданням факультету була підготовка радянських учителів фізвиховання, спроможних виховувати молодих, здорових, життєрадісних трудівників комуністичного суспільства [188, арк. 1-3].

Резюмуючи аналіз планів виховної роботи різних педагогічних інститутів, зазначимо, що у 60 – х роках ХХ ст. робота щодо громадянського виховання була спрямована за такими напрямками: *академічний, спортивний*

та суспільно-трудова. Підтвердженням означеного факту є аналіз інформації про стан виховної роботи серед студентів Вінницького медичного та педагогічного інститутів, який показує, що партійні організації інститутів в основу всієї політико-виховної роботи серед студентської молоді поклали історичні рішення XX з'їзду КПРС і XIX з'їзду КП України. З виховною метою в академічних групах було організовано читання і роз'яснення матеріалів з'їзду. Партійні організації обох інститутів усвідомили, що основою політико-виховної роботи є робота в академічних групах. Рішенням партбюро інститутів до кожної академгрупи прикріплено викладача-агітатора, який керує всією політико-виховною роботою в групі, маючи підтримку від партійних організацій (там, де вони є), комсомольських і профспілкових організацій груп та студентського активу [187, арк. 2].

Значну роль у справі комуністичного виховання студентської молоді відігравала стінна преса. У більшості педагогічних закладів освіти постійно обладнувались газетні вітрини, де регулярно представлялися «Правда», «Комсомольська правда», «Учительская газета», «Радянська Україна», «Радянська освіта» і «Вінницька правда», і студенти мали можливість ознайомитися зі свіжими номерами періодичних видань [187, арк. 5]. Також організована постійно діюча виставка «Книга-друг, вчитель і вихователь радянської молоді», яка систематично поповнювалася новинками [187, арк. 5]. У такий спосіб здійснювався постійний вплив на свідомість молодих людей, за допомогою друкованого слова транслиювалися основні положення ідеології комунізму.

Партійні організації закладів вищої освіти радянської України приділяли значну увагу питанням суспільно-корисної праці студентів, якій відводилося важливе місце в політико-виховній роботі [187, арк. 6]. У радянській Україні «праця на спільне благо» передбачала участь студентства у сільськогосподарській роботі, на будівництві, а також широку агітаційну роботу серед різних верств населення.

Понад 900 студентів Вінницького педагогічного інституту

ім. М. Островського допомагали збирати урожай в колгоспах і радгоспах Вінницької і Запорізької областей. Всього за період вересня-жовтня 1956 р. студенти Вінницького педагогічного інституту ім. М. Островського виробили 28759 трудоднів і більше 15000 трудових норм у радгоспах. Крім того, 60 студентів фізико-математичного факультету Вінницького педагогічного інституту ім. М. Островського упродовж липня і серпня 1956 року працювали помічниками трактористів, комбайнерів і шоферів у колгоспах Вінницької області [187, арк. 6].

Одним з важливих видів суспільно-корисної праці була робота студентів агітаторами на виборчих дільницях; зокрема серед місцевого населення в 1956 р. працювало 112 чоловік з педагогічного інституту [187, арк. 7].

Колектив Вінницького педагогічного інституту ім. М. Островського на прохання керівництва і за дорученням МК КП України здійснював шефську роботу у Вінницькій дитячій трудовій колонії. Досвід колонії з її добре поставленою системою навчально-виховної роботи в класах, майстернях тощо став одним з важливих об'єктів вивчення і студентами, і викладачами як для освітньої, так і для наукової мети [187, арк. 7].

Важливим фактором в організації виховної роботи була участь студентів у діяльності наукових гуртків. Так, у Вінницькому педагогічному інституті ім. М. Островського в 14 наукових гуртках, які об'єднуються в науково-студентські об'єднання, працювало 350 студентів, у медичному інституті – більше 1000. До прикладу, робота студентки Вінницького педагогічного інституту ім. М. Островського на тему «Виробнича праця учнів середніх шкіл» була відзначена грамотою Вищої освіти СРСР [187, арк. 7]. Саме тому науково-дослідна робота студентів у радянських вузах ставиться в один ряд зі всім навчально-виховним та науково-дослідним процесом. У плані формування громадянської культури студентства, наукова робота допомагала як професійній самореалізації, розкриттю творчого потенціалу молоді, так і розвитку навиків самоорганізації, самодисципліни, відповідальності перед однокурсниками, викладачами, – що своєю чергою органічно вписувалось у

систему ідейно-виховних завдань вищої школи.

Певну роль в організації політико-виховної роботи громад і формування громадянської культури студентів виконували всі кафедри Вінницького педагогічного інституту ім. М. Островського, Кам'янець-Подільського педагогічного інституту, Київського педагогічного інституту імені О.М. Горького та ін., але провідна роль належала кафедрам марксизму-ленінізму. Так кафедра марксизму-ленінізму Вінницького педагогічного інституту разом з комітетом комсомольської організації проводила семінари комсомольського активу, де молодь навчали методам комсомольської роботи, що допомагало комсомольській організації поширити свій ідеологічний вплив на суспільство.

Відповідно до плану роботи деканату Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, підготовка вчителів I-IV класів у 1957-1958 н.р. була орієнтована на вимоги політехнічної школи [191, арк. 5].

Провідними завданнями кафедр педагогіки та психології педагогічних ЗВО була боротьба за «піднесення ідейно-теоретичного рівня у навчально-виховній і науково-дослідній роботі, за наближення теоретичної роботи до педагогічної практики та роботи шкіл, вивчення матеріалів учительських з'їздів», акцентувалося на знайомстві з досвідом передових шкіл і учителів, що успішно впроваджують політехнічне навчання й виконують виховну роботу серед учнів відповідно до рішень XX з'їзду КПРС [188, арк. 35-40].

Як показує аналіз архівних документів, у громадянському вихованні студентської молоді мали місце такі форми роботи: лекція, диспут, літературний вечір, літературний клуб, проведення конференцій і агітаційних заходів [192, арк. 79; 188, арк. 51].

З метою формування всебічно розвиненої, висококультурної та ідейно загартованої людини міськкоми, райкоми КП України, первинні партійні організації шкіл серйозну увагу приділяли ідеологічній роботі з учительськими кадрами [187, арк. 50], серед форм і засобів якої найбільш поширеними були лекторії, конференції, суспільно-корисна праця педагогів.

Комуністична партія розглядала освіту як один з механізмів ідеологічної машини. Тому періодично намагалась її реформувати. Спроби послаблення ідеологічного тиску різко підняли довіру більшості членів радянського суспільства, особливо студентства, до політики демократичних реформ, проголошених керівництвом КПРС у 1950-х роках. Однак усі ці перетворення були спрямовані на досягнення однозначної мети – в найкоротший термін наздогнати та перегнати найбільш розвинені капіталістичні країни з виробництва сільськогосподарської продукції на душу населення. Оскільки достатніх фінансових і матеріальних ресурсів для одночасного вирішення цього завдання не вистачало, радянська командно-адміністративна система вирішувала цю проблему в традиційному для себе стилі: визначила головне, серед вказаних, завдання та відповідну систему пріоритетів. Об'єктивна необхідність кардинальних змін у сільському господарстві та невинне зростання в процесі реформ суб'єктивного фактора (насамперед впливу самого М. Хрущова), зумовили появу волюнтаристських, нереалістичних надпрограм у галузі аграрної політики. Виконанню однієї з таких надпрограм, якій студентська молодь УРСР віддала свою енергію та трудовий ентузіазм, стало освоєння цілинних земель Казахстану та Сибіру. Активну участь у реалізації цього завдання взяли студенти ЗВО республіки [7, с. 82-83].

У ході аналізу навчальних планів 1955-1959 рр. для педагогічних інститутів важливо звернути увагу на ті ідеї, якими керувалися при їх складанні. Значно посилилася увага до трудового й виробничого навчання студентів, до більш рівномірного розподілу навчального часу на гуманітарні та природничо-математичні дисципліни, підвищилася роль предметів естетичного циклу, були введені дисципліни інтеграційного характеру та факультативи. Об'єктивно все це вдосконалювало діяльність радянської школи щодо трудового виховання учнівської та студентської молоді. Якісно змінився підхід до трудового навчання молоді. Як зазначалося в згаданому вище законі, «провідним початком навчання і виховання в середній школі має

стати тісний зв'язок навчання з працею та практикою комуністичного будівництва» [100, с. 56]. Виходячи з цих гучних лозунгів, у навчальні плани поряд з трудовим навчанням включені предмети політехнічного змісту.

Відтак увага приділялась виробничій праці на підприємствах та в сільських господарствах у процесі вивчення курсу «Основи виробництва» у старших класах. Проте в звітній доповіді Центрального Комітету М. Хрущов критикував навчальну і виховну роботу загальноосвітньої школи. Він наголошував на тому, що «... серйозною хвилюючою нашою школи є певний відрив навчання від життя, недостатня підготовленість тих, які закінчують школу, до практичної діяльності» [171, с. 89]. Закон повністю був спрямований на посилення ідеологічного тиску на вчительство: залучення педагогічних працівників до партійної пропаганди й організації «виборів» та різноманітних політичних заходів мало на меті отримати вчителя, який дотримується ідеологічної спрямованості партії. Представники влади прагнули через систему освіти не лише впливати на формування громадської думки, а й утвердити в суспільстві ідеологію комуністичних цінностей, виховувати належний рівень громадянської культури в її хибній версії – вірності партійним ідеалам [107, с. 73].

Проте в реальному житті, відповідно до закону, політехнізація змісту освіти виходила на перший план. Посилена увага приділялась навчальним предметам, знання (та вміння) з яких мали підготувати молодь до трудового життя, праці на виробництві чи в сільському господарстві. Коло питань, які в цей час розроблялися в педагогічному дискурсі, переважно стосувалися визначення пріоритетних галузей виробництва та змісту професійного навчання учнів для оволодіння робітничою професією. Відповідно, було перероблено навчальні плани, які стали загальними для всіх шкіл, починаючи з 1957-1958 н.р.

Проаналізуємо генезу оновлення навчальних планів, які мали місце у виокремленому нами історичному етапі формування громадянської культури майбутніх учителів, оскільки те, що відбувалося в шкільному житті, було

дотичним до професійної підготовки педагогів. У 1958 р. «на гуманітарні предмети (без урахування навчальних предметів «Музики» та «Образотворчого мистецтва») щотижня відводилося 141 годину, що становило 48% загального навчального часу. Спостерігалось деяке збільшення годин на вивчення фізики. Однак істотного збільшення годин на навчальні предмети природничо-математичного циклу не спостерігалось. Додаткову кількість годин було виділено на трудове навчання. У порівнянні з навчальними планами попереднього періоду дещо зросла кількість годин, що відводилися на естетичний і фізичний розвиток учнів. З номенклатури навчальних предметів був вилучений предмет «Логіка» [27, с. 98].

Як наслідок – за академічним напрямом у громадянському вихованні важливим чинником виступали навчальні дисципліни, які були спрямовані на формування громадянської культури майбутніх учителів упродовж 60-тих років ХХ ст. в дусі ідей комуністичної моралі, нетерпимості до буржуазної ідеології, у дусі соціалістичного патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму, глибокої поваги до праці, підготовки до активного суспільного життя [125, с. 11]. Підґрунтям для дискурсу були нормативні документи, які засвідчили формування громадянської культури студентської молоді у рамках прийняття Закону СРСР «Про зміцнення зв'язку школи із життям та подальшому розвитку системи народної освіти СРСР» (1958 р.), відповідно до якого стратегічним напрямом роботи навчальних закладів визначалася політехнізація, зміцнення зв'язку навчання з виробництвом. З цією метою запроваджувалося виробниче навчання. У школах створювалися учнівські виробничі бригади різного профілю. Щоб забезпечити їх кваліфікованими керівниками, у педагогічних вузах велася підготовка вчителів виробничого навчання. Після закінчення школи закон обов'язково пов'язував навчання з «виробничою працею в народному господарстві» [188, арк. 36].

Підтвердження знаходимо в одному із свідчень очевидця : «Улітку 1958-го всіх студентів другого курсу нашого інституту відправили в обов'язковому

порядку на Цілину. Ухиляння було рівносильним відрахуванню з інституту. Не поїхали лише ті, у кого були на те вагомі підстави, підкріплені довідками, або «блатні», тобто діти якихось особливих батьків. Так я став одним з перших цілинників, провівши близько чотирьох місяців у Павловському зернорадгоспі, який займав площу мало не трьох Бельгій. Все відбувалося так, як можна побачити зараз в кадрах кінохроніки. Натовпи комсомольців-добровольців на вокзалі, щасливі обличчя, пісні, музика, ентузіазм, непідробна віра в світле майбутнє, вагони-теплушки. Разом зі студентами у потязі відправлялися туди й справжні цілинники, тобто ті, хто збирався залишитися там на все життя. Мені, міському піжонові, це було незрозуміло, але на короткий термін я вирішив поїхати з усіма і навіть не намагався «сачканути» за допомогою якої-небудь довідки, тим більше, що я брав із собою свій новий саксофон, щоб займатися» [147, с. 197].

Визначені у свідченні факти говорять про те, що добровільно трудитися на благо Батьківщини, Партії та комсомолу було «модним» серед тогочасної молоді. Таке служіння виховувало в молодих людей любов до праці, почуття вимогливості до себе та відданості радянській країні.

Варто зазначити, що на формування громадянської культури окресленого періоду вплинули марксистсько-ленінський світогляд, політична просвіта студентської молоді та посилення «турботи» керівництва. У своїх виступах М. Хрущов писав: «Ми хочемо, щоб молодь глибше знайомилася з найважливішими завданнями комуністичного будівництва, за вченням класиків минулої епохи про комунізм. Ми хочемо, щоб молодь правильно розуміла проблеми сучасності, краще виховувала в собі риси нової людини, людини, якій належить будувати комунізм і жити при комунізмі» [170, с. 10].

Про прояв особливої «турботи» довідуємось із *свідчень очевидців* ... «У місці перебування студентів радгоспи немовби оживали, життя «било ключем», школи, будинки культури, спортивні стадіони ставали місцями проведення масових розважальних заходів. В свою чергу ЦК комсомолу України, обкоми комсомолу щорічно запрошували наших керівників на

проведення зборів студентських будівельних загонів. Ділові зв'язки між місцевим населенням та студентами України не припинялися взимку й практично вони зміцнювалися щорічно і переростали в справжню дружбу на довгі роки» [60, с. 286]. Свідчення очевидців дозволяють стверджувати, що головним завданням освіти було пристосувати людину до партійно-державного механізму, тобто зробити її слухняною і здатною до праці. Нав'язувалися ідеологічні штампи, псевдогромадянські риси; школа орієнтувалася лише на державні інтереси; здійснювалося нівелювання особистості, її стандартизація [128]. Студентська молодь, свідомість якої перебувала під впливом трансльованих ідейно-просвітницькою машиною образів героя (героя-революціонера, героя-воїна, героя-трудівника), активно відгукнулася на заклик партії, яка розгорнула велику роботу по освоєнню цілинних і перелогових земель. У 1956-1958 рр. більше 400 тис. студентів під час літніх канікул взяли участь у прибиранні врожаю на цілинних землях [74, с. 32]. Такий механізм дозволив партійним і комсомольським організаціям виробити і випробувати нові форми виховання майбутніх фахівців колективом та ініціював нові організаційні форми студентського загонового руху.

Наприкінці 50-х – початку 60-х років XX ст. суспільно корисна праця студентської та учнівської молоді почала організовуватися на якісно новому рівні. Саме до періоду 1961-1970 рр. належить зародження студентських будівельних загонів [94, с. 10].

Студентські загони якісно відрізнялися від об'єднань, створених для збиральних робіт. Загони формувалися строго на добровільних засадах. Їх діяльністю керували спеціальні штаби, затверджені комітетами комсомолу. В основі життєдіяльності цих колективів лежала організаційна і виробнича самостійність: студентське самоврядування, укладення договірних зобов'язань на будівельні роботи між підприємствами і БСЗ. Розроблялися плани ідейно-виховної і суспільно-політичної роботи [162, с. 212-213].

Трудовий запал та ентузіазм студентської молоді у форматі нашого дослідження підтверджується статистичними даними: влітку 1961 р. на будови

Казахстану виїхав перший всесоюзний будівельний студентський загін, який налічував 1600 чол. У 1962 р. ентузіастів було вже 10 тис., у 1963 р. – 16 тис., а в 1964 р. – 25 тис.

За 1961-1963 рр. у цілих радгоспах студенти виконали будівельні роботи на 35 млн. крб. [186, арк. 2]. Руками молоді було споруджено 3 тис. об'єктів, зокрема близько 1400 житлових будинків, 90 шкіл, 20 радгоспних клубів, понад 800 тваринницьких приміщень. У зведенні цих об'єктів вкладено велику працю й студентів українських ЗВО. У складі всесоюзного студентського будівельного загону їх було 1300, у 1963 р. – понад 3 тис., а починаючи з 1964 р. – понад 5 тис. чол. щорічно [31, с. 304].

Визначені факти показують, що рух СБЗ виник не на порожньому місці, а мав досить глибоке підґрунтя у системі виховання студентської молоді. Цінною є наукова думка О. Чижа про те, що головним чинником появи студентських будівельних загонів є не стільки економічні причини загальнодержавного характеру (освоєння цілих земель, брак трудових ресурсів тощо) чи адміністративно-наказові рішення партійних та комсомольських органів, скільки те, що на етапі зародження руху студентських будівельних загонів вирішальну роль зіграв патріотичний порив студентів. Виховані на ідеях комунізму, студенти не могли бути сторонніми спостерігачами будівництва нового суспільства. Вони прагнули, як тоді говорили, на передові рубежі комуністичного будівництва. Що стосується компартії та комсомолу, то на початковому етапі розвитку СБЗ їхню роль, головним чином, зводили до того, щоб вони вчасно помітили, оцінили та підтримали патріотичні поривання [174, с. 131-132]. Для студентства працелюбність визначалась як провідна моральна риса радянської людини. У партійних документах наголошувалося: «Підготовка нашого підростаючого покоління до життя, до корисної праці, виховання у нашої молоді глибокої поваги до принципів соціалістичного суспільства – це завдання повинно стати головним завданням нашої школи. Школа покликана готувати різнобічно освічених людей, добре обізнаних з основами наук і разом з тим здатних до

систематичної фізичної праці, виховувати у молоді бажання бути корисним суспільству, брати активну участь у виробництві цінностей, необхідних для суспільства» [172, с. 13-14].

Зауважимо, що партійні організації активно підтримали нову форму патріотичного руху студентської молоді. Завдяки цьому студентські загони перетворилися на потужний громадський рух, стали школою формування громадянської зрілості майбутніх фахівців, розвитку в них трудової і суспільно-політичної активності, навичок організаторської та виховної роботи в трудовому колективі [94, с. 12].

Важливими у формуванні громадянської культури молоді, зокрема майбутніх учителів, були формування уявлень про марксизм-ленінізм крізь призму програми КПРС про завдання виховання нової людини на принципах морального кодексу будівника комунізму; сутність капіталістичної експлуатації; КПРС – партія всього народу, принципи побудови партії; світовий комуністичний рух – найвпливовіша політична сила нашого часу.

Проведений у 1962 р. Пленум ЦК КПРС ухвалив рішення про подальший розвиток сільськогосподарської виробничої бази, іригації і меліорації. Студентство України активно відгукнулося на цей заклик. У партійні і комсомольські організації стали надходити численні пропозиції про організацію масового виїзду вихованців ЗВО на будівництва. Ці пропозиції були підтримані партійними організаціями республіки. Комітети комсомолу розгорнули активну пропаганду такого руху, почали формування студентських загонів, професійну підготовку їхніх учасників до трудового семестру. Так, за дорученням Київського міськкому партії працівники міськкому комсомолу, комсомольські активісти енергійно пропагували рух студентських будівельних загонів, безпосередньо опікувалися їх організацією, добором командирів і комісарів, їх навчанням, створенням нестатутних партійних і комсомольських груп [173, с. 2].

Формування громадянської культури майбутніх педагогів регламентувалося нормативними документами, які посилювали ідеологічний

уплив на вчителів, зокрема постанова колегії Міністерства освіти Української СРСР (від 18 травня 1963 р.) декларувала проведення низки заходів організаційного та змістового характеру. Усе це передбачало посилення уваги до добору кадрів викладачів («створення постійно діючих міських, кущових та районних семінарів»), вивчення та популяризацію передового досвіду; заохочення учнівської молоді до участі в різних формах позакласної роботи (гуртки юних пропагандистів, агітаторів, юних атеїстів, шкільні лекторії, клуби юних дослідників) [135, с. 15].

Вищезазначені факти засвідчують, що в процесі формування громадянської культури студентської молоді, зокрема майбутніх учителів, перехід від «сталінського терору» до «хрущовської відлиги» не змінив ідейного вектору виховання у вищій школі. Завдяки підтримці партійних і комсомольських організацій у виховній роботі студентської молоді активно здійснювався пошук шляхів найбільш раціональної організації трудової і суспільно-політичної діяльності, принципів, на основі яких можна вдало організувати трудову діяльність.

У нову епоху Брежнєвського «застою» (1964-1986 рр.), відповідно до Конституції СРСР 1977 р., КПРС проголошувалась «керівною і спрямовуючою силою суспільства, ядром його політичної системи», що означало компартійну монополію на владу в країні. Визначаючи завдання партії у справі виховання молодих кадрів, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. Брежнєв у звітній доповіді ЦК КПРС XXIII з'їзду партії говорив: «Країна черпає кадри для господарської, партійної, державної, дипломатичної, військової роботи, всієї громадської діяльності головним чином з числа спеціалістів, підготовлених вищою школою. Наші спеціалісти повинні не тільки досконало володіти своєю справою, але й знати закони суспільного розвитку, внутрішньої, зовнішньої політики, мати широкий кругозір. Без глибокого вивчення марксистсько-ленінської теорії, без ясного розуміння політики партії і держави не може бути хорошого спеціаліста» [30].

Згаданий період «застою» характеризувався формуванням застійних

явищ, що в цілому призвели до формування подвійної моралі (для себе і для влади), погоджувального, пасивного, реактивного й адаптивного характеру співжиття, співіснування насамперед інтелігенції, науковців із владою, з офіційною ідеологією, що уособлювало особливий тип «радянської людини» пізньорадянського періоду [163, с. 156].

На думку Ю. Левади, становище радянської інтелігенції відзначалось подвійним характером: вона ставала активним втіленням суперечності між духовним виробництвом як сферою, що відбиває соціально-політичний і класовий антагонізм (виробництво культурних основ ідеології і пропаганди), і сферою вільної незалежної творчості [142, с. 29]. На межі 70-80 років XX ст. в радянському суспільстві, зокрема в Україні, стійкого характеру набували негативні проблеми в економіці (розпочалося падіння темпів економічного зростання, фондівіддачі, продуктивності праці, національного доходу загалом), соціальній сфері (зрівнялівка в оплаті праці, порушення принципу соціальної справедливості, зниження реальних доходів, купівельної спроможності карбованця, зростання цін і поглиблення інфляції, дефіцит найнеобхідніших товарів, гострота житлової проблеми та ін.), але особливо постраждала сфера освіти, ідеології. Відірваність від реальних проблем, догматичний схематизм у теорії, апологетика «розвинутого соціалізму», однобічна спрощеність класового підходу до складних суспільних явищ, подій і осіб, недооцінка загальнолюдських цінностей і насаджування доктрини «загострення ідеологічної боротьби» породжували невір'я, нігілізм, вели до втрати ідейних орієнтирів, падіння моралі, особливо серед молоді [176, с. 120-121]. У царині громадянського виховання виразно окреслилося протистояння двох начал: індивідуально-особистісного та суспільного. Поведінкові патерни та стратегії молоді виражались в її активній участі у суспільно-політичних справах, роботі громадських об'єднань, участі в культурно-масових заходах, у переживаннях за спільну справу, демонструванні колективістських учинків, взаємної виручки, братерства й дружби, – з одного боку, а з іншого – почали з'являтися зневіра в офіційній ідеології, що виражалася в мовчазному

лицемірстві і лінійній лояльності до політики партії та уряду, громадській пасивності і бездіяльності.

Так, після XXIV з'їзду КПРС (1971 р.) у радянській країні було проголошено «вимоги часу» стосовно вищої освіти, серед яких: розгортання підготовки кадрів за новими й перспективними напрямками науки і техніки, озброєння молодих фахівців сучасними знаннями та навиками організаторської діяльності, умінням застосовувати набуті знання на практиці; розгортання наукових досліджень, укріплення зв'язку науки з практикою [161, с. 23].

Аналіз постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 18 липня 1972 р. № 535 та ЦК КПРС України і Ради Міністрів УРСР від 8 серпня 1972 р. № 370 про подальше вдосконалення вищої освіти (1972 р.) дозволяє виокремити аспекти формування освітньої складової підготовки педагогів: спрямування зусиль ЗВО на подальше підвищення «якості підготовки кадрів для народного господарства, науки і культури відповідно до вимог науково-технічного прогресу»; прагнення до постійного збагачення та оновлення набутих знань, що повинно стати непорушним правилом усього їх життя і діяльності». Як доказ маємо свідчення очевидців: «...Перш за все, це була праця. Як хлопці працювали, як вони старалися! З якою любов'ю зводили сотні, тисячі будинків, багато вкрай необхідних виробничих об'єктів. Качали головами сивобороді аксакали, дивувались, відверто милувались і сердечно дякували українській молоді за це рукотворне диво, за відродження і перевтілення степу, за щирі серця і душі. І тепер, через десятиріччя, у багатьох поселеннях, на багатьох об'єктах бачиш, хто їх «автор» – вузи Києва, Харкова, Львова, Дніпропетровська, Одеси. Пам'ять про ті славні часи увічнена у назвах господарств і вулиць – Київська, Харківська, Краснодон, Львівка, Чернігівка, Студентська, Молодіжна, Дружби» [62].

У період «застою» корективи у зміст процесу формування громадянської культури майбутніх учителів були внесені прийняттям таких документів: Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи з подальшого

вдосконалення вищої освіти в країні» (1972 р.), Постанова Ради Міністрів «Про дальше покращення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці» (1977 р.); Постанова колегії Міністерства освіти СРСР і Президії ЦК профспілки працівників вищої школи і наукових установ «Про раціональне використання часу вчителів і керівників шкіл» (1980 р.). Знаковим документом для системи вищої освіти України стала постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальший розвиток вищої школи і підвищення якості підготовки спеціалістів» (1979 р.) [121, с. 7], пункти Постанови спрямовані на підвищення теоретичного рівня та ефективності наукових досліджень у ЗВО у тісному зв'язку із завданнями поліпшення якості підготовки кадрів для народного господарства, а також активного впровадження результатів наукових досліджень у сферу матеріального виробництва, освітній процес, створення необхідних умов для широкого залучення студентів до науково-дослідної роботи.

ЗВО України виконували функцію пропаганди політики партії, історії КПРС і комуністичного виховання трудящих. Серед навчальної й наукової літератури, котра друкувалася в Україні та якою забезпечували ЗВО, найбільший наклад мала історія КПРС і СРСР. Вимагалось у значному обсязі користуватися матеріалами пленумів та з'їздів ЦК КПРС і працями авторів марксизму-ленінізму під час написання дипломних робіт. Це стосувалось усіх дисциплін, оскільки вважалося, що цей доробок – цінне джерело наукового пошуку в будь-якій сфері знань. «Ідеологічний диктат мав для радянської вищої школи значні негативні наслідки. Він закладав суперечності в систему вищої освіти, змінюючи, уніфікуючи і спрощуючи наукову і навчальну інформацію, і, відповідно, сам дидактичний процес, безпосередньо пов'язаний з нею. Йдеться про мінімізацію участі фахівців, науковців, викладачів у міжнародних програмах (можливість тривалих закордонних відряджень, публікації в закордонних наукових виданнях), зв'язків з західною наукою [87]. Насправді, уся інформація стосовно внутрішньої і зовнішньої політики в СРСР суворо дозувалася й обмежувалася. Радянська людина знала лише те, що, на

думку влади, зобов'язана була знати, аби функціонувати в якості стандартного, легко замінюваного на інший «гвинтика» системи. Це відбивалося на масовій свідомості, зумовлювало пасивно-лояльний характер громадянської культури студентської молоді.

Враховуючи думку Л. Панасюк, відзначимо, що освітній процес у вищій школі характеризувався тотальною ідеологізацією та політизацією навчання, виховання, наукової та педагогічної творчості; жорсткою централізацією управління та фінансування, уніфікацією й одержавленням; низьким рівнем академічних свобод, самоорганізації ЗВО; позбавленням студента можливості будувати власну траєкторію навчання; відторгненням від національної культурно-історичної спадщини, русифікацією; відмежованістю від світової науки й освітнього досвіду [111, с. 128]. Це також мало свій вплив на процес формування громадянської культури майбутніх учителів, студенти були носіями ідей теоретиків марксизму-ленізму і широкої когорти тогочасних партійних агітаторів, причому у більшості випадків ці ідеї трансливалися молоддю абсолютно щиро.

Уже на початку 80-х років XX ст. у радянському суспільстві спостерігалися ознаки зростаючого дефіциту освіченості, професіоналізму – наявними були нестача кваліфікованих кадрів, особливо у сфері управління, падіння престижу знань, у порівнянні з утилітарними цінностями, зниження рівня ефективності навчання всіх ступенів, поглиблення розриву між освітою і практичною діяльністю, зростання опору новаторству в освіті, що змусило керівників держави провести чергову реформу освіти, задекларовану в 1984 р. Основним завданням цієї реформи було вирівнювання школи і професійної освіти за цілями, завданнями й освітніми рівнями, викликане гострою потребою в масових професіях, робітничих кадрах, тому освіта мала повертатися до професіоналізації, підготовки кваліфікованих робітничих кадрів, політехнізації тощо. Тобто в черговий раз через непослідовність своєї політики, підпорядкування її ідеологічним інтересам, політичним резонам та особистим симпатіям і антипатіям, радянська освіта і наука знову опинилися

в кризовому стані [156, с. 20].

Радянський ідеалізований підхід часів «застою», який прийшов на зміну «хрущовської відлиги», вирізнявся домінуючою роллю держави, партії, ідеологічним тиском, а ось для саморозвитку, висвітлення власних життєвих позицій у процесі формування громадянської культури майбутніх учителів не було місця.

У цей період найбільше проявилось вихолощення й спустошення радянського канону, його беззмістовне риторичне наповнення, розходження з реаліями. Дієслова «покращити», «оптимізувати», «удосконалити», «поглибити», «розширити» стають звичною лексикою для педагогічної науки, за якою ховалося повторення давно відомих істин, бажання імітувати діяльність, тупцювання на місці у епоху «кризи ідеології» [98, с. 21]. Значний вплив на зміст процесу формування громадянської культури студентської молоді мали демократичні зміни (кінець 80-х – початок 90-х рр. XX ст.), які охопили соціум, кардинально змінили світогляд українців та сприяли трансформації української освіти.

Стосовно формування громадянської культури майбутніх учителів у цей період, зауважимо наступне: Н. Гупан виокремив у своїй класифікації як окремий етап розвитку історико-педагогічної думки в Україні середину 80-х – початок 90-х рр. XX ст. й характеризує його як час переосмислення історико-педагогічного процесу з нових методологічних позицій і створення національної науки [47, с. 22].

О. Адаменко зазначає, що 80-ті – початок 90-х років XX ст. зв'язали між собою два етапи розвитку вітчизняної освіти. У цей час отримали продовження тенденції попередніх десятиліть та з'явилися паростки нових підходів до навчання та виховання [3, с. 25].

Л. Березівська у своїх працях визначає період (1984-1991 рр.) як час зародження демократичних змін на тлі загальноосвітньої та професійної школи та виділяє два підетапи, визначивши найважливіші тенденції: 1984-1988 рр. – проголошення і реалізація радянської директивної реформи в

контексті зародження демократичних змін та розвитку педагогіки співробітництва; 1988-1991 рр. – переростання реформи в «дійову перебудову освіти» на засадах деідеологізації, деуніфікації та національного спрямування [11].

Аналіз поглядів вітчизняних науковців показує, що період 1971-1990 рр. для української освіти, зокрема вищої, був доволі складним, оскільки Україна перебувала в складі СРСР, де демократичні тенденції всіляко нівелювалися, а демократичні зміни натомість потрібно було втілювати в систему підготовки майбутніх учителів, які прагнули відмовитись від консервативних підходів та почати діяти у новій демократичній площині. Підтвердженням цього є думка Н. Ківльова: «... 80-ті роки XX століття самою історією виявилися розділені на дві п'ятирічки: до початку перебудови і після її проголошення. У першу п'ятирічку, в основному, продовжується попередній політичний і соціально-економічний курс. Друга ж половина 80-х років, досягнувши свого піку в 1988-89 роках, відкрила освітянам небачений до того часу простір для творчості. Все це було простимульовано закликами керівництва держави до гласності, демократизації життя, критиці недоліків, розвитку творчості і самоуправління» [69].

Розвиваючи далі думку Н. Ківльова відзначимо, що педагогіка СРСР ніколи не зіштовхувалась з такою різноманітністю ідей як наприкінці 80-х років XX ст. Сфера виховання була найбільш заідеологізованою, міфологізованою та контрольованою галуззю в шкільному житті. Формування переконаного комуніста-ленінця, атеїста та непримиренного борця з чужою ідеологією подавалось як пріоритет навчального процесу, однак все, що роками без надії на оприлюднення, публікацію чи публічні обговорення накопичувалось у столах чи умах не тільки педагогів, але й філософів, інженерів, батьків та всіх тих, хто розмірковував над проблемами освіти, бурхливим потоком вийшло на поверхню. До цього додалися також західні і східні педагогічні ідеї, які через книги, а також через приїжджих adeptів проникали у вітчизняний освітній простір [69].

Традиційна система навчання та виховання у навчальних закладах країни розпалась під натиском руйнівних сил. Не маючи потенційної можливості функціонувати як раніше, але зберігши принципи тоталітарного підходу до виховання за наявності ідеологічно-педагогічної кризи, виховання анулювалось і замінювалось вузьким предметним навчанням дітей у школах [69].

І. Прокоп слушно зауважує: незважаючи на те, що на кінець 1980-х років з'явилися роботи, автори яких намагалися знайти нові підходи до вирішення виховних завдань, загалом науковці й педагоги-практики, які досліджували питання виховання у 80-ті роки ХХ століття, продовжували традиції, що заклали їх попередники, тобто працювали в межах тієї ж радянської парадигми, що панувала і в попередні роки. Її характеризують комуністична спрямованість, віра у всесилля виховних впливів на учнів, учителів та батьків, громадськості та учнівських організацій, намагання розвивати всі групи особистісних якостей школярів, орієнтація на досвід та стандартні підходи до виховання [129, с. 141-142].

Сьогодні очевидним є те, що прийняті в радянській освіті норми загальнолюдського, національного, громадянського, сімейного та особистого життя людини трактувалися через призму химерних ідей побудови «комуністичного» суспільства, члени якого виховані в дусі беззавітної віри в «світле майбутнє» і відданості комуністичній ідеї, безпомилковості вождів і їхніх творів, переконаності в необхідності постійної пильності, боротьби з ворогами комуністичної ідеології та ін. Проте з розвитком суспільних відносин міфічність ідеї «комуністичного раю» ставала більш вираженою, зрозумілою, у свідомості багатьох розхитувалася віра в комуністичні ідеали, що й зумовило формування у кінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття так званого «вакууму ідеалів» [159, с. 13].

Варто зазначити, що за часів «перебудови», зокрема з середини 80-х рр. ХХ століття, почали проявлятися паростки демократизації вищої школи шляхом переорієнтації цінностей – від суто класово-ідеологічних до

гуманістичних, відмова від авторитарної освітньої парадигми та реалізація стратегії гуманізації освіти. За таких умов зміст процесу формування громадянської культури вимагав пошуку нових підходів до організації освітнього процесу, гуманізації стосунків його учасників, що відображено в численних розвідках науковців другої пол. 1980-х – поч. 1990-х рр.

Однак «перебудову» гальмували надмірна централізація, спроби розв'язати нові проблеми старими методами, недостатні ініціативи республіканських органів і залучення педагогів до реформ. Зіткнувшись з розгортанням національно-демократичного руху, втрачаючи дієвість централізованої системи управління, не маючи достатніх ресурсів, радянська держава переходила до перерозподілу відповідальності за стан вищої освіти з центру в республіки, а звідти на регіони та ЗВО.

Зауважимо, що формування громадянської культури періоду кінця ХХ ст., зокрема майбутніх учителів, тісно пов'язане з прийняттям державних та міжнародних документів, які заклали основи нової парадигми освіти – гуманістичної, а саме: Закони України «Про освіту» (1991 р), Державна національна програма «Освіта» («Україна ХХІ століття») (1993 р.) та ін., серед закордонних – перший міжнародно-правовий документ «Декларація принципів толерантності» (резолуція Генеральної асамблеї ЮНЕСКО) (1995 р.) [50, с. 12-13].

Як наслідок, генеза формування громадянської культури починає інтегрувати в собі основи толерантності, гуманізму та демократії, спроможні оновити принципи виховання. Актуальними для 90-тих років ХХ ст. стають принципи гуманізації, демократизації, деполітизації, деідеологізації виховання, спрямовані на позбавлення суспільної свідомості від ідеологічного тиску, створення умов для інноваційного розвитку, що характеризується розширенням дослідницької проблематики, різноманітністю підходів, орієнтацією на створення цілісних гуманістично спрямованих виховних систем.

Наукові погляди Г. Балла визначають провідну ідею гуманізації освіти,

яка, на його думку, полягає в орієнтації її цілей, змісту, форм і методів на особистість того, хто навчається, стимулювання й гармонізацію його розвитку. При цьому органічним складником гуманізації освіти, з погляду дослідника, постає її гуманітаризація, сутність якої становить сприяння самовизначенню особистості в духовній культурі – національній і світовій [6, с. 7]. Аналіз наукових публікацій та нормативних документів періоду незалежності в Україні засвідчує, що в змісті процесу формування громадянської культури спостерігається поява нового напрямку оновленої парадигми виховання, векторами якої можна вважати загальнолюдські цінності (духовність) та національні цінності (національна свідомість, громадянськість).

Після прийняття Декларації про державний суверенітет України (1990 р.) нормативні документи Держкомосвіти набули рекомендаційного характеру. У республіці відбувалося певне поєднання адміністративних методів управління з урахуванням ініціатив педагогів, керівників ЗВО, студентів, а також перманентне коригування освітніх реформ відповідно до вимог національно-демократичного процесу [141, с. 114].

Генеza формування громадянської культури в епоху «перебудови» віддзеркалює злам політичних епох, коли ще наявні прояви традиційної і вже звичної ідеології, з одного боку, та вже з'являється орієнтація на нові цінності – з іншого боку.

Незалежність України уможливила пошук нових підходів та поглядів у системі громадянського виховання студентства в демократичному суспільстві. Наприклад, з 1997 по 2002 рік було реалізовано канадсько-український проєкт «Демократична освіта» (університет Queen's, Кінгстон, Онтаріо). Рада міжнародних досліджень і обмінів (IREX) та програми розширення доступу до Інтернету (IATP) реалізували проєкт «Мережа громадянської освіти в Україні». У 2000-2003 рр. було здійснено низку заходів (розробка експериментальних навчальних програм, створення навчальних посібників, проведення семінарів і тренінгів) у межах «Трансатлантичної програми підтримки громадянського суспільства в Україні» [46]. Згадані програми

дозволили організувати виховний вплив на молодь з позицій демократичних інститутів, спрямувати виховання на розвиток особистості в державі, а не держави в особистості.

У квітні 2000 року Президія Академії педагогічних наук України схвалила основні положення «Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності» [76]. Концепції громадянської освіти в Україні були розроблені Інститутом громадянської освіти НаУКМА в межах «Трансатлантичної програми» [77]. Ці концепції вирізняли особистість як механізм розвитку української державності з власними поглядами та ідеями.

Ще на початку XX століття Іван Франко надавав великого значення справі виховання молоді, вважаючи рух молоді цінним фактором розвитку і утримання громадянського духу. «Яка молодь, таке й майбутнє народу», – зазначав революціонер [165]. Події у суспільно-політичному житті України кінця 2004 року підтвердили слова великого українського поета. Саме студентство поповнило ту критичну частину українського громадянського суспільства, котра стала рушійною силою Помаранчевої революції в Україні [28].

Формування громадянської культури студентської молоді, зокрема майбутніх учителів, відповідно до нинішніх завдань освіти, без перебільшення, є різноплановим. Виникнення нових складних проблем соціального, педагогічного, екологічного характеру здебільшого не знаходять адекватного розв’язання. Знову і знову поспіхом розробляються закони, програми, концепції щодо виходу із кризи школи – таки важливої зараз сфери суспільного життя, від рівня якої подалі залежатиме техніко-економічний, науковий і, насамперед, культурний потенціал країни [164].

Охоплюючи критичним поглядом генезу формування громадянської культури майбутніх учителів (60-ті роки XX – початок XXI століття), прослідковуємо динаміку ціннісних орієнтацій різних поколінь, відмінності в них, які «залежать від соціального та політичного становища в країні, рівня

розвитку економіки, культури, моральності тощо» [41]. Але студентська молодь завжди перебуває в авангарді суспільного прогресу. Неможливо собі уявити не лише політичного, але й економічного і культурного життя в ХХ ст. поза молодіжним ракурсом. Іноді роль молоді в тій чи іншій історичній події важко переоцінити. Молодь завжди гостро реагувала на соціальні та політичні зрушення і, як не парадоксально, ставала першою жертвою цих перетворень [8].

Трансформуючи судження Г. Філіпчука у площину формування громадянської культури майбутнього вчителства, варто виокремити кілька сутнісних атрибутів, які дозволяють цілісно представити генезу формування громадянської культури цієї соціальної верстви упродовж 60-х років ХХ ст. – початку ХХІ ст.

Найперше, то є сила особистості: безпека людини, суспільства, держави залежать не тільки від ресурсно-мілітарного чинника, а й передусім від Людського, зважаючи на те, яким є дух, моральний, психологічний і соціальний стан народу, наскільки він довіряє правлячій верстві. Можна мати у державі все необхідне, але без якісного людського капіталу навіть значний потенціал не в змозі забезпечувати бажані результати. По-друге, потреба «зміцнювати дух» народу означає не лише здійснювати правдиву і справедливую соціально-економічну політику влади у ставленні до нього, але й, що особливо важливо, забезпечити дієвість безперервної й ефективної системи культурно-освітньої роботи, виховуючи націю. Бо вихована на засадах свободи, справедливості, гідності, історичної правди нація здатна до особистої, національної і державної самоповаги, спроможна подолати успадковане малоросійство й свідомо утверджувати в усіх сферах життєдіяльності принципи україноцентризму і європеїзму. По-третє, чим складніші випробування, кризи і катаклізми переживає нація, тим необхіднішим і нагальнішим стає державно-громадянський суспільний діалог [164, с. 228].

Відображення згаданих атрибутів у підготовці майбутніх учителів

стимулює їх виступати носієм громадянської культури у суспільстві та сприяти освітнім перетворенням, керуючись цінностями, сформованими упродовж 60-х років XX ст. – початку XXI ст.

Висновки до першого розділу

У першому розділі визначено теоретико-методологічні засади дослідження, зокрема схарактеризовано чотири рівні (філософський, загальнонауковий, конкретно-науковий і технологічний) формування громадянської культури майбутніх учителів.

З метою вивчення особливостей та закономірностей формування громадянської культури майбутніх учителів зазначеного періоду нами визначено методологічні підходи – цілісний; історико-хронологічний, системний, особистісно-орієнтований, компетентнісний, соціологічний, культурологічний, аксіологічний.

Дослідження ґрунтується на загальнонаукових принципах науковості, історизму, об'єктивності, культуровідповідності, системності, що дали змогу проаналізувати особливості та закономірності формування громадянської культури молоді, зокрема майбутніх учителів.

Цілісно представлено генезу змісту процесу формування громадянської культури майбутніх учителів упродовж 60-тих років XX – початку XXI століття на основі використання емпіричних, загальнонаукових та спеціальних методів дослідження.

З'ясовано, що *громадянська культура майбутнього учителя* – це сукупність громадянських цінностей, знань і почуттів, поведінкових патернів, що інтегрує громадян та стимулює їх до суспільно-політичної активності з метою самовдосконалення й суспільного розвитку своєї держави.

Виокремлено наступні періоди формування громадянської культури майбутніх учителів: I-й період – 1961-1970 рр. – «Час ідеології у радянській педагогічній науці» характеризувався посиленням ролі ЛКСМУ і

романтизацією виховання громадянських якостей майбутніх учителів на ідеях марксизму-ленінізму, у межах означеного періоду майбутній учитель почувався «заручником ідеологій влади», ціннісними орієнтаціями у формуванні громадянської культури майбутніх учителів були трансляція ідей партії, відданість справі комунізму, любов до радянського народу, формування «майбутніх будівничих комунізму»;

II – й період – 1971-1990 рр. – «Еволюція радянської педагогічної науки і суспільна користь», де майбутній учитель виступає як «відновник народного господарства»; ціннісними орієнтаціями у формуванні громадянської культури майбутніх учителів були відновлення народного господарства, набуття кваліфікації, спонукання до самостійного розв’язання життєвих проблем. Незважаючи на намагання втримати педагогічну науку в лещатах державно-партійної марксистсько-ленінської ідеології, радянська педагогічна наука еволюціонувала, розвивалася, ускладнювалася, модернізувалася через реформи-контрреформи, коли до освіти та науки долучалися нові цінності, які на наступному етапі розвитку ставали базовими. Радянська педагогіка зі своєю ідеологією була породженням ізоляційної стратегії Радянського Союзу, політичної абсолютизації влади, канонізації усього можливого, підміни науки ідеологією і неминуче мала припинити своє існування з розпадом СРСР.

III-й період – 1991-2009 рр. – «Національне зародження української педагогічної науки» – характеризувався зміною пріоритетів і соціальних установок студентства, упровадженням нових теоретичних концепцій і практичних підходів до формування громадянської культури майбутніх учителів, у межах цього періоду вчитель постає як майбутній «учитель-новатор» з притаманними йому ціннісними орієнтаціями, усвідомленням власного «Я», як патріот Української держави, провідник національної ідеї, який має активну громадянську позицію.

Кожний із періодів формування громадянської культури майбутніх учителів упродовж 60-х років XX – початку XXI століття показав, що вдосконалення підготовки педагогічних кадрів вимагало не лише

систематичного поліпшення змісту й методики їхнього професійного навчання, але й становлення та розвитку громадянської культури особистості, базовану на спадщині й надбаннях національної культури. Такий підхід є необхідною умовою для забезпечення повноцінної професійної діяльності майбутнього педагога в умовах глобального суспільства, яке постійно розвивається.

Матеріали розділу відбито у наступних публікаціях автора [2], [3], [1].

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Поливана А. С. Огляд провідних тенденцій виховання громадянської культури майбутніх вчителів на початку ХХІ ст. Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: збірник наукових праць. Київ ; Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2017. Вип. 48. С. 168–171.

2. Поливана А. С. Вплив соціально-політичних, культурних і освітніх перетворень в системі громадянського виховання студентської молоді в 1990-х роках. Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: зб. наук. пр. Київ ; Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2017. Вип. 49. С. 149–153.

3. Поливана А. С. Особливості громадянського виховання майбутніх учителів (60-ті роки – 70-ті рр. ХХ ст.). Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: зб. наук. пр. Київ ; Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2018. Вип. 52. С. 102–107.

4. Поливана А. С. Історичні нариси громадянського виховання майбутніх учителів у 1970–1980 рр.: зб. наук. пр. Херсонського державного

університету. Педагогічні науки. Херсон, 2018. Вип. 84 (1). С. 18–23.

5. Поливана А. С. Моделі формування громадянської культури майбутніх педагогів (60-ті роки ХХ – початок ХХІ століття). Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: зб. наук. пр. / Класичний приватний ун-т. Запоріжжя, 2019. Вип. 64. С. 18–23.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

1. Polyvana A. S. Definition of the notion of «civic culture» in the context of modern processes of society development. *Inovativny vyskum v oblasti vzdelavania a socialnej prace: zbornik prispevkov mezdinarodnej vedeckej-praktika konferencie*, 10–11 marca 2017. Sladkovicovo: Vysoka skola Danubius, 2017. P. 34–37.

2. Поливана А. С., Давидюк М. О. Основні тенденції процесу виховання громадянської культури. XIII International scientific and practical Conference «CUTTING-EDGE SCIENCE – 2018». Vol. 12: Pedagogical sciences Psychology and sociology. Sheffield. Science and education LTD. 2018. P. 22–24.

3. Поливана А. С., Давидюк М. О. Розвиток ідеї громадянської культури студентської молоді в історії педагогіки України ХХ століття. IV Всеукраїнська конференція молодих учених і студентів «Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень – 2015»: зб. наук. пр. / Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2015. Вип. 4(7). С. 207–215.

4. Поливана А. С., Давидюк М. О. Стан виховної роботи майбутніх учителів у контексті формування громадянської культури (у 60-х роках ХХ ст.). *Materialy XIV Miedzynarodowej naukowí-praktycznej konferencji «Wykształcenie i nauka bez granici–2018» (07–15 grudnia 2018 roku)*. Przemysl: Nauka i studia, 2018. Vol. 17. С. 40–43.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

1. Поливана А. С. Розвиток ідеї виховання громадянської культури студентської молоді: збірник матеріалів науково-практичної конференції «Якість професійної підготовки майбутніх фахівців у коледжі». Вінницький коледж будівництва і архітектури КНУБА. Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2017. Вип. 1. С. 45–49.
2. Поливана А. С., Давидюк М. О. Етнічні стереотипи сучасного студентства. III Всеукраїнська конференція молодих учених і студентів «Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень – 2014»: зб. наук. пр. / Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2014. Вип. 3(6). С. 297–303
3. Поливана А. С., Давидюк М. О. Зміст етнічних стереотипів сучасного студентства в ситуації воєнізованого конфлікту між державами. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія. Вінниця, 2014. Вип. 42(1). С. 316–324.

Список використаних джерел у першому розділі

1. Абрамян Т. Подготовка будущего учителя к гражданскому воспитанию подростков: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Москва, 1991.
2. Авраменко К. Б. Методична підготовка вчителів початкових класів у педагогічних навчальних закладах України (1956–1996 рр.), 2002.
3. Адаменко О. В. Розвиток педагогічної науки в Україні в другій половині XX століття: дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. Луганськ, 2006. 613 с.
4. Алексєєв Ю. М. Україна: освіта і держава (1987–1997). Київ: Експрес-об'ява, 1998. 112 с.
5. Андрущенко В. Теоретико-методологічні засади модернізації вищої освіти в Україні на рубежі століть. Вища освіта України. 2001. № 2. С. 5–14.
6. Балл Г. О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній,

психологічній сферах). Київ ; Рівне, 2007. 172 с.

7. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.). Київ: Альтернативи, 1999. 304 с.

8. Безклетний С. Політична участь молоді та студентів як предмет політичного аналізу. Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2007. – № 3. – С. 7-13 URL: http://novyn.kpi.ua/2007-3-1/01_Bezkletnij.pdf

9. Беляев А. Социально-педагогические основы формирования гражданственности учащейся молодежи. Ставрополь: Изд-во СГУ, 1997. 204 с.

10. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті : монографія. К. : Богданова А.М., 2008. – 406 с

11. Березівська Л. Періодизація формування шкільної освіти в Україні за радянської доби. URL: http://library.udpu.org.ua/library_files/istoruk_ped_almanax/2011/2011_1_1_10.pdf.

12. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання: наук.-метод. посіб. Київ: ІЗМН, 1998. 204 с.

13. Боголюбов Л. Приобщение учащихся при изучении обществоведческого курса к гражданской культуре: тез. Междунар. науч.-практ. конф. «Демократизация, гражданственность и интернациональное воспитание», 14–17 ноября 1995 г. Москва, 1995. С. 14–16.

14. Бойко А. М. Єдність теорії і практики виховання. Постметодика. 2007. № 4(74). С. 7–14.

15. Бойко С. М. Сучасний стан і напрямки реформування системи вищої освіти. Фінанси України. 1998. № 9. С. 48–49.

16. Болгаріна В. Виховання: пошук культурної парадигми. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. пр.: в 2 кн. Київ: Ін-т проблем виховання АПН України, 2002. Кн. 1. С. 26–30.

17. Болдырев Н. Методика воспитательной работы в школе. Москва: Просвещение, 1974. 172 с.

18. Боришевський М. Й. Духовні цінності в становленні особистості

громадянина. Педагогіка і психологія. 1997. № 1. С. 144–150.

19. Боришевський М. Й., Яблонська Т. М., Антоненко В. В. Розвиток громадянської спрямованості: монографія / за заг. ред. М. Й. Боришевського. Київ, 2007. 186 с.

20. Боролюк В. К. Развитие высшего образования в Украинской ССР в условиях развитого социализма (На материалах западных областей Украинской ССР, 1959–1975 гг.): автореф. ... канд. ист. наук. Киев: Киевский государственный университет, 1980.

21. Булда А. А. Практична підготовка вчителів історії в педагогічних навчальних закладах України (етапи і особливості). Київ: Вид-во Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, 1999.

22. Важинський І. П. Становлення і розвиток педагогічної освіти в Центральній та Східній Україні (1802-1866 рр.): автореф. ... канд. пед. наук. Київ: Інститут вищої освіти АПН України, 2002.

23. Васильев Н. Педагогические условия формирования и развития гражданских качеств старшеклассников: на материале внеклассной работы по истории и политологии: дис. ... канд. пед. наук. Якутск, 1995. 250 с.

24. Васянович Г.П. Педагогічна етика [Текст] : навч.-метод. посібник для викладачів і студ. вищих навч. закл. / Г. П. Васянович ; Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України, Львівський науково-практичний центр, Львівська держ. фінансова академія. - Л. : Норма, 2005. - 343 с. - Бібліогр.: с. 318-343. -

25. Ваховський Л. Ц. Філософія виховання західної цивілізації в епоху Просвітництва: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: спец. 13.0001 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Харків, 2002. 40 с.

26. Ващенко Г. Виховний ідеал: підручник для педагогів, вихованців, молоді і батьків. 3-є вид. Полтава: Полтавський вісник, 1994. Т. 1. 199 с.

27. Вендровская Р. Б. Проблемы формирования учебных планов в советской школе (1945–1985). Советская педагогика. Москва: Педагогика, 1987. № 3. С. 96 – 102.

28. Вербицька П. В. Роль викладання історії у процесі формування громадянських якостей у студентської молоді. URL: http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/36070/1/26_150-154.pdf.

29. Вишневський О. Патріотичне виховання на тлі європеїзації українського суспільства. Педагог. думка. 2016. № 4. С. 29–33.

30. Вища освіта і наука в період завершення побудови соціалізму. URL: <http://ukrssr.com.ua/kiyiv/vishha-osvita-i-nauka-1>

31. Вища школа Української РСР за 50 років (1917–1967 гг.): у 2 ч. Ч. 1 (1945–1967) / під ред. В. І. Пітов. Київ: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. 540 с.

32. Власова В. Система гражданского воспитания личности в школе этнокультуры: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Таганрог, 1999. 18 с.

33. Войналович Л. Підготовка вчителів для шкіл національних меншин в Україні (20–30-ті рр. XX ст.): автореф. ... канд. пед. наук. Житомирський державний університет ім. І. Франка, 2011.

34. Волжина О. Развитие идей гражданского воспитания подрастающего поколения (историко-педагогический аспект): дис. ... канд. пед. наук. Москва, 1991. 187с.

35. Вульффов Б. Цель и сущность гражданского воспитания. Воспитание гражданина в советской школе. Москва: Педагогика, 1990. С. 29-30.

36. Гаязов А. Теория и практика гражданского воспитания учащейся молодежи на современном этапе: дис. ... д-ра. пед. наук. Бийск, 1998. 299 с.

37. Гаязов А. Формирование гражданина: теория, практика, проблемы: монография. Челябинск, 1995. 238 с.

38. Глузман А. Университетское педагогическое образование: основные положения концепции. Проблеми сучасної педагогічної освіти. Серія Педагогічна і психологія: зб. статей. Київ: Педагогічна преса, 2001. Вип. 3, ч. 1. С. 9–14.

39. Глузман А. В. Тенденции развития университетского педагогического образования в Украине: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти». Київ: Інститут педагогіки и

психологии профессионального образования АПН Украины, 1997. 479 с.

40. Гоббс Т. Избранные произведения. Москва: Мысль, 1965. 752 с.

41. Гончар Н. Ціннісна свідомість українського студентства. URL: <http://www/ji.lviv.ua>.

42. Горелик Ф. Воспитывая гражданина, формируя мировоззрение. Москва: Просвещение, 1986. 208 с.

43. Гревцева Г. Воспитание гражданственности у старшеклассников средствами общественных дисциплин: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Челябинск, 1998. 20 с.

44. Грищенко М. М. Розвиток народної освіти на Україні за роки радянської влади. Київ: Вища школа, 1957. 44 с.

45. Громадянська культура майбутнього фахівця в контексті формування громадянського суспільства. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nz_p_2015_135_15.pdf.

46. Громадянська освіта як засіб формування політичної культури молоді. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/9733/08-Karnayh.pdf?sequence=1>.

47. Громадянська освіта: теорія і методика навчання. Київ: ЕТНА 1, 2008. 174 с.

48. Гупан Н. М. Розвиток історії педагогіки в Україні (історіографічний аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. пед. наук : спец 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Н. М. Гупан. – К., 2001. – 39 с.

49. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки : [монографія]. Київ : А. П. Н., 2002. 223 с

50. Декларація принципів толерантності, схвалена Генеральною конференцією ЮНЕСКО на 28-й сесії в Парижі 16 лист. 1995 р. Віче. № 11(128). 2002. С. 12–13.

51. Дем'яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка вчителя в Україні

(XIX – перша третина XX ст.): монографія. Київ: ІЗМН, 1998.

52. Дерев'янка Н. Теоретичні основи системного підходу до формування громадянської культури особистості. Наукові записки Тернопільського державного педагогічного інституту. Тернопіль, 2001. № 4. С. 7–13.

53. Дічек Н. Біографічний метод як інструмент дослідження вітчизняної історії педагогіки / Н. Дічек // Шлях освіти. – 2001. – № 12. – С. 15–19.

54. Дубасенюк О. А. Концептуальні підходи до професійно-педагогічної підготовки сучасного педагога. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. 114 с.

55. Дуранов И. Педагогические условия формирования гражданской активности во внеклассной деятельности старшеклассников: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Алма-Ата, 1992. 22 с.

56. Єршова Л. М. Трансформація виховного ідеалу вітчизняній педагогічній теорії і практиці (XIX – початок XX ст.). Житомирський державний університет ім. І. Франка. Житомир, 2015.

57. Жеребятнікова І. В. Громадянська культура як ціннісно-нормативна детермінанта формування громадянського суспільства URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/VKhIPP_2013_1073_24_13.pdf

58. Журба К. Виховання духовної культури у підлітків. Київ: ТОВ «Інфодрук», 2004. 64 с.

59. Зверева Н. М., Касьян А. А. Методологическое знание в содержании образования. Педагогика. 1993. № 1. С. 9–12.

60. Зі спогадів Вахтана Ніязгуловича Жумабаєва. Звитяжні семестри студентських будівельних загонів України: документально-художня діалогія / за ред. В. В. Пассака. Фастів: Поліфаст, 2008. 386 с.

61. Зі спогадів І. Педана, студента військового училища. Записала

О. Педан-Слепухіна, липень 2013 р.

62. Зі спогадів Петра Максимовича Черниша. Звітні семестри студентських будівельних загонів України: документально-художня діалогія / за ред. В. В. Пассака. Фастів: Поліфаст, 2008. С. 281.

63. Зязюн І. А. Цілісний методологічний підхід у педагогічному науковому дослідженні. Професійне становлення особистості : проблеми і перспективи : матеріали VI між., наук.-практ. конф., Хмельницький, 24–26 жовтня 2011 / НАПН України, Хмельницький національний ун-т, Ін-т пед. освіти і освіти дорослих. Хмельницький, 2011. С. 7–13.

64. Зязюн І. А. Педагогіка добра: ідеали і реалії: наук.-метод. посіб. Київ: МАУП, 2000. 312 с.

65. Иващенко А. Идеино-нравственное воспитание старших школьников: кн. для учителей. 2-е изд. Москва: Просвещение, 1987. 208 с.

66. Ильин Е. Искусство общения. Педагогический поиск. Москва: Педагогика, 1988. 238с.

67. Ильин И. А. Наши задачи. Москва, 1992. кн. 1. Москва: Русская книга, 1993. 496 с

68. Караковский В. Воспитаи гражданина. (Записки директора школы). Москва: Московский рабочий, 1987. 144 с.

69. Кивлева Н. Образование в России второй половины XX века. URL: <http://www.proza.ru/2013/04/15/20>.

70. Кіпень В. П. Вища освіта в системі цінностей цивілізації XXI століття. Концептуальні проблеми модернізації вищої освіти: матеріали міжнародної наукової конференції, 13-14 листопада 1998 р. Донецьк, 1998.

71. Кожокарь В.Формирование гражданского облика старшеклассника. Кишинев, 1985. 112 с.

72. Козлов А. Козел на саксе. URL: [//www.lib.rus.ec/b/186795/read](http://www.lib.rus.ec/b/186795/read)

73. Кокоркина Е. И. Гражданский облик выпускников советской средней школы: дис. ... канд. пед. наук. Иркутск, 1973. 187 с

74. Комсомол и высшая школа: Документы и материалы съездов, конференций ЦК ВЛКСМ по работе вузовского комсомола (1918–1968). Москва, 1968. С. 30-32

75. Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа»
URL:<https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>

76. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності. Педагогічна газета. 2000. № 6, червень.

77. Концепція громадянської освіти в Україні. Шкільний світ. 2000. № 13-14, липень.

78. Корнетов Г. Б., Лукацкий М. А. История педагогики: теоретическое введение: учеб. пособие. Москва: АСОУ, 2013. 172 с.

79. Короткий оксфордський політичний словник: пер. з англ. / ред.-упоряд.: І. Маклін, А. Макмілан. 2-е вид. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. 789 с.

80. Кремень В. Філософія освіти XXI століття. Освіта України. 2002. № 102–103, 28 груд. С. 1–7.

81. Кремень В. Г. Освіта в Україні: сучасні тенденції і перспективи. Професійна освіта: педагогіка і психологія: польсько-український щорічник / за ред. І. Зязюна, Н. Ничкало, Т. Левицького, І. Вільш. Київ ; Ченстохова: Вид-во «Віпол», 2000. Вип. 11. С. 11–30.

82. Кремень В. Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати. Київ: Грамота, 2005. 448с .

83. Кремень В. Г. Освіта і наука України: шляхи модернізації (Факти, роздуми, перспективи). Київ: Грамота, 2003. 216 с.

84. Лавриненко О. А. Тенденції розвитку ідей педагогічної майстерності вчителя: теорія і практика (середина XVI – кінець XX ст.): автореф. ... канд. пед. наук / Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих АПН України. Київ,

2009.

85. Лавріненко О.А. Педагогічна майстерність в історико-педагогічному вимірі: теорія, практика, поступ: [монографія] / Олександр Андрійович Лавріненко. – К. : Богданова А.М., 2009. – 328 с.

86. Луговий В. І. Тенденції розвитку педагогічної освіти в Україні (теоретико-методологічний аспект). Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України.

87. Лукин В. Н., Мусиенко Т. В., Федорова Т. Н. Развитие советской высшей школы (исторический и социокультурный аспекты). URL: http://portalus.ru/modules/philosophy/rus_readme.php?subaction=showfull&id=1108416880&archive=0211&start_from=&ucat=1&

88. Лысенкова С. Когда легко учиться. Педагогический поиск. Москва: Педагогика, 1988. С. 50–89.

89. Майборода В. К., Луговий В. І. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917–1985 рр.). Київ: Либідь, 1995.

90. Макаренко А. Воспитание гражданина / сост. Р. Бескина, М. Виноградова. Москва: Просвещение, 1988. 308 с.

91. Макаренко А. О воспитании / сост. В. С. Хелемендик. Москва: Политиздат, 1988. 256 с.

92. Макаренко А. Педагогические сочинения: в 8-ми т. Т. 6 / редкол.: М. И. Кондаков и др. ; сост. М. Виноградова, А. Фролов. Москва: Педагогика, 1985.

93. Макаренко А. С. Воспитание гражданина. Москва: Просвещение, 1988. 304 с.

94. Марченко Л. А., Стоян А. Н. Семестры гражданской зрелости: (Ком. воспитание молодежи в студ. отрядах). Киев: Высш. шк. Головное изд-во, 1988. 147 с.

95. Методологія педагогіки вищої школи. URL: <https://studfiles.net/preview/5114896/page:2/>.

96. Місечко О. Є. Формування системи професійної підготовки вчителя іноземної мови у педагогічних навчальних закладах України (1900–1964 рр.) / Житомирський державний університет ім. І. Франка. Житомир, 2011.

97. Мушинский В. Азбука гражданина: учеб. для осн. школы. Москва, 1997. 280 с.

98. Нариси з історії розвитку диференційованого підходу до організації навчання в українській школі (кінець 30-х – 80-ті рр. XX ст.): посібник / кол. авт.: О. В. Сухомлинська, Н. П. Дічек, Л. Д. Березівська, Н. М. Гупан, Л. В. Пироженко та ін. ; за заг. ред. Н. П. Дічек. Київ: Педагогічна думка, 2017. 768 с.

99. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР. 1917–1967 / за ред. А.Т. Бондар. – К.: Рад. школа, 1967. – 483 с.

100. Народна освіта: збірник документів 1917–1973. Київ, 1974. С. 56.

101. Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа: сб. док. 1917–1973 гг. / сост. А. А. Абакумов, Н. П. Кузин, Ф. И. Пузырев, Л. Ф. Литвинов. Москва: Педагогика, 1974. 560 с.

102. Никитин А. Гражданское образование: новый комплексный курс. История: Приложение к газете «1 сентября». 1999. № 21, июнь

103. Никитин А. Единство нравственного и гражданского воспитания. Сов. педагогика. 1990. №7. С. 32–38.

104. Нікітчина С. О. Становлення і розвиток професійно-педагогічної підготовки вчителів історії в Україні (1917–1991 рр.): монографія. Луцьк: Вежа, 1996.

105. Носков В. А. Курс лекций по истории Украины. Донецк: ЕАИ-пресс, 1994. 416 с.

106. Нургалиева А. Формирование гражданской активности старшеклассников с учетом особенностей семьи: Социально-педагогический аспект: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Ташкент, 1995. 22 с.

107. Огнев'юк В. О. Осягнення освіти: підсумки XX століття. Київ:

Навч. книга, 2003. 112 с.

108. Огородник Л. Становлення системи громадянського виховання в умовах розвитку української державності. Проблеми освіти: наук.-метод. зб. Київ: Наук.- метод. Центр вищої освіти, 2001. Вип. 26. С. 59–64.

109. Осика І. В. Правова культура у формуванні правової, соціальної держави: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2004. 194с.

110. Павлова И. Теория и практика гражданского воспитания подростков в современной национальной школе: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Москва, 1995. 20 с.

111. Панасюк Л. В. До витоків білінгвізму в Україні: освіта в Україні 1944–1989 рр. (історико-політологічний аналіз). Гуманітарні студії: зб. наук. пр. Київ: Київський університет, 2014. Вип. 21. С. 125–130. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gums_2014_21_18.

112. Петренко Л. П. Роль викладача вищої школи у громадянському вихованні студентів. Теоретико-практичні аспекти виховної роботи в закладах інтернатного типу: зб. наук. пр. Кн. 5. Хмельницький: ХмЦНП, 2012. 115с.

113. Пироженко Л. Розробка положення структури змісту освіти: 70-ті рр. XX ст. Рідна школа. 2009. № 5–6. С. 58–62.

114. Пироженко Л. В. Реформування змісту загальної середньої освіти (середина 60-х–поч. 80-х рр. XX ст.): монографія. Київ: Педагогічна думка, 2013. 304 с

115. Поливана А. С. Вплив соціально-політичних, культурних і освітніх перетворень в системі громадянського виховання студентської молоді в 1990-х роках. Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: зб. наук. пр. Київ; Вінниця: ТОВ фірма «Планер». 2017. Вип. 49. С. 149–153с.

116. Поливана А. С. Розвиток ідеї виховання громадянської культури студентської молоді: збірник матеріалів науково-практичної конференції «Якість професійної підготовки майбутніх фахівців у коледжі» / Вінницький коледж будівництва і архітектури КНУБА. Вінниця: ТОВ фірма «Планер»,

2017. Вип. 1. С. 45–49.

117. Поливана А. С., Давидюк М. О. Розвиток ідеї громадянської культури студентської молоді в історії педагогіки України ХХ століття. IV Всеукраїнська конференція молодих учених і студентів «Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень – 2015»: зб. наук. пр. / Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Вінниця: ТОВ фірма «Планер». 2015. Вип. 4 (7). С. 207–215.

118. Половцева М. А. Степашко Л. А. Парадигмально-аксиологический аспект гуманистической направленности педагогики советского периода. Проблемы образования и воспитания в контексте гуманистической парадигмы педагогики (конец XIX в. – 90-е гг. XX в.). Москва, 2000. Т. I. С. 154–197.

119. Пономарьова Г. Ф. Виховання громадянської культури та патріотизму у студентів вищих педагогічних навчальних закладів. Наукові записки кафедри педагогіки. 2014. Вип. 37. С. 258–272. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzkr_2014_37_34.

120. Поняття методології, її рівні та форми. URL: <http://pedagogy.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/09/%D0%9B%D0%B5%D0%BA%D1%86%D1%96%D1%8F-1.pdf>.

121. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР «О дальнейшем развитии высшей школы и повышения качества подготовки специалистов». Коммунист. 1979. № 11. С. 5–10.

122. Примерное содержание воспитания школьников / под ред. И. Марьенко. Москва: Просвещение, 1980. 158 с.

123. Про затвердження Концепції національного виховання студентської молоді URL: ps.ligazakon.net/document/MUS10554]

124. Про зміну строку навчання в середніх загальноосвітніх трудових політехнічних школах з виробничим навчанням. Рад. шк. 1964. № 9. С. 3 – 8.

125. Про поліпшення вивчення основ радянського права у загальноосвітніх школах, педагогічних училищах та педінститутах: збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. 1972. № 18. С. 3–

16.

126. Про стан викладання та якість знань учнів з курсу суспільствознавства в школах м. Києва, Донецької та Чернівецької областей: збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР. 1963. № 12. С. 14–17.

127. Проект концепції громадянського виховання дітей і молоді в Україні. URL: <http://osvita.khpg.org/index.php?id=976002302>.

128. Прокоп І. Історико-педагогічний аналіз мети виховання у радянській школі 1969–1980-х рр. URL: arr.chnu.edu.ua/.../Мета%20виховання%20у%20радянській%20школі.

129. Прокоп І. С. Історико-педагогічний аналіз мети виховання у радянській школі 1950–1980-х рр. Науковий вісник Чернівецького університету. Педагогіка та психологія. Чернівці: Рута, 2007. Вип. 342. С. 137–149.

130. Прутченков А. Занимательное граждановедение. Москва: НВЦ «Гражданин», 1998. 165 с.

131. Радина К. Эмоционально-нравственное воспитание пионеров. Ленинград: ЛГПИ, 1975. 152 с.

132. Ралко Р. С. Студентські будівельні загони в УРСР: до проблеми соціалізації радянської молоді (60–80-і рр. XX ст.). Вісник Черкаського університету. Історичні науки. 2013. № 9. С. 94–98. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchuI_2013_9_16.

133. Раскин Д. И. Классификация историко-педагогических источников. Историографические и методологические проблемы изучения истории отечественной школы и педагогики: сб. науч. тр. / под ред. Э. Д. Днепров, О. Е. Кошелевой. Москва, 1989. С. 85–98.

134. Резник А. Гражданское становление школьников. Педагогический поиск. Москва: Педагогика, 1988. С. 264–316.

135. Рождественская Р. Л. Патриотическое воспитание подрастающего

поколения в истории отечественной педагогики (XI–XX вв.): автореф. дис. ... канд. пед. наук. Белгород, 1997. 20 с.

136. Руссу И. Воспитание гражданственности учащихся общеобразовательной школы. Кишинев, 1976. 208 с.

137. С Днем рождения комсомол. URL: http://strezh-ikm.ru/novosti/s_dnem_rozhdeniya_komsomol. С. 189-190.

138. Савченко С. Социализация студенческой молодежи в условиях регионального образовательного пространства. Луганск: Альма-матер, 2003. 406 с.

139. Садыкова А., Киекбаева И. П. На пути к гражданскому обществу. Школьные технологии. 2000. № 5. С. 120–130.

140. Сейко Н. Дослідження історії доброчинності в сфері освіти України: методологічні підходи до проблеми. Освіта Донбасу. 2010. № 4–5. С. 111–117.

141. Січкаренко Г. Г. Реформа вищої освіти 1987 р.: уроки для України. Гілея: науковий вісник. - 2016. - Вип. 105. - С. 113-116. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2016_105_31

142. Советский простой человек: опыт социального портрета на рубеже 90-х: монография / отв. ред. Ю. А. Левада. Москва: Изд-во «Мировой океан», 1993. 300 с.

143. Соколов Я., Прутченков А. Граждановедение: учеб. пос. для учащихся 9 кл., их родителей и учителей. Москва, 1997. 126с.

144. Сопівник Р. В. Історіографія та джерельна база досліджень проблем становлення сучасного студентського руху. Студентський рух в сучасній Україні: реалії, тенденції та перспективи розвитку: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, жовтень 2002 р.). Київ, 2003. С. 134–142.

145. Стефаник В. Поети й інтелігенція (1899 р.) // Юрій Федькович в розвідках і матеріалах / Упоряд. і прим. Г. Гуменюк та ін.. – К.: Держлітвидав, 1958.-С.146

146. Стручкова-Гуменна Л. Б. Особливості формування громадянської культури в західному регіоні України. С. 2. URL: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_60/Struchkova.pdf.
147. Студентські будівельні загони: Історія. URL: https://www.novadoba.org.ua/sites/default/files/files/common_history_book/7.2.pdf
148. Сухомлинский В. Избранные педагогические сочинения: в 3 т. Т. 1. Москва: Педагогика, 1979. 558 с.
149. Сухомлинский В. Как воспитать настоящего человека. Педагогическое наследие. Москва, 1990. С. 121–159.
150. Сухомлинский В. О воспитании. Москва: Политиздат, 1973. 272 с.
151. Сухомлинська О. В. Історія педагогіки як наука і як навчальний предмет: актуальні проблеми. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. Київ: А.П.Н., 2003. – 68с.
152. Сухомлинська О. Історико-педагогічне дослідження та його «околиці». Шлях освіти. 2005. № 4. С. 43–47.
153. Сухомлинська О. Радянська педагогіка як ідеологія: спроба історичної реконструкції. Історико-педагогічний альманах. Умань, 2014. № 1. С. 4–24.
154. Сухомлинська О. В. Громадянське виховання і сучасна освіта: від здобутого до нових акцентів і наголосів. Педагогіка і психологія. 2015. № 2. С. 5–13.
155. Сухомлинська О. В. Методологія дослідження історико-педагогічних реалій другої половини ХХ століття. Шлях освіти. 2007. № 4. С. 6-12.
156. Сухомлинська О. Радянська педагогіка як ідеологія: спроба історичної реконструкції. Історико-педагогічний альманах. - 2014. - Вип. 1. - С. 4-24. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ipa_2014_1_3
157. Сущность гражданского воспитания. URL: <http://www.creativeeducation.ru/credils-625-1.html>
158. Танюхин Ю. Педагогические условия воспитания граждан-

ственности старшеклассников: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Санкт-Петербург, 1997. 21 с.

159. Теоретичні основи педагогіки / за ред. О. Вишневського. Дрогобич, 2001. 268 с.

160. Теория и методика коммунистического воспитания в школе: учеб. пособие. Москва, 1976. 159 с.

161. Терентьева Н. О. Загальна характеристика університетської освіти в Україні у повоєнний період (50–70-і роки XX століття). Педагогічна освіта: теорія і практика. Педагогіка. Психологія. 2014. № 21. С. 21–25.

162. Третий семестр: справ. пособие по орг. деятельности студ. отрядов. Москва, 1983. С. 212–213.

163. Філіппова В. Д. Законодавство як чинник державної політики в галузі освіти України: нормативно-правовий аспект. Інвестиції: практика та досвід. 2013. № 10. С. 155–158.

164. Філіпчук Г.Г. Українськість: витоки, виклики, відповіді / Георгій Філіпчук: монографія. – К.: Майстер книг, 2018. – 448 с

165. Франко І. Громадянські права студентів. Педагогічні статті та висловлювання. Київ, 1960.

166. Фрумин И. Введение в теорию и практику демократического образования. Красноярск, 1998. 320 с.

167. Хозе С. Взрослеть в делах: (Проблемы школы самоуправления). Москва: Знание, 1980. 96 с.

168. Хозе С. В учительском строю: единомышленники и соратники педагога. Москва: Педагогика, 1990. 204 с.

169. Хриков Є. Демократична культура особистості: сутність та шляхи формування. Рідна школа. 2001. № 1. С. 6–8.

170. Хрущев Н. С. За прочный мир во имя счастья и светлого будущего народов: речь на Всероссийском съезде учителей, 9.VII 1960 г. Москва, 1960. 478 с.

171. Хрущов М. С. Звітна доповідь ЦК КПРС XX з'їздові партії. Київ: Держполітвидав УРСР, 1956. 130 с.
172. Хрущов Н. С. Об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в стране. Новая система народного образования в СССР. Москва, 1960. С. 13–14.
173. Хто, якщо не ми? Студентський гарт. 1979. 27 лют.
174. Чиж А. Н. Формирование личности учителя во внеучебной деятельности (1960–1980 гг.): монография. Москва ; Луганск: Світлиця, 1998. 256 с.
175. Шаленов А. Проблема воспитания гражданственности школьников в советской педагогике 70–80-х годов: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Москва, 1991. 22 с.
176. Шаповал Ю. І. В. В. Щербицький: особа політика серед обставин часу. Український історичний журнал. 2003. № 1. С. 118–129.
177. Шаталов В. Куда и как исчезли тройки. Москва, 1980. 184 с.
178. Шаталов В. Учить всех, учить каждого. Педагогический поиск. Москва: Педагогика, 1988. С. 124–180.
179. Щедрова Г. П. Громадянське суспільство та політична культура: теоретичний і прикладний аспекти: монографія. Луганськ: Вид-во «Елтон-2», 2009. 308 с.
180. Що таке громадянське виховання? URL: <https://nenc.gov.ua/wp-content/uploads/2016/07/gv1.pdf>
181. Эрмэ Г. Культура и демократия: пер. с фр. Москва: Прогресс: Изд-во ЮНЕСКО, 1994. 190 с.
182. Ящук І. П. Особливості виховання вчительських кадрів у 1960–80-х роках. Наука і освіта. 2013. № 3. С. 204–208. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NiO_2013_3_59.
183. Almond G., Verba S. The civic culture. Political attitudes and democracy in five nations. Princeton N.Y., 1963. 237 p.
184. Kaftanov S. V. 1941; Koop 1983; Prokofiev 1985 (1941)

185. Kuraev A. Soviet higher education: an alternative construct to the western university paradigm. Higher Education. 2015. URL: <http://www.edu-trends.info/soviet-higher-ed/>.

186. Merriam Ch. Civic Training in the United States. Chicago: University of Chicago Press. 1934. 320 p.

Архівні джерела

187. Винницький Облпартархив. Ф. П-136. Оп. № 45. Единица Хранения № 295 «Информация и справки Обкома партии в адрес ЦК КП Украины о состоянии учебно-воспитательной работы в школах и вузах области». 62 арк.

188. ДАВіО. (Державний архів Вінницької області). Ф. Р-5050. Оп. 1. Спр. 343. (Планы работы института, заседаний Совета института, деканатов, кафедр на 1957/58 учеб. г.). 115 арк.

189. ДАВіО. Ф. Р-5050. Оп. 1 Спр. 364 «Материалы о научно-исследовательской работе студентов за 1957/58 учеб. г.». 64 арк.

190. ДАВіО. Ф. Р-5050. Оп. 1 Спр. 364 «Материалы о научно-исследовательской работе студентов за 1958/59 учеб. г.». 64 арк.

191. ДАХмО Ф. Р-908. Оп. 8. Спр. 14. «Накази, розпорядження, директивні вказівки Міністерства освіти УРСР, постанови, рішення, розпорядження облвиконкому, обкому КП України, обкому ЛКСМУ з питань народної освіти». 79 арк.

192. ДАХмО Ф. Р-302. Оп. 1. Спр. 983 «Листування з НКО УРСР, Міністерством освіти України, Всеукраїнською академією наук, відділами освіти місцевих органів влади за 1964-1965 н.р.». 456 арк.

193. ЦДАГО (Центральний державний архів громадських об'єднань України). Ф.Р-2. Спр.1746.

Матеріали фондів:

Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського;

Вінницької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. К. А. Тімірязєва;

Бібліотеки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського;

Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського;

Державної науково-педагогічної бібліотеки України
ім. В. О. Сухомлинського.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ (у 60-х роках ХХ – початок ХХІ століття)

2.1. Зміст формування громадянської культури майбутніх учителів у 1961-1970 рр.

Розвиток освіти і педагогіки в Україні у 60-70-х роках ХХ ст. характеризувався пошуками більш досконалих форм, методів і засобів навчання та виховання. Повільно, з певними труднощами, педагогічна теорія, а за нею і освітянська практика починали відходити від авторитаризму. Цьому сприяли відповідні зміни у суспільно-політичних процесах, ідеологічна «відлига», і хоча компартійна система ще досить міцно самозберігалася, зокрема й через керування освітою, внести свіжий, творчий струмінь у практику громадянського виховання студентської молоді прагнули як науковці, так і передові освітяни – учителі, працівники дошкільних закладів, викладачі ЗВО [5].

У межах визначеного нами періоду система освіти перебувала під потужним впливом Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в УРСР» [17], прийнятого в квітні 1959 р., що мав на меті сприяти подальшому вдосконаленню практичної підготовки вчителів. Аналізуючи згаданий документ, зазначимо, що в ньому значна увага акцентувалась на «необхідності забезпечення кращої практичної й теоретичної підготовки спеціалістів, значному посиленні комуністичного виховання молоді, активній участі всіх викладачів у вихованні студентства» [17, с. 12]. Цей нормативний акт складався з чотирьох розділів, останній з яких був присвячений вищій школі, де зазначалося, що «завдання комуністичного будівництва вимагають наближення вищої школи до життя, до виробництва, підвищення теоретичного рівня підготовки спеціалістів, згідно з новітніми досягненнями науки й техніки» [16, с. 59]. У законі передбачалося «...

поліпшити підготовку вчителів у педагогічних інститутах і університетах; організувати підготовку вчителів з агрономії, тваринництва, техніки та інших спеціальних дисциплін; підвищити науково-теоретичний рівень викладання в педагогічних інститутах» [17, с. 12]. Як бачимо, фактично йдеться про політехнізацію вищої педагогічної школи, а акцентування на підвищенні науково-теоретичного рівня викладання безпосередньо вказує на відповідність змісту освіти канонам радянської ідеології, зокрема в царині підготовки професійних кадрів. Загалом реформування вищої школи, яке відбувалося відповідно до прийнятого закону, відкрило значні можливості для залучення студентів до суспільно-корисної праці, а отже – для створення нових соціальних практик громадянського виховання, зокрема в контексті поєднання з суспільно-корисною працею на виробництві, у сільському господарстві, на комсомольських будовах [9, с. 3]. По суті, тут ми спостерігаємо радянський варіант інтерпретації ідеї «спільного блага», працювати заради якого почесно й потрібно, особливо молодим людям, інтелектуальній еліті, яка не повинна цуратися жодного виду трудової діяльності, котра приносить користь суспільству.

У той час набувала популяризації така форма розвитку громадянської культури студентської молоді, як клуби інтернаціональної дружби, організовані у більшості середніх і восьмирічних шкіл України [72, с.123]. Принагідно зауважимо, що Українська РСР брала участь у роботі ЮНЕСКО, Міжнародного бюро освіти та інших міжнародних організацій, підтримувала контакти в галузі народної освіти з зарубіжними країнами шляхом обміну делегаціями вчителів, працівників органів освіти, обміну інформаційними матеріалами та ін. Усі ці заходи були спрямовані на реформування підготовки учителів. Інтернаціональне виховання було визнано невід’ємною складовою політико-ідеологічної підготовки радянського вчительства. Мислилося, що розуміння цінностей інтернаціоналізму убезпечить активних інтелектуалів союзних республік від участі в націоналістичних рухах (зокрема, в Прибалтиці і в Україні).

У контексті формування громадянської культури молоді, зокрема майбутніх педагогів, інтернаціоналізм розглядався як громадянська чеснота справжньої патріотично налаштованої радянської людини упродовж декількох десятиліть і це згодом відбилося на офіційних «виправдовуваннях доцільності» уведення радянських військ у країни Східної Європи (Чехословаччина) і Афганістан та Алжир. Офіційна влада, а слідом за нею і вчительство, на уроках історії і годинах політінформації переконували, що це – «почесно виконувати свій інтернаціональний обов'язок, захищати інтереси трудящих по всьому світу».

У середині 1958 р. Міністерством освіти Української РСР було видано наказ «Про стан ідейно-політичного виховання учнів шкіл Української РСР» (№ 62 від 20 травня 1958 р.), що наголошував на визначному впливі партійних рішень на навчально-виховну роботу в школі, яку намагалися проводити комплексно, тому весь освітній процес був пронизаний ідейним змістом, зокрема викладання основ наук, це стосувалося також і організації процесу навчання. За таких умов формування громадянської культури молоді провадилося об'єднаними зусиллями партійних, профспілкових, комсомольських і піонерських організацій разом із батьківським активом. Порухи учнями норм поведінки, «аморальні вчинки та хуліганство» вважалися показниками низького рівня ідейно-виховної роботи. За таких умов учнівська молодь ставала «аполітичною, ідейно і морально нестійкою, такою, що проявляє міщанський індивідуалізм, допускає моральні і хуліганські вчинки» [55, с. 10]. Доцільним вважаємо зауваження О. Пижилова про те, як уплинув курс М. Хрущова на «десталінізацію та повернення до ленінських витоків» поглядів на зміст освіти. Науковець стверджує, що «в межах проведеної Хрущовим ідеологічної лінії, спрямованої на повернення до ленінізму, звільненому від нашарувань сталінської епохи, необхідно було значною мірою переробити зміст матеріалу, що викладається, щоб позбутися догматів сталінського «Короткого курсу історії ВКП(б)» [57]. Щоб узгодити питання виховання та навчання школи в дусі комуністичної ідеології із

практичною й теоретичною підготовкою майбутніх учителів, Радою Міністрів Української РСР було прийнято важливу постанову «Про стан підготовки вчительських кадрів у педагогічних інститутах і педагогічних училищах Міністерства освіти УРСР» (квітень 1959 р.) [29, с. 120], у якій зазначалось, що навчально-виховний процес у багатьох інститутах ще недостатньо пов'язувався з життям, а саме випускники педінститутів ще не мають належної професійної і політехнічної підготовки, недостатньо обізнані з найновішими досягненнями науки й техніки, з роботою промислових підприємств, радгоспів і колгоспів, а ідейно-політичне виховання студентів мало пов'язане з практикою комуністичного будівництва. Зокрема вказувалось, що переважна більшість викладачів педінститутів не має досвіду практичної роботи в загальноосвітніх школах. Підготовка вчителів на заочних відділеннях була визнана незадовільною. Акцентувалась невідповідність сучасним вимогам школи теоретичної підготовки заочників, бідність навчально-матеріальної бази деяких педінститутів. На виконання цієї постанови Міністерством освіти було розроблено конкретні плани розвитку педвузів України [72, с. 34].

Міністерство освіти зобов'язувалось усунути наявні недоліки в підготовці вчительських кадрів, досягнути поліпшення їх професійно-педагогічної і політехнічної майстерності [37, с. 120]. Були переглянуті навчальні плани для студентів педагогічних спеціальностей університетів у бік збільшення кількості годин на викладання педагогічних, психологічних і методичних дисциплін [36, с. 119].

Найбільш концентрованим документом для формування громадянської культури майбутніх учителів того часу був моральний кодекс будівника комунізму, в якому визначені основні, магістральні лінії поведінки людини розвинутого соціалістичного суспільства:

- відданість справі комунізму, любов до соціалістичної Батьківщини, до країн соціалізму;
- сумлінна праця на благо суспільства: хто не працює, той не їсть;
- піклування кожного про збереження і примноження суспільного

добра;

- висока свідомість громадського обов'язку, нетерпимість до порушень суспільних інтересів;
- колективізм і товариська взаємодопомога: кожний за всіх, всі за одного;
- гуманні відносини і взаємна повага між людьми: людина людині – друг, товариш і брат;
- чесність і правдивість, моральна чистота, простота і скромність у громадському й особистому житті;
- взаємна повага в сім'ї, піклування про виховання дітей;
- непримиренність до несправедливості, дармоїдства, нечесності, кар'єризму, користолюбства;
- дружба і братерство всіх народів СРСР, нетерпимість до національної і расової неприязні;
- непримиренність до ворогів комунізму, до ворогів справи миру і свободи народів;
- братерська солідарність з трудящими всіх країн, з усіма народами» [56, с. 292-293].

Кожний з названих принципів морального кодексу знайшов своє відображення у формуванні громадянської культури майбутніх учителів (1961-1970 рр.). Через систему норм і правил комуністична мораль найбільш яскраво реалізується в професійній праці та у процесі щоденного спілкування. Засвоєння норм і правил комуністичної моралі було фундаментом формування громадянської культури майбутніх учителів (1961-1970 рр.).

Ретельний аналіз згаданих вище документів дозволяє стверджувати, що формування громадянської культури студентської молоді у процесі навчання підпорядковувалось завданням комуністичної, а швидше – політичної, соціалізації, які вимагали, аби студентська молодь за період навчання у ЗВО

набувала не тільки глибоких знань з обраної спеціальності, але й готувала себе до активної участі в громадському та політичному житті радянського суспільства.

У 1961-1962 н. р. на формування громадянської культури студентів ЗВО значний вплив мала політико-виховна робота, зміст і напрями якої було заґрунтовано на рішеннях та матеріалах XXI з'їзду КПРС. Вона реалізовувалося через такі соціально-культурні та суто виховні практики: у зміст лекційних курсів, семінарських та практичних занять з усіх навчальних дисциплін було введено ідейно-політичний компонент, а всі навчальні дні розпочинались обов'язковою політінформацією в академічних групах; регулярно здійснювалась пропаганда політичних та наукових знань через інститутські лекторії та кінолекторії, проводилися вечори запитань і відповідей стосовно актуальних суспільно-економічних, політичних та наукових питань [77, арк. 38-42]. Ці практики тісно перепліталися з різними організаційними формами професійного навчання.

Зазначимо, що партійна і комсомольська організації інститутів проводили значну роботу щодо набуття студентами громадських професій. Наприклад, у Вінницькому педагогічному інституті ім. М. Островського було створено школу громадських професій, яка нараховувала сім відділів з підготовки спеціалістів різних спеціальностей: лекторів, інструкторів та суддів по спорту, керівників танцювальних колективів, керівників хорових колективів, громадських бібліотекарів та ін. Найбільше студентської молоді охоплював відділ лекторів. Школа громадських професій дала студентам, насамперед, знання з методики підготовки лекцій, добору матеріалу та послідовності його викладу перед аудиторією. Кожен студент зобов'язаний був прочитати за період навчання в інституті 10-15 лекцій. Кращі лектори із числа студентів зараховувалися в члени товариства для розповсюдження політичних і наукових знань [77, арк. 46]. Проведення таких заходів мало значний вплив на формування громадянської культури майбутніх учителів, зокрема розширювало їх громадянський світогляд та здатність конструктивно

спілкуватися з іншими особистостями.

Приміром студенти, які опановували громадянську спеціальність бібліотекаря, проходили річну практику в кабінетах інституту. На їх обслуговуванні були кабінети політекономії, педагогіки, етики та естетики. Студенти школи громадянських професій, які готувалися до організації спортивно-масової роботи, упродовж практики організовували спортивні секції для учнів міста.

Ще одна соціально-культурна практика – залучення студентів до пропаганди серед трудящих матеріалів XXII з'їзду Комуністичної Партії Радянського Союзу (1961 р.). У зв'язку з вивченням курсу основ наукового атеїзму студенти виступали перед населенням області із лекціями та бесідами на науково-атеїстичну тематику. Скажімо, на Вінниччині студентами було прочитано для трудящих понад півтори тисячі лекцій [78, арк. 43].

У Вінницькому педагогічному інституті ім. М. Островського та Кам'янець-Подільському державному педагогічному інституті значна увага приділялась художній самодіяльності та спортивно-масовій роботі. Силами гуртків художньої самодіяльності організовувались концерти в колгоспах, на промислових виробництвах, виборчих дільницях та в школах. Приміром, агіткультбригада Вінницького педагогічного інституту ім. М. Островського здійснила понад 10 виїздів у райони Вінницької та Хмельницької областей [78, арк. 44].

Окрім того, практикувалося, як виняток, виключення студента з інституту за грубе порушення дисципліни, направлення студента на роботу терміном на один рік. За умов отримання позитивної характеристики з місця роботи, студент поновлювався в складі студентів інституту [78, арк. 46]. Це мало велике значення для формування громадянської культури студентської молоді, зокрема, з-поміж іншого, впливало на почуття, вчинки та поведінку шляхом громадянського осуду, сприяло становленню відчуття відповідальності перед суспільством, громадянської спрямованості особистості загалом.

Згідно зі звітом про роботу педагогічних інститутів УРСР за 1964-1965 н.р., освітній процес у педагогічних інститутах передбачав функціонування розвиненої системи естетичного виховання студентів, завдяки чому культурно-масові заходи мали не випадковий, епізодичний характер, а планувались заздалегідь. Саме завдяки єдиній системі естетичного виховання колектив Дрогобицького педінституту домогся майже 100% участі студентів і викладачів у культурному житті закладу. Значна увага приділяється естетичному вихованню у Ніжинському, Київському, Миколаївському та інших педагогічних інститутах [92, арк. 110]. Як зазначається у звіті про роботу педагогічних інститутів УРСР за 1964-1965 н.р., естетичне виховання студентів починалося зі створення та упорядкування території. До прикладу, дерев'яні огорожі замінювалися живоплотом, створювалися квітники; грубі, важкі стенди та щити з обов'язковою позолотою та драпіровками з оксамиту було замінено на легкі, зручні та витончені [92, арк. 112]. Відтак за підтримки кафедри інтер'єру Київського інженерно-будівельного інституту в Київському педагогічному інституті імені О. М. Горького оформлено бібліотеку, кафедри філософії та історії КПРС, а у Івано-Франківському та Запорізькому педінститутах змінено інтер'єр у навчальних корпусах. Нажаль, інші інститути зацікавленості у переоформленні інтер'єрів не виявляли, часто покладаючись на художній смак керівника адміністративно-господарчої частини [92, арк. 117].

Естетичне виховання здійснювалося також у процесі вивчення курсу марксистсько-ленінської естетики, яка готувала студентів до розуміння ролі й значення мистецтва як однієї з форм ідеології в суспільному житті [90, арк. 121]. Таким чином, ще однією практикою формування громадянської культури майбутнього вчителя стала *естетизація діяльності*.

Починаючи із 1966 р. (черговий етап розробки навчальних планів), виховна робота з формування громадянської культури студентської молоді спрямовувалась, здебільшого, на прищеплення молодим громадянам високої ідейності та відданості комунізму, розвиток шанобливого ставлення до праці

і суспільного господарства. У педагогічній пресі постулювалася думка, що навчальні плани відображають принципово нові підходи до нового змісту освіти, котрий мав віддзеркалювати сучасний рівень наукових знань, технологічних і культурологічних досягнень соціалістичного прогресу [4, с. 100].

Аналіз фондів ДАВіО (ф. Р5050), зокрема звітів Вінницького педагогічного інституту [79, арк. 2-288], [82, арк. 3-9], [81, арк. 3-4] та фонду ДАХМО (Ф.Р. 908) Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту [86, арк. 3-56], показує, що навчально-виховна робота в 1961-1962 н.р. та наступних 1963-1964, 1965-1966 н.р. проводилась у різних організаційних формах і мала різне змістове наповнення:

1. Навчальна робота:

- підвищення якості освіти через запровадження певних навчальних програм і розробку нових підручників і посібників;
- розробка й запровадження методів навчання у контексті професійної підготовки майбутніх педагогів (як-от: інтерактивне навчання);
- забезпечення високого рівня викладання навчальних дисциплін (за рахунок організації при ЗВО науково-дослідних інститутів, лабораторій);
- покращення ідейно-політичного, трудового і морального виховання, естетичного і фізичного розвитку студентства.
- підвищення громадської активності на основі розвитку самоуправління в студентських колективах;
- підняття соціального престижу і авторитету вчителя [21, с. 275].

2. Пропагандистська робота:

- лекційна й пропагандистська робота викладачів педагогічних ЗВО серед населення області згідно з планами товариства «Знання»;
- активізація роботи школи громадянських професій, що охоплювала пропагандою та лекційною роботою студентів 2-х і 5-х курсів; організація кабінету атеїзму з повним обладнанням його для роботи з віруючими;

- устанавлення зв'язку з парторганізаціями промислових підприємств та забезпечення системного проведення бесід та лекцій студентів у робочих колективах [79, арк. 276-278].

3. Агітаційно-масова робота:

- проведення концертів художньої самодіяльності для виборців [79, арк. 280-281];
- масові туристичні походи, вивчення історії свого краю, відвідування музеїв тощо.

4. Робота стінної преси:

- забезпечення випусків факультетських студентських газет, що відображали актуальні питання студентського життя;
- забезпечення випусків загальноінститутських газет, що висвітлювали цикл знаменних дат у СРСР [79, арк. 282].

5. Культмасова робота:

- проведення заходів: вечорів відпочинку та концертів художньої самодіяльності за участю художніх колективів (хор, струнний оркестр, танцювальний гурток, драматична студія, сольний спів) та вечорів зустрічі з майстрами художнього слова, поетами та українськими композиторами;
- проведення культпоходів з подальшим обговоренням отриманих вражень [79, арк. 283-284].

6. Спортивно-масова робота:

- активізація роботи спортивних секцій, проведення змагань між студентами факультетів; організація та проведення масових комсомольсько-профспілкових кросів, спартакіад, приурочених до певних подій [79, арк. 285-286].

7. Робота добровільних товариств:

- широко практикувалися заходи (політвиховні години, бесіди, лекції, обговорення статей) з питань виховання у студентів патріотизму і громадянської відповідальності;

– з метою санітарно-освітньої пропаганди організовувались лекції для студентів та викладачів на санітарно-оборонну тематику (1-2 рази на тиждень) [79, арк. 287].

8. Суспільно-корисна праця:

- розвиток практики самообслуговування навчальних корпусів закладу та гуртожитків силами студентів;
- організація та проведення суботників по прибиранню території;
- участь студентів у заходах із благоустрою міста, в господарських роботах у закладі освіти [79, арк. 288].

За умов реалізації згаданих вище організаційних форм навчально-виховної роботи варто відзначити, що формування громадянської культури студентської молоді (1961-1966 рр.) здійснювалося у різних контекстах – соціальних, культурних, наукових, побутових – та було спрямовано на розвиток ідейно-політичного, трудового, морального, естетичного та фізичного потенціалу молодих людей.

Варто зазначити, що в навчальному плані на 1966-1967 н.р. основна увага приділялася вивченню основ наук на більш високому теоретичному рівні. Означений факт знайшов своє відображення у професійній підготовці майбутніх учителів. Як показав аналіз архівних документів, політична і громадянська соціалізація студентської молоді відбувалася переважно через трудове виховання, яке опинилося в центрі всієї роботи молодіжної комуністичної спілки в СРСР – комсомолу. При комітетах комсомольських організацій ЗВО були створені трудові штаби, організовані гуртки з оволодіння студентами будівельними професіями. Відповідно до постанов Пленуму ЦК ВЛКСМ, ще у лютому 1959 р. було рекомендовано молодіжним організаціям розвивати накопичений досвід залучення студентів та учнів до суспільно-корисної праці, наближаючи її якомога більше до завдань підготовки майбутніх фахівців, створювати в канікулярний час табори праці та відпочинку, будівельні загони та бригади [59, с. 95].

Зауважимо, що подальшого розвитку патріотичний рух студентів набув у роки восьмої п'ятирічки (1966-1970 рр). XXIII з'їзд КПРС, визначивши основні народногосподарські завдання на зазначений період, закликав комсомол посилити роботу з виховання молоді, активізувати її участь у господарському і культурному будівництві. За ініціативою партії та комсомольських організацій ЗВО створювалися студентські будівельні загони, які зазвичай брали участь у будівництві промислових підприємств, шкіл, ферм, зерносховищ, гуртожитків, залучалися до електрифікації й радіофікації колгоспів і радгоспів. Студентські загони якісно відрізнялися від об'єднань, створених для збиральних робіт. Загони формувалися винятково на добровільних засадах. Їх діяльністю керували спеціальні штаби, затверджені комітетами комсомолу. В основі життєдіяльності цих колективів лежала організаційна і виробнича самостійність: студентське самоврядування, укладення договірних зобов'язань на будівельні роботи між підприємствами і студентськими будівельними загонами (СБЗ). Уся робота велась відповідно до розроблених планів ідейно-виховної і суспільно-політичної роботи, і безпосередньо впливала на формування громадянської культури студентської молоді. Партійні організації активно підтримали нову форму патріотичного руху студентської молоді. Завдяки цьому студентські загони перетворилися на потужний громадський рух, стали школою формування громадянської зрілості майбутніх фахівців, розвитку в них трудової і суспільно-політичної активності, навиків організаторської та виховної роботи в трудовому колективі.

Важливу роль у становленні і подальшому розвитку заснованого руху молоді зіграв Всесоюзний зліт студентських загонів, що відбувся в грудні 1966 р. в Москві. Його учасники обмінялися досвідом організації трудових семестрів, визначили шляхи більш активної участі студентських загонів у суспільно корисній праці. Результатом роботи було прийняття єдиного для всіх СБЗ Статуту, який закріпив досвід організації загонів та визначив основні норми їхнього життя і діяльності [31, с. 10].

У травні 1967 року ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про заходи щодо поліпшення організації та підвищення ефективності літніх робіт студентів», що й визначило нові рубежі в розвитку цього руху. Перед партійними, профспілковими, комсомольськими та господарськими організаціями були поставлені завдання всіляко допомагати у формуванні студентських загонів, створювати необхідні умови для їх успішної роботи [64, с. 82].

У подальшому радянське партійне керівництво та комсомол почали приділяти більшу увагу СБЗ (і не лише як ефективному засобу «латання дірок» у економіці, а перш за все, заради соціалізації молоді, залучення її до «дорослого життя»), що знайшло відображення у «Статутах про студентський загін» (1966, 1977 рр.) та «Положеннях про студентський будівельний загін» (1970, 1977 рр.). Особлива увага в них зверталася на те, що «вся трудова й суспільно-політична діяльність загонів повинна активно допомагати вихованню в студентській молоді високої якості професійної підготовки радянських спеціалістів» [19].

Таким чином, завдяки підтримці партійних і комсомольських організацій рух СБЗ, що виник у кінці 50-х років, до середини 60-х років ХХ ст. набув масового характеру. Виховна робота у ЗВО була спрямована на пошук шляхів раціональної організації трудової і суспільно-політичної діяльності студентської молоді.

На початку 70-р. ХХ ст. гостро постала проблема зростання злочинності серед молоді та підлітків, яка потребувала уваги з боку державних установ. На вирішення цієї проблеми були спрямовані постанови ЦК КПРС «Про заходи щодо покращення правового виховання трудящих» (вересень, 1970 р.) [42, с. 304] та «Про покращення правової роботи в народному господарстві УРСР» (грудень, 1970 р.) [42, с. 305]. Варто відзначити, що ці постанови мали скоріше декларативний характер, вони намагалися охопити всю молодь (і не тільки), незалежно від її соціального статусу (учнівська, студентська). Тому заходи, які пропонувалося проводити та які було проведено, мали

просвітницький характер. У вересні 1970 р. було започатковано створення мережі народних університетів правових знань, де навчалися молоді громадські та профспілкові активісти, отримуючи від професійних юристів як теоретичні знання, так і практичні навички підготовки процесуальної документації. Крім того, було зроблено рекомендації Міністерству вищої та середньої спеціальної освіти СРСР разом із Міністерством юстиції СРСР внести зміни до вивчення основ радянського права у вищих та середніх спеціальних освітніх закладах [8, с. 136]. Це був якісно новий напрям у соціально-культурній та освітній практиці формування громадянської культури.

Резюмуючи вищезазначене, зауважимо, що формування громадянської культури у 60-70-ті рр. ХХ ст. неможливо оцінити однозначно. У сучасній історико-педагогічній літературі цей період характеризується, з одного боку, як час позитивних соціально-культурних досягнень, позитивних трансформацій в суспільній свідомості, а з іншого – значними соціальними та свідомісними деформаціями. У фокусі нашої уваги є формування громадянської культури майбутніх учителів, яка в період 1961-1970 рр. набула певних особливостей.

Формування громадянської культури майбутніх учителів періоду (1961-1970 рр.) вимагало від студентів поваги до соціального середовища, установленого способу життя, створення сприятливих умов для власної реалізації лише в соціалістичному суспільстві, де інтереси кожної молодої особистості гармонійно зливались з інтересами всього народу, а соціальні закони радянської країни були спрямовані на захист спільних інтересів.

Особливостями формування громадянської культури майбутніх учителів періоду 1961-1970 рр. були:

- дотримання та повага студентською молоддю законів радянського суспільства;
- шанування звичаїв, традицій, які мають суспільну цінність;
- відданість політичним інститутам суспільства – радянській державі,

Комуністичній партії;

- віншування всього радянського способу життя;
- непримиренність до порушників соціальних умов існування радянських людей.

У системі формування громадянської культури майбутніх учителів періоду (1961-1970 рр.) перелічені особливості можна об'єднати у два напрями: вимогу сприяти вдосконаленню законів суспільства, оновленню традицій, дальшому поліпшенню радянського способу життя та піклування про розвиток комуністичних суспільних відносин.

2.2. Закономірності та суперечності формування громадянської культури майбутніх учителів у період 1971-1990 рр.

На завершення восьмої п'ятирічки (1970 р.) було намічено широкий комплекс заходів щодо вдосконалення діяльності партійних організацій у справі підготовки і виховання учительських кадрів.

У рамках виокремленого нами періоду формування громадянської культури майбутніх учителів (1971-1990 рр.) відображає досвід роботи партійних організацій з підготовки та ідейно-політичного виховання вчительських кадрів, актуальність дослідження якого зумовлюється важливою роллю, яку відігравав учитель у розв'язанні складних завдань комуністичного будівництва, зокрема, завдання виховання нової людини.

Документом, поява якого знаменує початок визначеного нами періоду (1971-1990 рр.) формування громадянської культури студентської молоді, зокрема майбутніх учителів, став інструктивно-методичний лист «Про правове виховання учнівської та студентської молоді в Українській СРСР» (грудень, 1971 р.). Зміст листа спрямовано на забезпечення всебічного гармонійного розвитку кожної молодої людини: «Важливе місце у вирішенні цього завдання повинно зайняти виховання правосвідомості в підростаючого покоління, засвоєння молоддю основних положень радянського

законодавства» [54, с. 5-6]. Уся робота щодо піднесення процесу виховання повинна була «сприяти зміцненню соціалістичної законності, правопорядку, запобіганню правопорушень, успішному соціально-культурному розвитку суспільства» [54, с. 7].

Згадувана вище Постанова ЦК КПРС відбилася і на змісті підготовки майбутніх учителів та вплинула на їхню громадянську культуру. Міністерством вищої та середньої спеціальної освіти СРСР та республіканськими міністерствами із 1974-1975 н.р. було запроваджено обов'язкове вивчення курсу «Основи радянського права» у загальноосвітніх школах та вищих навчальних закладах студентами всіх спеціальностей (для інженерно-економічних – 40-50 годин; для всіх інших – 20-30 годин) [70, с. 83]. Результати вивчення радянського права контролювалися згори, про що свідчать оприлюднені у відповідному інформаційному листі Міністерства освіти СРСР у 1976 р. результати першого року вивчення нового предмета [20, с. 8-9]. Даний факт вказує на те, що формування громадянської культури студентської молоді, зокрема майбутнього вчительства, розглядалось у контексті зміцнення соціалістичної законності та правопорядку у суспільстві. Саме на цьому етапі у зміст формування громадянської культури майбутнього вчителя починають інтегруватися правові цінності.

Згодом XXV з'їзд КПРС (1976 р.) обґрунтував принцип комплексного підходу до постановки всього виховання, суть якого полягає в органічній єдності ідейно-політичного, трудового, правового і морального виховання.

Аналіз архівних джерел ДАВІО, а саме інформації, звітів щодо контролю за виконанням Ради Міністрів УРСР з питань розвитку та роботи закладів освіти за 1968-1969, 1969-1970 н.р. показує, що питання виховання студентської молоді були актуальним для усіх вузів УРСР, зокрема педагогічних, і це дозволяє виокремити основні напрями навчально-виховної роботи, виходячи із звітів про роботу Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка, Київського державного педагогічного інституту імені

О. М. Горького та Вінницького державного педагогічного інституту ім. М. Островського:

- розроблення перспективного п'ятирічного плану розвитку інститутів на 1971-1975 рр., передбачивши в ньому питання комплектування кадрами, навчально-матеріальної бази, побутового та культурного обслуговування студентів;

- систематичне підвищення науково-теоретичного рівня викладання суспільних наук, забезпечивши глибоке вивчення студентами Ленінської теоретичної спадщини, діяльності Комуністичної партії і радянського народу з перетворення в життя ленінських ідей, Тез ЦК КПРС до 100-річчя від дня народження В. І. Леніна;

- утвердження вузівських традицій, які спрямовані на виховання любові до професії вчителя; розробка заходів з упровадження наукових основ гігієни та організації праці і відпочинку викладача й студента педвузу;

- піднесення рівня інтернаціонального та патріотичного виховання студентів;

- спрямування діяльності громадських організацій на виховання у студентської молоді комуністичного ставлення до навчання як основного внеску студента до громадсько-корисної роботи, до збереження соціалістичної власності, культури поведінки, почуття відповідальності та громадського обов'язку перед Батьківщиною [80, арк. 1-8, 102-104].

Аналіз звітів з навчально-виховної роботи Київського державного педагогічного інституту імені О. М. Горького та Вінницького державного педагогічного інституту ім. М. Островського показує, що у бесідах із студентами широко використовувались рішення партії та комсомолу з питань виховання молоді. Так, було ознайомлено студентів з промовою Генерального секретаря ЦК КПРС на – XVII з'їзді ВЛКСМ, матеріалами XVII з'їзду ВЛКСМ, травневого (1974 р.) пленуму ЦК Компартії України, доповіддю на цьому пленумі Члена Політбюро ЦК КПРС Першого секретаря ЦК КП України В. Щербицького [89, арк. 156-159]. Колектив кафедри педагогіки Вінницького

державного педагогічного інституту ім. М. Островського виступав з лекціями перед студентами в позанавчальний час та на комсомольських зборах, зокрема для студентів були прочитано лекції: «Радянський учитель», «Заходи партії та Уряду з дальшого поліпшення умов роботи сільської загальноосвітньої школи», «Основи законодавства СРСР і союзних республік про народну освіту», «В. І. Ленін про комуністичне виховання молоді», «Інтернаціональне виховання учнів», «Патріотичне та інтернаціональне виховання в школі», «Формування наукового світогляду в учнів», «Соціально-економічні та психологічні проблеми профорієнтаційної роботи в школі» [83, арк. 21-23]. Значну увагу викладачі згаданої кафедри приділяли залученню студентів до систематичного читання педагогічної преси (газет, журналів), з цією метою організовувались огляди нових педагогічних журналів та газет. Була проведена відповідна робота щодо організації передплати студентами педагогічної преси, як наслідок – майже всі студенти виписували не менше однієї педагогічної газети («Учительська газета», «Радянська освіта») або журналу, зокрема «Воспитание школьников», «Советская педагогика», «Семья и школа», «Початкова школа» [83, арк. 24-26].

Аналіз архівних матеріалів, зокрема «Листування з Міністерством освіти СРСР та УРСР з міністерством вищої та середньої спеціалізованої освіти СРСР та УРСР з навчально-методичних питань» (Додаток Б) [83, арк. 48], які підкреслювали особливу увагу до ідейно-політичного виховання студентської молоді, зокрема майбутніх педагогів, показав, що було започатковано новий вид навчально-виховної роботи в педвузі – «Громадсько-політична практика студентів». Така діяльність передбачала проведення системи теоретичних занять та практичної діяльності студентів у процесі їхнього навчання в інституті, ці заняття спрямовувались на формування знань та вмінь організаційної та суспільно-політичної роботи в трудових колективах. За словами Генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва на XXIV з'їзді ВЛКСМ (1971р.), «без участі молоді в суспільно-політичному житті країни ми не можемо успішно рухатися вперед... партія

«кровно» зацікавлена у всебічному розвитку соціальної і політичної активності молоді» [85, арк. 50]. Наведений вислів безпосередньо стосувався студентів педагогічних ЗВО, оскільки вони одночасно готували вихователя, пропагандиста та організатора для роботи з молодим поколінням.

Зокрема, у Вінницькому педагогічному інституті ім. М. Островського проводилася така робота з урізноманітненням форм та методів. Громадсько-політична практика мала місце впродовж останніх років навчання студентів та реалізувалася в умовах комуністичного виховання.

Роки десятої і одинадцятої п'ятирічок стали періодом подальшого розвитку патріотичного руху, зміцнення студентських загонів, посилення їхнього впливу на формування ідейно зрілих, суспільно активних фахівців. Проведений у лютому-березні 1976 р XXV з'їзд КПРС високо оцінив внесок студентських загонів у рішення народногосподарських завдань і виховання молоді та ухвалив Постанову «Про заходи по дальшому поліпшенню організації літніх робіт студентських загонів в республіці» (1976 р.) [27, с. 169]. Згодом ЦК ВЛКСМ та Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти СРСР у 1977 р. затвердили новий Статут ВСБЗ та Положення про студентський загін [27, с. 183]. У цих документах були чітко визначені завдання й характер загонового руху, принципи формування і діяльності загонів, права та обов'язки учасників трудового семестру, форми і методи керівництва студентськими колективами [31, с. 22].

Між студентськими загонами варто було організувати соціалістичне змагання за успішне виконання виробничих завдань, високу якість праці та краще проведення культурно-масової, виховної роботи серед населення (Додаток В) [90, арк. 31-33]. Осторонь не залишились навчальні заклади УРСР, зокрема у вищих навчальних закладах Львівської області було сформовано студентський загін загальною кількістю 6940 чоловік для роботи у Тюменській, Вологодській, Кримській та Львівській областях. Додатково, для проведення сільськогосподарських робіт у Миколаївській, Херсонській та Львівській областях, сформовано загін загальною кількістю 1110 чоловік

[90, арк. 103].

Таким чином, означені напрями громадсько-політичної практики у студентських будівельних загонах дозволили, за офіційною версією, підвищити рівень сформованості громадянської культури майбутнього педагога та вдосконалити навички роботи студента в ролі вихователя, пропагандиста й організатора, що виводило на якісно новий рівень його роботу з дітьми та батьками, а також підсилювало його активність у суспільно-політичному житті країни.

Поряд із цими заходами, у контексті освітньої роботи 1975-1976 н.р. у закладах освіти, ідейно-виховна робота студентської молоді набула нових форм, що значною мірою вплинуло на процес розвитку громадянської культури майбутніх фахівців. Така робота була спрямована на виконання рішень XXIV та XXV з'їздів КПРС, XXV з'їзду компартії України, директивних документів Партії та Уряду з ідеологічних питань та питань роботи вищої школи. XXV з'їзд КПРС наголосив на важливості активної життєвої позиції, свідомого ставлення кожної радянської людини до суспільного обов'язку, коли єдність слова і справи є щоденною нормою її поведінки. Саме це стало основним критерієм оцінки ефективності ідейно-виховних заходів. Керуючись цим суспільним критерієм, деканати, кафедри, партійна та громадська організації спрямували свої зусилля на те, щоб залучити студентів до виконання громадських доручень, до участі в суспільно-корисній та науково-дослідній роботі [84, арк. 52].

Свого роду традицією в житті комсомольських організацій педагогічних інститутів був Ленінський залік. Його проведення – важлива складова частина всієї системи комуністичного виховання комсомольців, студентської молоді, формування нової людини – гідного будівника комунізму, який мав забезпечити єдність ідейно-політичного, трудового й морального виховання молоді, а комсомольській організації – оцінити навчання, працю, моральні позиції, громадську активність юнаків та дівчат, виконання ленінського заповіту «Вчитися комунізму в світлі сучасних вимог партії» [84, арк. 54].

Зауважимо, що такий вид роботи, з погляду сучасника, викликає сумнівну оцінку, проте в більшості тогочасні комсомольці були захоплені заходами, що давали емоційне піднесення, заохочували до досягнень.

Окрім того, у процесі формування громадянської культури майбутніх педагогів мав місце пошук нових та ефективних форм патріотичного та інтернаціонального виховання, варто назвати такі заходи, як вечори інтернаціональної дружби, у яких, крім студентів Вінницького державного педагогічного інституту ім. М. Островського, брали участь студенти політехнічного та медичного інститутів міста. Зазначимо, що інтернаціональну роботу серед студентської молоді міста та області проводили студенти відділення російської мови та літератури, які прибули з Казахстану [84, арк. 56-58].

Поряд із вищезгаданими видами комуністичного виховання, суттєвими виступали атеїстичне, морально-етичне та естетичне виховання студентської молоді, яке здійснювалося передусім у навчальній діяльності та позанавчальний час (Додаток Д, Е, Ж).

Зауважимо, що за кожним гуртожитком було закріплено членів партбюро факультетів, які здійснювали контроль за проведенням ідейно-виховних заходів, побутовими умовами, відпочинком студентів. Члени кафедр, зокрема педагогіки, проводили бесіди з мешканцям гуртожитків, відвідували їх у кімнатах, як правило, за викладачем було закріплено 3-4 кімнати; викладачі цікавилися побутом студентів, допомагали їм у разі потреби [84, арк. 64-65].

Щодо професійного виховання, то у комплексі заходів, спрямованих на формування громадянської культури майбутніх учителів, важливе місце посідало професійне виховання, яке мало на меті прищепити студентам любов до педагогічної праці, вироблення умінь і навиків роботи з дітьми, оволодіння тогочасною методикою навчальної та виховної роботи в школі. Постійний пошук форм і методів формування громадянської культури майбутніх учителів призводив до появи досить різноманітних заходів і оновлення змісту

навчальних дисциплін. Заслуговує на увагу в цьому плані курс «Вступ до спеціальності», у якому розкриваються місце і роль радянського вчителя у навчанні й вихованні молодих поколінь, врешті, у змісті курсу йшлося про ту постійну увагу і турботу, які проявляють партія і уряд до проблем школи, народної освіти. Активну участь у формуванні громадянської культури майбутніх учителів, студентів брали також члени кафедр педагогіки, кращі вчителі міста та області [84, арк. 66-68]. Така практика була поширена у всіх регіонах радянської України, сприяла формуванню професійної етики та майстерності майбутнього вчительства, зокрема й через стимулювання розвитку активної громадянської позиції педагога.

Окреме місце у формуванні громадянської культури майбутніх учителів було відведено морально-етичному вихованню. Про це свідчить проведення диспутів типової тематики серед студентів різних факультетів, скажімо, студентам-математикам Вінницького педінституту було запропоновано (1977-1978 н.р.) таку тему для обговорення: «Що означає бути сучасним?», і заплановані такі орієнтовні питання:

1. Чи цікаво ти живеш?
2. Яке місце у твоєму житті займає читання літератури, відвідування музеїв, кіно, театру?
3. Бути сучасним, а не просто здаватися. Що це значить?
4. Яким повинен бути сучасний учитель?
5. Що означає «відповідати духові часу»?
6. Мода і смак, мода і сучасність, мода і культура [94, арк. 27].

Вищезазначений факт свідчить, що заходи були спрямовані на визначення та формування в майбутніх педагогів характерних рис особистості сучасного вчителя, усвідомлення провідної ролі вчителя у становленні справжньої сучасної людини.

Поряд із цим, орієнтація студентської молоді на формування в неї марксистсько-ленінського світогляду зачепила і питання християнського життя молодії людини, яка не мала права ходити до церкви, читати

християнську літературу та обмінюватися думками з іншими людьми. Відтак в кожній школі організовувалась робота гуртка «Юний атеїст» відповідно до розроблених МО УРСР у 1984 році навчального плану і програми такого гуртка, що також передбачали систематичну індивідуальну роботу з дітьми із родин віруючих [74, арк. 36].

Зауважимо, що у виокремлений нами період формування громадянської культури майбутніх учителів (1971-1990 рр.) керівництво держави в контексті постанов та законів здійснює (неоднакові за своїм соціальним ефектом) спроби оновлення радянського суспільства, наблизивши його до світових стандартів життя. Яскравим прикладом стає реформування шкільної освіти, що відображено у «Основних напрямках реформи загальноосвітньої школи» (1984 р.) [2, с. 36-38], де визначено її головний недолік: формалізм та схоластика в роботі школи. Реформу було спрямовано на подолання застійних явищ та догматизму, оновлення методів навчально-виховної роботи. Освітня сфера стала оновлюватися відповідно до соціально-політичних перетворень у країні, оскільки повинна була відповідати запитам суспільства, з урахуванням проголошеного курсу на демократизацію. Звичайно, це всебічний розвиток і зміцнення самодіяльності організації, підвищення ініціативи, активності і самостійності кожного її члена, рішуче подолання горезвісного поділу на «пасив» і «актив», повне й реальне самоврядування на основі статутних принципів; забезпечення провідної ролі комсомолу в системі учнівського самоврядування, облік умов, традицій і особливостей школи; зосередженість комсомольської роботи на користь особистості старшокласника, стимулювання його здібностей і обдарувань, творчих задатків, суспільно корисних інтересів і нахилів, відстоювання соціальної справедливості по відношенню до кожного, тобто активізація людського фактору у всіх сферах комсомольського життя [69, с. 4].

Огляд особливостей формування громадянської культури майбутніх учителів у 80-х рр. XX ст. спонукає нас до аналізу окремих пунктів Постанови ЦК КПУ та Ради міністрів УРСР «Про дальше вдосконалення загальної

середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи» [52]. Пункт 5: «Міністерству освіти УРСР, науково-дослідним інститутам педагогіки і психології УРСР разом з Академією наук УРСР вжити заходів до дальшого підвищення ідейно-теоретичного рівня навчально-виховного процесу в школі відповідно до сучасних потреб науково-технічного і соціального розвитку. Переглянути зміст навчальних програм і підручників, забезпечити чітке і виразне викладення основних понять та ідей природничих і суспільних наук, які розкривають закони розвитку природи і суспільства, з урахуванням сучасних досягнень науки і техніки, практики комуністичного будівництва. Як результат, для впровадження пунктів постанови варто протягом 1985-1986 рр. розробити нові навчальні програми для 1-4 класів та вдосконалити чинні з української мови і літератури, історії УРСР і географії УРСР для 5-11 класів».

Пункт 7: «Удосконалення викладання суспільно-політичних дисциплін має бути націлене на формування комуністичних ідеалів, високих морально-правових якостей, почуття соціалістичного інтернаціоналізму і гордості за свою країну, готовності до праці і захисту соціалістичної Вітчизни, переконаності в перевагах радянського способу життя, непримиренності до буржуазної ідеології і моралі» [52].

Основні ідеї реформи школи знайшли відображення в новому типовому навчальному плані, затвердженому міністром освіти 12 лютого 1985 р., який значно посилював роль трудового виховання та виробничого навчання учнів. У якості обов'язкового навчального предмета в освітній процес уведено курс «Основи виробництва. Вибір професії», а також курс «Основи інформатики та обчислювальної техніки» [4, с. 100-101]. Як показує історичний досвід радянської школи, найважливішою умовою ефективності формування навчального плану є дотримання оптимальних пропорцій між загальноосвітньою і трудовою підготовкою учнів. Прорахунки в розробці цієї проблеми, протиставлення одного іншому, зниження ролі трудового навчання в загальній освіті молоді та перенесення уваги на її професійну підготовку

завжди виявлялися причиною невдач у створенні навчальних планів, що мало своє відображення у діяльності всієї радянської школи.

З метою покращення якості навчального процесу, рішенням колегії Міністерства освіти (жовтень 1984 р.) було затверджено план запрошення вчених у педінститути, що передбачав залучення фахівців наукових закладів і провідних вузів для надання допомоги в удосконаленні освітнього процесу та організації наукових досліджень за перспективними напрямками психолого-педагогічної науки [72, с. 81].

Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР №316 від 12.04.1984 р. «Про заходи щодо подальшого вдосконалення підготовки, підвищення кваліфікації педагогічних кадрів системи просвіти і професійно-технічної освіти та покращення їх умов праці та побуту» [43] у галузі навчально-виховної роботи, варто особливу увагу приділяти удосконаленню змісту освіти, методів і засобів навчання та виховання, набуттю студентами вмінь та навичок ведення роботи у сфері морального, трудового й естетичного виховання відповідно до завдань, висунутих шкільною реформою. Аналізуючи вище зазначене, зауважимо, що відповідно до постанови, формування громадянської культури майбутніх учителів здійснювалось в умовах гуманізації навчально-виховного процесу, а пріоритети належали естетичному та морально-етичному вихованню студентів. Проте, у якості одного з провідних напрямів формування громадянської культури майбутніх учителів визначалось поліпшення справи трудового виховання, навчання і професійної орієнтації студентської молоді.

Зауважимо, що головними недоліками у формуванні громадянської культури майбутніх учителів, у рамках освітнього процесу, залишилися формалізм і заорганізованість. Це добре відомо всім комсомольським активістам, освітянам, трудовим колективам і батькам. Так, означені заходи, які мали місце у громадянському вихованні, зокрема формуванні громадянської культури майбутнього вчительства, вказали на надмірну інертність і неорганізованість, погану дисциплінованість більшості студентів,

відсутність інтересу до громадської роботи, незадоволеність проведенням комсомольських зборів; чимало молодих людей узагалі не виявляли ініціативи і самостійності у виконанні громадських доручень.

У нашому дослідженні причини виявлених недоліків можна розділити на дві групи: огріхи органів ЛКСМУ в керівництві комсомольською роботою у закладах вищої педагогічної освіти та недооцінювання її значення педагогічним колективом, громадськістю. Проведений нами аналіз звітів (1971-1985 рр.) з ідейно-виховної роботи показав, що в період між з'їздами ЛКСМУ для роботи комітетів комсомолу було рекомендовано велику кількість всесоюзних акцій, а додатково до них комітети комсомолу на місцях також рекомендували проводити різні планові заходи. Тому такі заходи реалізовувались, в основному, для звітності й не мали значного впливу на формування тих якостей майбутнього педагога, які були потрібними для розвитку його громадянської культури.

Окрім того, заорганізованість комсомольської роботи у вузах, яка зумовлювалася великою кількістю вказівок від комсомольських органів, посилювалася потоком директив і рекомендацій про організацію виховної роботи з боку органів народної освіти (ДОСААФ, ОСВОД, Спілка любителів книги, охорони природи, Червоного Хреста) [1, с. 60].

Зауважимо, що активісти розуміли доцільність істотних змін у формах роботи комсомолу зі студентською молоддю. На зміну «популярним» і традиційним інформаційно-просвітницьким масовим формам роботи повинні були прийти практико-орієнтовані справи, що максимально би мобілізували потенціал і активність комсомольців, сприяли розвитку творчих здібностей, допомагали молоді формувати власні переконання й моральні норми. Натомість, виникала потреба в скороченні кількості таких заходів, розробці цільових установок, змісту й методики їх проведення.

Однак традиційною формою роботи із студентською молоддю, що мала значний вплив на формування громадянської культури майбутніх учителів, була діяльність СБЗ. Партія, у порівнянні з попередніми роками діяльності

СБЗ, неодноразово вказувала комітетам комсомолу на негативні явища в їх діяльності та вимагала заходів щодо поліпшення керівництва загонами. Так, на Пленумі ЦК Компартії України, обговоривши завдання партійних організацій республіки по виконанню постанови ЦК КПРС «Про дальше поліпшення партійного керівництва комсомолом і підвищенні його ролі в комуністичному вихованні молоді» (1984 р.), було зобов'язано партійні комітети, ЦК ЛКСМУ, комітети комсомолу краще організовувати роботу студентських загонів, активізувати самоврядування в їх діяльності, посилити увагу до відбору керівників колективів [68, с. 2]. Як наслідок, змінилися способи й форми включення молодих людей в соціальні відносини. Поштовхом до зазначених структурних змін у соціалізації молоді стало збільшення терміну навчання юнаків і дівчат у школі, що змусило їх пізніше включатися в самостійне трудове життя. Якщо у 20-х роках ХХ ст. дев'ять десятих усієї молоді СРСР було залучено до трудової діяльності, то до 1985 р. – лише третина [12, с. 52].

Виокремлені проблеми не лише характеризували, але й відображали суперечності, що виникли у процесі становлення молодого покоління в соціальній структурі тогочасного суспільства. У комплексі вони породили свого роду низку протиріч, унаслідок чого з'явилися нові, специфічно молодіжні проблеми. Стало очевидним, що роль молоді вже не можна було зводити лише до функції відтворення соціального розвитку робітничого класу, колгоспного селянства чи соціалістичної інтелігенції. У якості специфічної соціально-демографічної групи молодь організовується, об'єднується у відносно самостійні рухи, їх мета – розв'язання завдань оновлення суспільства, зміцнення соціалістичної свідомості, єдності молоді та суспільства.

Як зазначав А. Дмитрієв, притаманний попереднім періодам погляд на молодь як «джерело», «резерв», «об'єкт» означав насправді недооцінку, іноді й ігнорування її потреб, інтересів, цінностей та ідеалів. А якщо вони і враховувалися, то, як правило, лише в якості фактора підвищення виробничих

показників. Курс, намічений XXVI з'їздом партії на посилення ролі суб'єктивного фактору соціально-економічного розвитку країни, змінив цей стереотип [12, с. 53].

Варто зазначити, що підвищення освітнього й культурного рівня, здавалося б, мало сприяти зростанню свідомості молодих людей, формуванню активної життєвої позиції, потреби в управлінні виробничими та громадськими справами. Однак освіченість не приводила автоматично до зростання свідомості, значно ускладнювала систему відносин молодих людей, структуру їх особистості, істотно розширювала потенційні можливості вибору життєвого шляху. У цих умовах молодь все більше вимагала до себе ставлення з принципово інших позицій. А методи впливу залишалися колишніми. Тому, природньо, що молодь, яка розвивала свою громадянську культуру, ставала все менш зручним об'єктом для технократичного управління «згори».

В умовах оновлення змісту педагогічної освіти з метою поліпшення підготовки та підвищення кваліфікації викладачів Міносвіти значну увагу приділяло питанню добору, підготовці і вихованню кадрового складу педагогічних ЗВО. Міністерством освіти УРСР було розроблено цільову комплексну програму «Кадри», комплексну програму «Наука», яка передбачала шестимісячну творчу відпустку для підвищення рівня кваліфікації. Проте рівень підготовки професорсько-викладацького складу відставав від тогочасних вимог — вища освіта вимагала реформування. Натомість освітянська еліта засуджувала освіту країн Заходу та США. Підтвердження знаходимо у промові Х. Гофмана, який презентував порівняльний аналіз підходів до освіти і виховання. Він зазначав, що в буржуазній педагогіці під гаслом концентрації педагогічної діяльності навколо інтересів дитини висуваються ідеї відкритого навчання, вільної школи, відмови від стабільного змісту освіти та від контролю знань учнів. Оратор підкреслив, що такого роду концепції мають чітко виражену класову спрямованість, служать інтересам буржуазії, оскільки її привілеї в галузі освіти і виховання жодною мірою не потрапляють під сумнів [65, с. 12].

Натомість, у школах та вузах країни на уроках, політичних інформаціях, лекторіях, у політклубах проводилось активне вивчення матеріалів XXVII з'їзду КПРС (1986 р.), нової редакції Програми КПРС, прийнятої з'їздом, засвоєння учнівською та студентською молоддю ключових положень офіційної ідеологічної «картини реальної дійсності» за такими напрямками:

- соціальні зрушення століття;
- нові економічні, політичні та науково-технічні, внутрішні та міжнародні фактори розвитку світової системи соціалізму, міжнародного комуністичного та робітничого руху;
- концепція прискорення соціально-економічного розвитку;
- сутність науково-технічного прогресу в країні, його відмінні риси в порівнянні з розвитком НТР в країнах капіталу;
- структура особистості соціалістичного типу, людський фактор;
- основні напрями соціальної політики КПРС, Радянської держави;
- принципи соціальної справедливості в соціалістичному суспільстві;
- основні цілі та напрями політичної стратегії партії;
- характер політичної, ідеологічної та організаційної діяльності КПРС;
- розвиток науки, освіти, культури в СРСР з метою всебічного, гармонійного розвитку особистості [61, с. 77].

Аналіз виокремлених напрямів дозволяє вирізнити особливості формування громадянської культури тогочасної молоді, зокрема майбутніх учителів: зовнішнє стимулювання інтересу до вивчення творів класиків марксизму-ленінізму, історичного досвіду КПРС, рішень з'їздів КПРС на факультативних заняттях, в політичних гуртках, клубах, лекторіях, на конференціях; вплив марксистсько-ленінської ідеології, політики КПРС, соціалістичного способу життя, науки і культури на особисте сприйняття молоддю досягнень соціалістичного суспільства; ознайомлення молоді з практикою комуністичного будівництва. Проте згадані особливості мали й негативний вплив на формування поглядів і переконань студентської молоді,

оскільки знання студентства по ці речі просто були завчені, засвоєні формально, без достатніх світоглядних висновків та обстоювань власної позиції, умінь визначати власну участь в суспільній діяльності.

Помітний відбиток на формування громадянської культури майбутніх педагогів у 1986-1987 н.р., на тлі рішень XXVII з'їзду КПРС, XXVI з'їзду КП України, накладали проекти (у новій редакції) Програми Партії, Основних напрямків економічного і соціального розвитку СРСР на 1986-1990 роки, а також зміни в Статуті КПРС. Однак, Комуністична партія бачила в молоді активну силу в реалізації революційних перетворень в економіці і суспільному житті країни. З трибуни XXVII з'їзду КПРС було прямо сказано: «Майбутнє багато в чому залежить від того, яку молодь ми виховуємо сьогодні. Це завдання всієї партії, всього народу. Це найбільш важливе, корінне завдання Ленінського комсомолу». З'їзд вказав на широкий спектр діяльності ВЛКСМ для розв'язання завдань соціально-економічного розвитку. У Новій редакції Програми і Статуту КПРС особливу увагу комсомолу акцентовано на необхідності формування в юнаків та дівчат наукового світогляду, високої культури відповідального ставлення до праці на будь-якій ділянці, тісного поєднання організаторської та виховної роботи щодо мобілізації молоді на виконання планів партії [32, с. 58].

У лютому 1986 р. XXVII з'їзд КПРС ухвалив нову редакцію Програми партії, у якій комунізм – як остаточна мета державного будівництва – було усунуто. Суспільними гаслами стали демократія та гласність. На квітневому Пленумі ЦК КПРС «перебудову» було проголошено головним вектором розвитку держави. У програмних документах партійного з'їзду йшлося про нагальну потребу оновлення загальної освіти [32, с. 70-71]. Програмні документи, спрямовані на оновлення освіти, за своїм змістом були дотичними до суспільствознавчого змісту загальної освіти. Однак відзначимо, що Міністерству освіти СРСР, Державному комітетові СРСР із професійно-технічної освіти, Міністерству вищої і середньої спеціальної освіти СРСР, Академії педагогічних наук СРСР було доручено в 1987 році підготувати

«програми і підручники з предметів, здатних впливати на формування цілісних знань про розвиток людської цивілізації, створити єдиний курс загальної історії, забезпечити його взаємозв'язок із викладанням курсу історії СРСР» [52].

Відповідно до нової редакції Програми партії, формування громадянської культури майбутніх учителів офіційно спрямовувалось на всебічний розвиток особистості, її ідеалів, духовних цінностей. Насамперед йшлося про творчий підхід у викладанні суспільних дисциплін, про діалектичний метод розкриття сутності того чи іншого процесу або явища, розвитку думки і пізнання через протиріччя. Здатність молоді до самостійних суджень, уміння вести наукову дискусію, у якій, як відомо, і народжується істина, діалог, а не монолог – ось необхідні елементи дійсно творчого процесу освіти і виховання молоді [61, с. 74]. Як стверджували передовиці радянських газет: «Нам потрібно, щоб марксистсько-ленінські переконання молоді були результатом глибоких роздумів, пошуків і радісних знахідок, якщо бажаєте, власних відкриттів – у крайньому разі для себе. Тільки тоді переконання стають внутрішніми, особисто усвідомленими, вистражданими, а значить, по-справжньому міцними, що допомагають жити і працювати» [40, с. 2].

Означений факт підкреслює, що формування громадянської культури майбутніх учителів виокремленого нами періоду (1971-1985 рр.) безпосередньо пов'язане з марксизмом-ленінізмом, суспільними науками та покликано виконувати найважливішу функцію формування нової людини, у чому партія неухильно дотримується ленінських методологічних вказівок. Радянська педагогіка разом з іншими суспільними науками означеного періоду була зобов'язана формувати комуністичний світогляд радянських людей, молоді, виховувати усвідомлені класові інтереси та ідеали, правові та моральні норми, соціальні пріоритети та гуманістичні цінності, тобто все, що визначає поведінку особистості, її відповідальне ставлення до суспільства та власної позиції, що є важливим проявом формування громадянської культури студентства.

Суттєві зміни в наступному періоді (1971-1990 рр.) формування громадянської культури студентської молоді були започатковані новими завданнями XX з'їзду ВЛКСМ. Відповідно до них, у студентських колективах починають активніше, сміливіше рекомендувати молодь, яка добре виявила себе в громадській роботі та в навчанні, у керівні органи ЗВО. Як зазначав на XX з'їзді ВЛКСМ міністр вищої і середньої спеціальної освіти СРСР Г. Ягодин, треба змінити характер участі студентів у роботі вчених рад, забезпечити участь студентів у виборах ректора, деканів та викладачів, при визначенні змісту навчання, статуту вузу [34, с. 2].

Як було відзначено на Всесоюзній нараді завідувачів кафедрами суспільних наук, «час вимагає ініціативи та творчості в усіх сферах життя, що породжує безпрецедентні за своєю новизною і масштабам завдання, які повинні бути вирішені в максимально стислі історичні терміни» [35, с. 3]. Зміст, форми перебудови, проблеми, що народжуються практикою прискорення, зростання ролі людського фактору вимагають глибокого теоретичного осмислення.

Зростання ролі людського фактору в розвитку суспільства визначило і новий підхід до формування громадянської культури майбутніх учителів. У реформуванні загальноосвітньої та професійної школи партія висуває стратегічне завдання – всебічний розвиток особистості. Оскільки формування нової людини – не тільки найважливіша мета, а й неодмінна умова комуністичного будівництва [33, с. 27]. Формування громадянської культури майбутніх учителів, стверджували офіційні документи, вимагає підвищеної уваги до їх політичного та ідеологічного загартування, педагогічної освіченості, вміння працювати з людьми, бути серед мас, враховувати дитячі інтереси, настрої, володіти мистецтвом вміло направляти дії колективу. Для цього необхідно, щоб вони були озброєні знаннями про шляхи морального загартування особистості, її всебічного гармонійного розвитку.

У подальшому процесі формування громадянської культури студентської молоді у 1988-1989 н. р. виховна робота здійснювалась у тісному

контакті з громадськими-організаціями ЗВО та кафедрами. Для студентів проводилися традиційні навчально-виховні масові заходи, які розкривали сутність суспільно-політичних процесів у країні та підпорядковувалися усім моральним принципам комуністичного виховання, знайшли своє відображення у звітах про ідейно-виховну роботу (Додаток Г) [96, с. 13-42]. Натхненники виховної роботи педагогічних ЗВО продовжували наповнювати традиційним змістом усі виховні заходи, які проходили за одноманітною схемою, всі відповідали знаменним датам комуністичного календаря, змінювалося при цьому лише формулювання основних положень щодо позиції молоді у суспільстві.

Як зазначають періодичні видання того часу – «Воспитание школьников», «Советская педагогика», «Семья и школа» – студентська молодь прийшла до усвідомлення, що в сучасному освітньому процесі потрібен учитель нового типу: висококультурний, освічений, обізнаний із закономірностями пізнавальної діяльності учнів, безмежно захоплений дітьми, безкорисно відданий своїй професії; новатор-творець, політично грамотний, із загостреним почуттям класового підходу до оцінки реальної дійсності, ерудит, котрий досконало володіє своїм предметом і методикою викладання. Він повинен бути хорошим психологом, володіти прийомами ораторського мистецтва, почуттям нового, уміти миттєво оцінювати ситуацію, в т.ч. нетипову, незвичайну ситуацію на заняттях, розуміти та розвивати емоційно-вольову сферу школярів. Націленість на формування особистості такого вчителя має бути покладена в основу підготовки та перепідготовки педагогічних кадрів, підвищення їхньої професійної майстерності [15, с. 12].

Тому в оновленому контексті формування громадянської культури майбутніх учителів назріла необхідність провести ретельний аналіз змісту патріотичного та інтернаціонального виховання. З метою усунення формалізму і заорганізованості у процесі формування громадянської культури майбутніх учителів відповідальні за виховну роботу постійно домагалися підвищення громадянської активності молоді, стимулювати зацікавленість,

всіляко розвивати студентське самоврядування, заохочували творчі починання, ініціатором яких була молодь [14, с. 134].

Наше дослідження дозволило виявити ряд недоліків у розвитку патріотичного руху студентів [89, арк. 16]. Поряд із загальнодемократичними та соціально-економічними вимогами на мітингах все голосніше почали лунати заклики до національного відродження, боротьби за державну незалежність України. 26 березня 1989 р. на мітингу у Львові був піднятий національний синьо-жовтий прапор. На першотравневій демонстрації 1989 р. львів'яни, вийшовши з національною символікою, мали запеклі сутички з міліцією. У листопаді 1989 р. у Києві відбулося перепоховання праху відомих шестидесятників – жертв тоталітарного режиму В. Стуса, Ю. Литвина, О. Тихого. Ритуальний процес переріс у масову маніфестацію під національними прапорами. 15 березня 1990 р. синьо-жовтий прапор замайорів над державною установою – Стрийським міськвиконкомом Львівської області, а 24 липня 1990 р. – поряд з будинком Київської міськради. Національна символіка, незважаючи на лютий опір різноманітних українофобів, поширилася по всій Україні. Значне піднесення національної свідомості засвідчило святкування роковин злуки УНР і ЗУНР 21 січня 1990 р. Людський ланцюг з кількох мільйонів осіб, утворений від Києва до Львова, засвідчив прагнення українського народу до національного відродження, до незалежності України [58].

Зауважимо, що рівень громадянської освіченості студентської молоді в попередні десятиліття визначався через осмислення та засвоєння знань про такі явища, як «імперіалізм», «ленінська теорія соціалістичної революції», «міжнародний комуністичний рух» тощо, та перебував під впливом змісту навчальних програм з усіх гуманітарних дисциплін, виховних цілей усіх форм освітньої роботи [76, арк. 20]. Як результат, упродовж багатьох попередніх років у вищих педагогічних навчальних закладах нашої країни, намагаючись дати студенту певну суму знань та навиків, недостатньо уваги приділялось розвитку його духовності та інтелекту, в результаті чого навчання та

виховання студентської молоді було позбавлене справжньої гуманітарної складової. Усе це не могло не відбитися на свідомості молодих людей на початку 1990-х років: тут мала місце і розгубленість, і віра в зміни, і розчарування в своїх дитячих і юнацьких ідеалах, у цінностях своїх батьків, дідів, учителів і наставників, і зневіра у власних силах поряд із вірою в те, що саме твоє покоління змінить світ. Оскільки детальний аналіз психологічного самопочуття студентства 1990-х років не входить до завдань нашого дослідження, зосередимося лише на тому впливі, який мала буденна свідомість і психологічний настрій юнаків і дівчат на розвиток громадянської культури тогочасної молоді.

Загалом для визначення основних аспектів формування особистості студента під впливом суспільно-гуманітарних наук, враховуючи недоліки минулого, слід проаналізувати деякі явища, які заклали підвалини для змін у системі громадянського виховання.

Суспільно-політичні зміни були рушійними силами і джерелом формування громадянської культури нового типу. За часів перебування України у складі колишнього СРСР громадянська культура студентської молоді була потужним чинником ідеологічного становлення радянського громадянина. За таких умов студентська молодь ставала «гвинтиком» ідеологічної машини: дії, думки, почуття і навіть бажання молодої людини контролювались та регулювались тоталітарним суспільством. У громадянському вихованні студентства провідне місце відводилося суспільним наукам, покликаним змінити природу інтелігенції, продукуючи тимчасові цінності політичного режиму.

Такий підхід негативно вплинув на свідомість та громадянську позицію студентства радянської епохи, що викликало негативну оцінку ролі соціально-політичних, культурних і освітніх перетворень керівництвом освітянської сфери. Давалася взнаки й відсутність педагогічних кадрів у вузах, які б могли на порозі незалежності України створити декомунізовану ідеологію нової української школи й обґрунтувати національну ідею освіти.

Незважаючи на значні позитивні кількісні зрушення, прориву в галузі освіти не відбулося, не було створено гідних умов для розвитку системи виховання майбутніх педагогів, відродження національної школи. Більшість намічених заходів з реалізації реформи шкільної та вищої педагогічної освіти у 1971-1990 рр. залишилися на папері, не знайшовши втілення в підготовці майбутніх учителів.

Однобічна соціальна установка щодо освітнього процесу, зокрема формування громадянської культури майбутніх учителів, яка домінувала в організації та управлінні педагогічною наукою, гальмувала революційні процеси, пов'язані з прогнозованими стратегічними проривами в усіх напрямках тогочасного громадянського виховання. Процес оновлення форм, методів і засобів формування громадянської культури майбутніх учителів зіткнувся із низкою невідповідностей, зокрема кадровим потенціалом, організаційною структурою педагогічної науки тощо. Нові соціальні проблеми виховання молоді та перебудова суспільства загалом зробили означену невідповідність явною та особливо тривожною. Упродовж 90-х років загострювалися суперечності між освітніми завданнями вищої школи та цілями виховання, став порушуватися принцип єдності навчання і виховання. Гальмували процес оновлення формування громадянської культури майбутніх учителів питання взаємозв'язку між соціальними вимогами до особистості, які впливали із завдань перебудови суспільства та реальних можливостей педагогічної теорії і практики. Пов'язати процес формування громадянської культури майбутніх учителів з всенародною справою революційного оновлення суспільства було досить важко, оскільки необхідно було зруйнувати методологічно неспроможну, вкорінену в педагогічну свідомість установку керування «згори», формальність заходів та шаблонного мислення частини студентської молоді.

Упродовж 1971-1990 рр. формування громадянської культури майбутніх учителів зазнало значних перетворень. Підтвердженням цього факту є Постанова Держкомітету Радянського Союзу з народної освіти від 20 жовтня

1990 року «Про підготовку студентів вищих навчальних закладів країни з гуманітарних та суспільно-політичних наук». Ця Постанова декларувала «вільне самовизначення студентської молоді у світоглядних позиціях, духовних інтересах та цінностях» [62, с. 62]. Зміст Постанови дозволяє стверджувати, що за тривалу історію радянського суспільства студент вищої школи вперше офіційно отримав право на повний світоглядний суверенітет, на дійсну свободу своєї думки та слова. Це був крок на зустріч інакомисленню, що є характерним для цивілізованого суспільства. Проте це стало проблемою для формування громадянської культури майбутніх учителів у період 1971-1990 рр., оскільки вийти на новий, досі невідомий для суспільства рівень ідейно-виховної роботи у ЗВО з молоддю було досить складно. Новий підхід до формування громадянської культури майбутніх учителів у період 1971-1990 рр. не міг бути зреалізований відразу, оскільки вимагав дуже серйозної, продуманої, концептуально осмисленої, але разом з тим енергійної і цілеспрямованої роботи багатьох організацій, відомств, наукових підрозділів [7, с. 9]. У зв'язку з цим істотно зростала значимість координаційної діяльності різних виконавців і співвиконавців, перевірки і контролю, оперативного реагування на можливі збої в оновленні процесу формування громадянської культури молоді.

Аналіз означених вище нормативно-правових, архівних, літературних та періодичних видань доводить, що формування громадянської культури майбутніх учителів у період 1971-1990 рр. на шляху зародження української демократії можна вважати суперечливим та складним процесом, який мав свої характерні особливості.

До особливостей формування громадянської культури у період 1971-1990 рр. відносимо:

- здатність виробити поведінку на виробництві, в побуті, навчанні, особистому житті, яка не зашкодить радянському суспільству та особистості загалом;
- переконування майбутніх учителів у перевагах комуністичної

системи перед будь-якою іншою системою;

- участь у суспільній праці, оскільки лише така діяльність є офіційно визнаним засобом здобуття поваги до себе, свого оточення, суспільства;
- розвиток прагнення молодих людей сформувати в собі кращі якості, усвідомлення власної відповідальності за рівень свого розвитку та використання власних можливостей;
- уміння правильно вирішувати свої моральні проблеми у визначенні політичних ідеалів, сенсу життя, в розумінні щастя і вибору професії, у питаннях дружби, кохання, сім'ї та ін.;
- розуміння, що власна позиція утверджується лише в трудовій та в громадській діяльності молодої людини.

2.3. Зміни в системі формування громадянської культури майбутніх учителів у 1991 -2009 рр.

Початок 90-х років ХХ століття ознаменувався як час становлення незалежної України та став початком формування нової демократичної держави, яка потребувала переструктурування всіх галузей життя країни, зокрема й педагогічної освіти. Історичні періоди розвитку системи вищої освіти для країн пострадянського простору були тісно пов'язані із соціально-політичними, культурними й освітніми перетвореннями. Ідеологічні орієнтації, державний устрій, законодавчі документи освітньої галузі значно вплинули на ставлення суспільства, політику держави та обумовили нові підходи до навчання і виховання студентської молоді з урахуванням їхньої еволюції в процесі реформування вищої освіти суверенної України. Такі підходи визначено і обумовлено конкретно-історичним моментом, способами передачі культурно-історичного досвіду людства, формування у студентів моральних, фізичних, розумових, естетичних та інших якостей.

Для 90-х рр. ХХ ст. у системі вищої освіти пріоритетним було завдання навчання і виховання молодої особистості, яка зможе самостійно розв'язувати

складні політичні, економічні, соціальні, культурні та інші проблеми, характерні для тогочасного суспільства. Реалізація цього завдання можлива за умови віддзеркалення соціально-політичних, культурних і освітніх перетворень в державі, які формують особистість студента відповідно до сучасних і реальних вимог самого суспільства, навчають його логічному, історико-філософському мисленню, формують навички соціально-політичного, економічного, культурного аналізу процесів, що відбуваються, та розкривають особливості громадянського виховання студентської молоді. Під поняттям «віддзеркалення перетворень» ми розуміємо вплив, який чинять об'єктивні фактори довколишньої дійсності (соціальної, економічної, культурної, політичної) на зміст, структуру, організаційні форми, методологію освіти, і цей вплив має своїм наслідком зміну установок, ціннісних орієнтацій, парадигм і концепцій навчання і виховання молодих поколінь. У цьому визначенні ми спираємося на визначення смислу соціальних змін П. Штомпки, оскільки саме такий ракурс наукового аналізу дозволяє побачити в ретроспективі значення й наслідки змін в існуванні соціуму [71, с. 15].

Варто зазначити, що економічні та соціокультурні трансформації 90-х років ХХ ст. заклали ідейні основи якісно нового підходу до формування громадянської культури студентів, спроможних в майбутньому забезпечити соціальну справедливість, проявляти власні ціннісні орієнтації, відстоювати свої переконання, власну позицію, брати участь у розвитку демократичного суспільства своєї держави. Означений факт підтверджує, що формування громадянської культури майбутніх учителів потребувало нового формату. Це, своєю чергою, розширило спектр підходів до організації громадянського виховання студентської молоді у вищій школі, який за згаданих суспільно-політичних умов був спрямований на самореалізацію молодої людини в умовах держави.

Як стверджує Д. Пріма освіта покликана сформувати особистість, що характеризується високим рівнем громадянської свідомості, національної гідності, громадянської активності, патріотизму, розвиненим критичним

мисленням, обізнаністю у своїх правах, відповідальним виконанням своїх обов'язків, є носієм сформованої громадянської позиції, усвідомлюючи своє місце і роль, власну зацікавленість у розвитку держави, докладаючи активні зусилля задля її процвітання [45, с. 167].

Знаковою подією аналізованого періоду стала Революція на граніті в жовтні 1990 року, ініційована й організована недержавними студентськими організаціями – Українською студентською спілкою (УСС) та Студентським братством. Ця акція на багато років стане зразком громадянської активності української молоді. Надалі студенти не раз відіграватимуть головну роль у різних акціях, починаючи від «Україна без Кучми» і Помаранчевої революції (2004 р.) та завершуючи Революцією гідності (2014 р.).

Вимоги, що висував час до громадянської культури молодої людини як члена громадянського суспільства, знайшли відображення в основоположних документах, котрі визначили стратегію розвитку вітчизняної освіти, а саме: Державна національна програма реформування освіти («Освіта. Україна XXI століття») (1993), «Декларація принципів толерантності» (1995 р.) [10], Закон України «Про освіту» (1996 р.) № 100 / 96 (зі змінами і доповненнями) [51], «Концепція виховання дітей і молоді в національній системі освіти» (1996 р.) [24], затверджена колегією Міністерства освіти України, Закон України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» (1998 р.) [18], «Проект Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності» [25] (2000 р.) та ін.

Зміни, які торкнулися соціально-політичної, культурної і освітньої галузі у 90-х р.р. XX ст., стали спробою незаідеологізованого аналізу всіх нових суспільних реалій. Насамперед викладачі вишів покликані були вплинути на свідомість студентів, трансформуючи їхнє світосприйняття, яке мало поступово віддалятися від «марксистських обріїв», гіпнозу «вічних істин», «цитато поклоніння» та схильності до універсальних формул.

Наступним кроком в оновленні формування громадянської культури студентської молоді стала основа реформи освіти, закладена на початку 90-х

років XX ст. у Законі України «Про освіту», в Національній програмі «Освіта» (1993 р.), у Положенні (Державний стандарт вищої освіти, загальні вимоги, 1999 р.) та в інших нормативних актах, що розкривали суть нових ключових понять і термінів, висвітлюючи найважливіші питання організації освітнього процесу у вищих навчальних закладах. В усі навчальні плани були введені цикли оновлених соціально-гуманітарних дисциплін і розроблені нові навчальні програми. Замість попереднього догматичного підходу до вивчення суспільних дисциплін, що визнавали тільки єдиний – марксистський погляд, передбачалось оволодіння знаннями з цих навчальних дисциплін в усій їх сучасній різноманітності – це була відповідь на соціально-політичні, культурні і освітні перетворення 90-х р.р. XX ст., що суттєво вплинула на молоду людину. Студенти отримали право розвивати свій духовний потенціал, займати відповідні позиції у суспільстві, не боятись мислити та критикувати. Думка студентської молоді, по суті, офіційно здобула право на існування.

Відповідно до рішення Колегії Міністерства освіти України було ухвалено «Концепцію виховання дітей та молоді в національній системі освіти» (1996 р.), згідно зі змістом якої майбутній учитель з високим рівнем громадянської культури проголошувався «гармонійно розвиненою, високоосвіченою, соціально активною й національно свідомою людиною, наділеною глибокою громадянською відповідальністю, високими духовними якостями, родинними й патріотичними почуттями...Він є носієм кращих надбань національної та світової культури, здатний до саморозвитку і самовдосконалення» [53, с. 3]. Тому формування громадянської культури такої людини у період 1991-2009 рр. здійснювалося здебільшого через патріотичне виховання, яке тлумачилося як повага до Конституції, законодавства України, державної символіки, знання та дотримання законів. Це рішення актуалізувало у вітчизняній виховній системі питання громадянського виховання у вищій школі: «Вищі навчальні заклади мають здійснювати підготовку свідомої національної інтелігенції, сприяти оновленню і збагаченню інтелектуального генофонду нації, вихованню її

духовної еліти, примножувати культурний потенціал, який забезпечить високу ефективність діяльності майбутніх спеціалістів» [53, с. 13]. Таким чином, патріотична спрямованість усієї освітньої діяльності педагогічних закладів освіти вийшла на перше місце серед основних напрямів формування громадянської культури майбутніх учителів у 1991-2009 рр.

Виходячи із підсумків роботи колективу Вінницького педуніверситету за 1999-2000 н.р. і завдань на новий 2000-2001 навчальний рік, формування громадянської культури майбутніх учителів здійснювалась у відповідності з «Концепцією виховання дітей та молоді в національній системі освіти». В основу формування громадянської культури майбутніх учителів періоду (1991-2009 рр.) покладено ідею розвитку української державності як консолідуючого чинника розвитку українського суспільства та української політичної нації. Важливу роль у просвітницькій діяльності посідає відновлення історичної пам'яті про тривалі державницькі традиції України.

Особливого значення набуває ознайомлення з історією героїчної боротьби українського народу за державну незалежність протягом свого історичного шляху, зокрема у XX-XXI століттях – це діяльність ОУН, УПА, дисидентський рух, студентська Революція на граніті, Помаранчева революція тощо [6, с. 120].

Глибоке вивчення народознавства знаходить своє відображення у формуванні громадянської культури майбутніх педагогів. Відтак у стінах Вінницького педуніверситету традиційним стає конкурс на кращу студентську наукову роботу «Лауреат року в галузі українознавства», який проводиться з ініціативи Народознавчого центру з 1993 року. Вже з першого курсу всі студенти включалися в I етап цього конкурсу – «Народна генеалогія. Історія подільської родини», завдання якого полягало в дослідженні власного родоводу. На II етапі конкурсу студенти II-IV курсів спеціалізації «Українознавство» готували наукові розвідки з етнографії населених пунктів краю. Окрім дослідження означеної проблеми, за опублікованими джерелами та матеріалами архівів, музейними колекціями, за час існування Центру було

проведено понад 100 різноманітних експедицій, з-поміж яких особливий науковий інтерес становили поїздки до відомих осередків народної культури Поділля. З вересня 2001 р., у зв'язку з ухваленням Закону України «Про народні художні промисли», Народознавчий центр університету розпочав тривалу експедицію осередками народного мистецтва Вінниччини. Студенти досліджували минуле й вивчали сучасний стан традиційних подільських ремесел. Зафіксовані матеріали відкладалися в рукописному фонді, а зібрані пам'ятки – у музеї Народознавчого центру. Одним із напрямків науково-дослідницької роботи є формування рукописного фонду та етнографічного музею, яке розпочалось разом із створенням Народознавчого центру. Нині основний фонд музею нараховує близько 3000 одиниць збереження. Чільне місце у фондовій колекції посідають пам'ятки, що розповідають про походження, етнічну історію, господарську діяльність, побут і культуру населення Поділля кінця XIX-XX ст. Вони репрезентують, в основному, правобережні регіони України, проте найбільше експонатів з Вінниччини та Хмельниччини [28, с. 3].

Як показує досвід формування громадянської культури майбутніх учителів періоду (1991 -2009 рр.), діяльність таких центрів швидше вплинула на формування в студентів активної громадянської позиції, громадянських переконань та ідеалів, оскільки надання емоційної забарвленості навчального матеріалу в галузі українознавства стало пріоритетним завданням для формування громадянської культури майбутніх педагогів.

Пошук нових засобів і соціально-культурних практик формування громадянської культури майбутніх учителів періоду 1991-2009 рр., відповідно до свідчень заступника декана з виховної роботи факультету іноземних мов Олени Івахненко, узгоджувався із завданнями патріотичного виховання студента, який усвідомлює реалії глобалізованого світу, а також здатний жити і діяти, розуміючи своє життєве покликання: «Завдяки предметним гурткам, дискусійним клубам та різного роду об'єднанням ми намагаємось донести виховні принципи до всіх студентів. Постійно працюють клуби шанувальників

англійської мови і країнознавства, об'єднання журналістів-аматорів, танцювальні групи» [28, с. 2].

Аналіз процесу формування громадянської культури майбутніх учителів періоду 1991-2009 рр. у позанавчальний час в різних університетах показує, що саме в цей час започатковується проведення близько сотні регулярних масових виховних заходів. Так, з метою попередження правопорушень і злочинності, а також задля пропаганди здорового способу життя, проводяться зустрічі студентів з працівниками правоохоронних органів, відбуваються лекції про шкідливість вживання наркотиків, спиртних напоїв, паління цигарок, профілактику захворювання на СНІД та інші хвороби [44, с. 1].

Чимало заходів для формування громадянської культури майбутніх учителів періоду (1991 -2009 рр.) проводилося в студентських гуртожитках. Але нажаль, можливості для цього були невеликі: у більшості педагогічних закладів не було спеціально обладнаних приміщень. Треба визнати, що виховна робота в гуртожитках мала, здебільшого, формальний характер. Потребувала суттєвої активізації робота студентських рад [38, с. 2].

Наслідком упровадження нових соціальних і освітніх практик у формуванні громадянської культури майбутніх учителів у період 1991-2009 рр. стала художня самодіяльність студентів та викладачів, так, у Вінницькому педагогічному університеті набувають популярності виступи народної хорової капели, народно-фольклорного ансамблю «Щедрик» та танцювальної групи народного ансамблю пісні і танцю «Веснянка» [38, с. 2]. У НПУ імені М.П. Драгоманова активно виступає ансамбль народного танцю «Горицвіт», який своєю творчістю популяризує українську культуру як серед студентів, так і серед гостей закладу і міста.

Реконструкція генези формування громадянської культури майбутніх учителів періоду 1991-2009 рр. неможлива без згадки про діяльність численних літературних і літературно-мистецьких студій у закладах вищої педагогічної освіти України. Так, у Вінницькому педагогічному діяли літературні студії «Червоні вітрила» та «Сучасник», учасниками яких в різні

роки були студенти і викладачі закладу [41, с. 2].

Окрім того, у Вінницькому педуніверситеті впродовж 2003-2004 н.р. з метою формування громадянської культури майбутніх учителів постійно проводилися лекції на тему здорового способу життя із залученням викладачів університету, запрошувалися до спілкування психологи, а також студенти самостійно готували доповіді про згубність шкідливих звичок, про що свідчать матеріали університетської газети «Педагог», зокрема «Подбайте про своє здоров'я» [46, с. 2], «До природи за здоров'ям» [13, с. 4], «Слава козацька – жива» [63, с. 2] та ін.

Отже, аналіз архівних документів та матеріалів періодики, звітів виховної роботи педагогічних університетів показує, що формування громадянської культури майбутніх учителів періоду 1991-2009 рр., здійснювалося на засадах педагогіки толерантності. Кожен студент, на наш погляд, мав не тільки усвідомлювати на світоглядному рівні цінності загальнолюдські й національні, але й уміти виражати свій патріотизм, обстоювати власну громадянську позицію – саме на це була спрямована освітня діяльність в академічному середовищі фактично кожного закладу.

Поряд із цим, формуванню громадянської культури майбутніх учителів періоду 1991-2009 рр. сприяло оновлення змісту і методик вивчення навчальних дисциплін, які за своєю сутті призначені для трансляції національних ідеалів, традицій, звичаїв тощо. Аналіз навчальних планів (2003-2004 н.р.) Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського для освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавр, за напрямом підготовки «00101 Педагогічна освіта», спеціальностей 6.010100 Педагогіка і методика середньої освіти. Українська мова і література, 6.010100 Педагогіка і методика середньої освіти. Фізична культура, 6.010100 Педагогіка і методика середньої освіти. Хімія показав, що до навчальних дисциплін циклу гуманітарної та соціальної підготовки були внесені дисципліни «Основи українського народознавства», «Історія України», «Ділова українська мова», «Українська та зарубіжна культура», викладання яких стало органічно

поєднуватись із вихованням студентства у громадянському дусі, що дозволяло готувати свідому українську інтелігенцію, сприяло оновленню і збагаченню інтелектуального фонду української нації, посиленню культурного потенціалу студентської молоді.

Примітно, що у цей період студентська молодь почала ідентифікувати себе як українців саме за мовною ознакою. Стосовно динаміки мовної ситуації в Україні, то виходячи із Концепції державної мовної політики в Україні (2004 р.) [26], українська мова досить відчутно заявила про себе як про природний і основний засіб комунікації українців, а також представників інших етносів. Стало «модним» бути українцем і спілкуватися українською, що демонструє зростання національно-мовної свідомості людей [67].

Вищезазначені чинники, які мали місце у професійній підготовці студентів, показали, що процес формування громадянської культури, зокрема серед майбутніх педагогів, спрямовувався на розвиток здатності захищати свободу власного вибору, свободу волевиявлення. Адже для творення української державності національна інтелігенція мали сказати своє вагоме і авторитетне слово, зокрема цього очікували від студентської молоді, яка випромінює особливе світло віри впевненості у достойне майбутнє.

Варто виділити особливості формування громадянської культури майбутніх учителів у період 1991-2009 рр.:

- орієнтація освітнього процесу на загальнолюдські цінності та істини;
- представлення в змісті навчальних дисциплін вітчизняної та зарубіжної наукової думки, які через об'єктивні причини раніше були забороненими;
- використання у громадянському вихованні досвіду західних країн;
- поступове формування нового типу взаємин викладача і студента, що заснований на принципах педагогічного співробітництва та демократичного впливу на студентів;
- толерантне представлення студентській аудиторії нових ідеологічних позицій.

Висновки до другого розділу

У другому розділі дисертаційного дослідження висвітлено особливості формування громадянської культури майбутніх учителів у 60-х роках ХХ – на початку ХХІ століття.

Охарактеризовано перебіг процесу формування громадянської культури майбутніх учителів 1961-1970 рр., який пов'язано з посиленням ролі ЛКСМУ і романтизацією виховання громадянських якостей майбутніх учителів. Партійні організації республіки в часи шостої, сьомої, восьмої п'ятирічки, які охопили період 1961-1970 рр., навчали молодь оцінювати все різноманіття суспільних явищ з позицій робітничого класу – основного носія соціального прогресу, активно сприяли розвитку зв'язків студентів і робітників, педагогічних навчальних закладів, заводів і фабрик. Партійні організації надавали великого значення ідейно-політичному вихованню студентів, важливе місце в якому було відведено таким соціальним практикам, як походи й екскурсії місцями революційної, бойової і трудової слави Комуністичної партії і радянського народу, Ленінський залік, факультети громадських професій, школи молодого лектора, масова участь студентів в третьому трудовому семестрі. Тому виокремлюємо особливості формування громадянської культури майбутніх учителів періоду (1961-1970 рр.):

- дотримання та повага студентською молоддю законів радянського суспільства;
- шанування звичаїв, традицій, які мають суспільну цінність;
- відданість політичним інститутам суспільства – радянській державі, Комуністичній партії;
- віншування всього, що пов'язане з радянським способом життя;
- непримиренність до порушників соціальних умов існування радянських людей.

Представлено особливості формування громадянської культури майбутніх учителів у період 1971-1990 рр. Їх аналіз дозволяє простежити поступове розширення спектру засобів, форм, методів і прийомів формування громадянської культури студентства поряд із розчаруванням молоді в традиційних комуністичних цінностях та ідеалах, констатовано поширення протестних настроїв молоді. На перших порах цього періоду на формування громадянської культури майбутніх учителів (90-ті роки ХХ ст.) впливали ще партійні організації, що намагалися посилити зв'язок викладання з життям, з практикою комуністичного будівництва, підвищенням ролі процесу вивчення суспільних, природних і спеціальних дисциплін в ідейно-політичному вихованні майбутніх вчителів.

До особливостей формування громадянської культури у період 1971-1990 рр. відносимо:

- здатність виробити поведінку на виробництві, в побуті, навчанні, особистому житті, яка не зашкодить радянському суспільству та особистості загалом;
- переконання майбутніх учителів у перевагах комуністичної системи перед будь-якою іншою системою;
- участь у суспільній праці, бо тільки в діяльності здобувається повага до себе, до свого оточення, до суспільства;
- прагнення сформувати в собі кращі якості, пам'ятати, що кожен особисто відповідальний за рівень свого розвитку та використання власних можливостей;
- вміння правильно вирішувати свої моральні проблеми у визначенні політичних ідеалів, сенсу життя, в розумінні щастя і вибору професії, у питаннях дружби, кохання, сім'ї та ін.;
- розуміння, що власна позиція утверджується лише в трудовій та в громадській діяльності молодої людини.

Схарактеризовано особливості формування громадянської культури

майбутніх учителів у 1991-2009 рр., які пов'язані із зміною пріоритетів і соціальних установок студентства, появою нових теоретичних концепцій і практичних підходів до громадянського виховання молоді в Незалежній Україні. Робота добровільних студентських об'єднань-гуртків, клубів, спортивних секцій, драматичних студій, музичних колективів та інших об'єднань за інтересами була спрямована на виховання свідомої національної інтелігенції, оновлення і збагачення інтелектуального фонду нації, вихованню її духовної еліти, примноженню культурного потенціалу студентської молоді, який забезпечить високу ефективність діяльності майбутніх спеціалістів на благо української держави.

Особливостями формування громадянської культури майбутніх учителів у період 1991-2009 рр. є:

- орієнтація освітнього процесу на загальнолюдські цінності та істини;
- представлення вітчизняної та зарубіжної наукової думки, які через об'єктивні причини раніше були забороненими;
- використання у громадянському вихованні досвіду західних країн;
- поступове формування нового типу взаємин викладача і студента, що заснований на принципах педагогічного співробітництва та демократичного впливу на студентів;
- толерантне представлення студентській аудиторії нових ідеологічних позицій.

Матеріали розділу відображено у наступних публікаціях автора [47], [48], [49].

Список використаних джерел у другому розділі

1. Атутов П. Р. Всестороннее развитие и профессиональная подготовка учащихся. Советская педагогика. Москва: Педагогика. 1987. № 3. С. 60-64.
2. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ

столітті: монографія. Київ, 2008. 406 с.

3. Брежнев Л. И. Лениным курсом. Речи и статьи. Т. 2. Москва: Полииздат, 1970. 228 с.

4. Вендровская Р. Б. Проблемы формирования учебных планов в советской школе (1945–1985). Советская педагогика. 1987. № 3. С. 100–104.

5. Возникновение и проблемы становления социально-педагогической практики: реферат. URL: <https://infourok.ru/referat-na-temu-vozniknovenie-i-problemi-stanovleniya-socialnopedagogicheskoy-praktiki-2883040.html>.

6. Володько М. В., Карпов О. М. Правове виховання в школі, сім'ї – основа профілактики правопорушень серед учнівської молоді. Матеріали Всеукр. науково-практичної конференції «Гуманізація навчально-виховного процесу як засіб попередження правопорушень серед учнівської та студентської молоді» / за ред. В. М. Герасименка. Київ, 2014. С 120–122.

7. Гершунский Б. С., Тодоров Л. В., Шубийский В. С. Педагогическая наука: противоречия и перспективы. Советская педагогика. Москва: Педагогика. 1987. № 12. С. 9–12.

8. Григорьева Н. А. Государственная политика в области гражданского образования в СССР: вехи реформирования средней и высшей школы в 1958–1984. Научные ведомости. 2008. № 10 (50). С. 134–140.

9. Даденков Ю. М. Кожному студентів – громадську професію. Соціалістична культура. 1961. № 7. С. 3–4.

10. Декларація принципів толерантності. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_503

11. Дем'янюк Т., Умурзакова Т. Інноваційні технології громадянського виховання. Директор школи. 2003. № 16 (квіт.). С. 12–13.

12. Дмитриев А. В., Чупров В. И. Обновление общества и молодежь. Советская педагогика. 1989. № 3. С. 52–54.

13. До природи за здоров'ям. Педагог. 2003. № 10, жовтень.

14. Додонов В. И. Воспитать патриотов-интернационалистов. Советская педагогика. 1988. № 1. С. 134–137.

15. Додонов В. И. Повысить роль педагогической теории. Советская педагогика. 1987. № 3. С. 12-16.

16. Закон об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в СССР: Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР. Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа: сб. док. 1917–1973 гг. Москва: Педагогика, 1974. С. 53–61.

17. Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР. Київ: Рад. школа, 1962. 26 с.

18. Закон України «Про молодіжні та дитячі громадські організації». URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/281-14>

19. Иваненков С. П., Сазонов И. Е.. Студенческие трудовые отряды: опыт, анализ, перспективы. Санкт-Петербург: Питер, 2001. URL: <http://ivantnkovs.narod.ru>.

20. Інформаційний лист про підсумки першого року викладання курсу «Основи Радянської держави і права» у 8 класі загальноосвітніх шкіл Української РСР. Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. 1976. № 17. С. 3–12.

21. Історія педагогіки / за ред. проф. М. В. Левківського, д-ра пед. наук О. А. Дубасенюк. Житомир: Житомирський державний пед. університет, 1999. 336 с.

22. Каким быть студотряду. Комс. правда. 1987. 18 марта.

23. Квітує університет піснями. Педагог. 2001. № 13. Жовтень

24. Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти. URL: http://olenivkadp.at.ua/load/koncepcija_vikhovannja_ditej_ta_molodi/1-1-0-9

25. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності. Джерело педагогічної майстерності. Громадянська освіта школярів: науково-методичний журнал. Харків: ХОНМІБО, 2005. Вип. № 1(33). Ч. 1–2. С. 35–45.

26. Концепція державної мовної політики в Україні. URL: gska.rada.gov.ua/pls/zweb-n/webproc34?/L=&pf3511.
27. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, 1898-1986 [Текст]. Т. 12 : 1971 - 1975. – 9-е изд., испр. и доп. М. : Политиздат, 1986. . 574 с.
28. Критерії ефективного виховання молоді. Педагог.2005.№ 8. Лютий.
29. Лановик Б. Д., Лазаревич М. В. Історія України: навчальний посібник. 3-тє вид., випр. і доп. Київ: Знання-Прес, 2006. 598 с.
30. Майборода В. К. Вища педагогічна освіта в Україні: Історія, досвід, уроки (1917–1985 рр.). Київ: Либідь, 1992. 196 с.
31. Марченко Л. А., Стоян А. Н. Семестры гражданской зрелости: (Ком. воспитание молодежи в студ. отрядах). Киев: Высш. шк.: Головное изд-во, 1988. 147 с.
32. Материалы XXVII съезда КПСС, 25 февраля – 6 марта 1986 г. Москва: Стенографический отчет, 1986. Т. 2. 589 с.
33. Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС, 14-15 июня 1983 г. [Текст] / КПСС. ЦК, Пленум (1983, июнь) . М. Политиздат, 1983. 80 с.
34. Менеємся и мы. Комсомольская правда. 1987. 19 сентября.
35. Мета, засоби, результат: проблеми педагогічної інтеграції. Комуніст. 1986. № 15 .
36. Методичні служби України: проблеми управління, професійна підготовка / під ред. Г. С. Данилова. Київ: ІЗМН, 1997. 256 с.
37. Моторнюк М. М. Школа і виховання нової людини. З досвіду діяльності партійних організацій України по перебудові роботи шкіл в напрямку зміцнення їх зв'язку з життям. Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1963. 164 с.
38. Нам творити історію далі. Педагог. 2001. № 11, вересень.
39. Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа: сб. док. 1917–1973 гг. / сост. А. А. Абакумов, Н. П. Кузин, Ф. И. Пузырев, Л. Ф. Литвинов. Москва: Педагогика, 1974. 560 с.

40. Нелегкі кроки становлення. Правда. 1986. № 2, жовтень.
41. О мово! Що без тебе я?! Педагог. 2001. № 17, грудень.
42. Об улучшении правового воспитания трудящихся: Постановление ЦК КПСС от 15 сентября 1970 г. Об идеологической работе КПСС: сборник документов. Москва: Политиздат, 1977. С. 304–308.
43. Омельченко С. О., Решетова І. А., Проскуніна У. В. Учена рада вітчизняного вишу у 1985–1990 роки. URL: <http://oaji.net/articles/2017/690-1484057468.pdf>
44. Підсумки роботи колективу педуніверситету за 1999-2000 навчальний рік і завдання на новий 2000-2001 навчальний рік». Педагог. 2000. № 1, листопад.
45. Пріма Д.А. Формування громадянської позиції майбутнього вчителя: теоретичні підходи. Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету. Умань, 2019. Вип.3. С.164-168.
46. Подбайте про своє здоров'я. Педагог. 2002. №16, листопад.
47. Поливана А. С. Історичні нариси громадянського виховання майбутніх учителів у 1970–1980 рр. Збірник наукових праць Херсонського державного університету. Педагогічні науки. 2018. Вип. 84 (1). С. 18–23.
48. Поливана А. С. Огляд провідних тенденцій виховання громадянської культури майбутніх вчителів на початку ХХІ ст. Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: зб. наук. пр. Київ ; Вінниця: ТОВ фірма «Планер». 2017. Вип. 48. С. 168–171.
49. Поливана А. С., Давидюк М. О. Стан виховної роботи майбутніх учителів у контексті формування громадянської культури (у 60-их роках ХХ ст.). *Materialy XIV Miedzynarodowej naukowí-praktycznej konferencji «Wykształcenie i nauka bez granic – 2018» (07–15 grudnia 2018 roku)*. Przemysl, Nauka i studia, 2018. Vol. 17. С. 40–43.
50. Про видання республіканського журналу «Радянське право». Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР. 1958. № 1. С.

10-16.

51. Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про освіту». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/100/96-%D0%B2%D1%80>

52. Про дальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи : постанова Центрального Комітету Компартії України і ради міністрів Української РСР (№ 281 від 10. 07. 1984 р.). Ліга закон. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP840281.html.

53. Про концепцію виховання дітей та молоді у національній системі освіти. Інформаційний збірник Міністерства освіти України. 1996 р. № 13. С. 2–15.

54. Про поліпшення вивчення основ радянського права у загальноосвітніх школах, педагогічних училищах та педінститутах. Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. 1972. № 18. С. 3–16.

55. Про стан ідейно-політичного виховання учнів шкіл Української РСР. Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР. 1958. № 13. С. 7–10.

56. Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., Держполітвидав УРСР, 1961, 349 с.

57. Пыжиков А. В. Реформирование системы образования СССР в период оттепели (1953–1964 гг.). Вопросы истории. 2004. № 9. URL: <http://rabkrin.org/pyizhikov-a-v-reformirovanie-sistemyi-obrazovaniya-sssr-v-period-ottepeli-1953-1964-gg-statya>.

58. Радикальна активізація суспільно-політичних рухів в Україні URL: https://pidruchniki.com/15140205/istoriya/radikalna_aktivizatsiya_suspilno-politichnih_ruhiv_ukrayini.

59. Ралко Р. С. Студентські будівельні загони в УРСР: до проблеми соціалізації радянської молоді (60–80-і рр. XX ст.). Вісник Черкаського університету. Історичні науки. – 2013. – № 9. – С. 94-98.

URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchuI_2013_9_16

60. Резолюция XX съезда ВЛКСМ по докладу «Отчет Центрального комитета ВЛКСМ и задачи комсомола по дальнейшему усилению коммунистического воспитания в свете установок XXVII съезда КПСС'У». Комс. правда. 1987. 19 апр.

61. Рогова М. Содружество педагогов социалистических стран. Советская педагогика. 1987. № 3. С. 74-77.

62. Скиба В. И. Политология: Теория и методика учебного курса: учеб. пособие. Киев: УМК ВО, 1991. 167 с.

63. Слава козацька – жива. Педагог. 2003. № 13, жовтень.

64. Собрание постановлений правительства СССР. Москва, 1967. № 13. С. 86.

65. Соотношение национального и интернационального в сфере образования: круглый стол. Советская педагогика. 1987. № 12. С. 12-15.

66. Таланчук Н. М. Идеалы и реальность интерсоциального воспитания: примерная концепция исследования. Советская педагогика. 1989. № 1. С. 18-22.

67. Українська мова і суспільно-політичні трансформації сьогодення. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Ukrm_2015_2_3.pdf

68. Хлеб в юных. Правда Украины. 1984. 22, сентябрь.

69. Хозе С. Е., Мухин М. И. Школьный комсомол на этапе перестройки. Советская педагогика. 1990. № 3. С. 4-9.

70. Циприс А. Г. Правовое воспитание студентов технических вузов. Правоведение. 1978. № 2. С. 81–85.

71. Штомпка П. Социология социальных изменений / пер, с англ, под ред. В. А. Ядова. Москва: Аспект Пресс, 1996. 416 с.

72. Ящук І. П. Виховний процес у вищих педагогічних навчальних

зкладах України: знахідки і проблеми (20-ті – 80-ті рр. XX ст.): монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 416 с.

Архівні джерела

73. ДАВіО. Р. 4897. Оп. 14. Спр. 23 «Наказ постанови Міністерства народної освіти України про розвиток народної освіти». 60 арк.

74. ДАВіО. Ф. Р-4897. Оп.15. Спр. 6 «Документи про стан ідейно-політичного, патріотичного, інтернаціонального виховання учнівської молоді та розвиток дружніх стосунків із молоддю Польської Народної Республіки (довідки, інформація, доповіді) за 1972–1984роки». 88 арк.

75. ДАВіО. Ф. Р-4897. Оп. 15. Спр. 57. «Документи по окремих питаннях розвитку народної освіти (довідки, доповідні записки, інформації) за 1985–1988 роки ». 165 арк.

76. ДАВіО. Р 4897. Оп. 194. Спр. 13. «Анализы состояния преподавания и качества знаний умений и навыков студентов за 1988–1989 учебный год». 28 арк.

77. ДАВіО. Ф. Р-5050. Оп. 1. Спр. 550. «Звіт про науково-дослідну роботу за 1960 рік». 64 арк.

78. ДАВіО. Ф. Р-5050. Оп.1 Спр. 551 «Звіт про науково-дослідну роботу за 1961/62 навчальний рік». 67арк.

79. ДАВіО. Ф. Р-5050. Оп. 1. Спр. 596. «Планы работы института, деканов, кафедр на 1963/64 учебный год». 293 арк.

80. ДАВіО. Ф. Р-5050. Оп. 1. Спр. 676. «Плани та заходи про виконання Постанови УККП України про підготовку і виховання учительських кадрів в УРСР на 1968/69 – 1969/70 навчальні роки». 129 арк.

81. ДАВіО. Ф. Р-5050. Оп. 1. Спр. 703. «Звіт про науково-дослідну роботу за 1966 рік». 103 арк.

82. ДАВіО. Ф. Р-5050. Оп. 1. Спр. 1070 «План роботи кафедри

педагогіки на 1964–1965 навчальний рік». 36 арк.

83. ДАВіО. Ф. Р-5050. Оп. 1. Спр. 1119. «Звіт про роботу за 1973–1974 навчальний рік». 42 арк.

84. ДАВіО. Ф. Р-5050. Оп. 1. Спр. 1662. «Звіт про навчально-виховну роботу інституту за 1975–1976 навчальний рік». 1162 арк.

85. ДАВіО. Ф. Р-5050. Оп. 1. Спр. 1668. «Листування з Міністерством освіти СРСР та УРСР з міністерством вищої та середньої спеціалізованої освіти СРСР та УРСР з навчально-методичних питань». 231 арк.

86. ДАХМО Ф. Р-908. Оп. 8. Спр. 14. «Накази, розпорядження, директивні вказівки Міністерства освіти УРСР, постанови, рішення, розпорядження облвиконкому, обкому КП України, обкому ЛКСМУ з питань народної освіти». 79 арк.

87. ДАХМО Ф. Р-302. Оп. 1. Спр. 983 «Листування з НКО УРСР, Міністерством освіти України, Всеукраїнською академією наук, відділами освіти місцевих органів влади за 1964-1965 н.р.». 456 арк.

88. Партархив Винницького обкома Компартії України. Ф. 457. Оп. 11. Спр. 144. Годовой отчет о работе обласного штаба студенческих строительных отрядов за 1974 г. 261 арк.

89. Партархив Винницького обкома Компартії України. Ф. 457. Оп. 17. Спр. 88. Матеріали о работе трудовых отрядов молодежи. 50 арк.

90. ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 14. Спр. 1746. «Інформації, звіти та інші документи по контролю за виконанням постанов /розпоряджень/ Ради Міністрів УРСР з питань розвитку і роботи навчальних закладів вищої і середньої спеціальної та професійно-технічної освіти в Українській РСР та про діяльність студентських загонів». 250 арк.

91. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 4630. «Директивні вказівки управління підвідомчим установам з питань роботи в педагогічних вузах республіки». 184 арк.

92. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 4637. «Звіт про роботу педагогічних інститутів УРСР за 1964-1965 н. р.». 131 арк.

93. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 4657. Звіт Київського державного педагогічного інституту про роботу за 1964–1965 навчальний рік. 77 арк.

Архів Вінницького педуніверситету

94. Звіт про роботу бібліотеки Вінницького педагогічного інституту ім. М. Островського за 1980 рік / Бібліотека ВДПІ. Вінниця, 1980. 52 с.

95. Информация о пропаганде литературы в помощь борьбе с пьянством и алкоголизмом, проводимой в библиотеке ВГПИ / Библиотека ВГПИ, 1986. 23 с.

96. Отчет о работе библиотеки Винницкого государственного педагогического института им. Н. Островского на 1988 год / Библиотека ВГПИ. Винница, 1988. 42 с.

97. План работы библиотеки Винницкого государственного педагогического института им. Н. Островского на 1986 год / Библиотека ВГПИ. Винница, 1986. 47 с.

РОЗДІЛ 3

ВИКОРИСТАННЯ ІДЕЙ ТА ІСТОРИЧНОГО ДОСВІДУ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ДЛЯ РОЗВИТКУ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ

3.1. Тенденції формування громадянської культури майбутніх учителів у 60-х роках ХХ – на початку ХХІ століття

Особливості формування громадянської культури студентів змінювалися під впливом різних об'єктивних чинників, залежно від трансформацій системи політико-владних, соціокультурних відносин другої половини ХХ – початку ХХІ століття. Громадянська культура студентської молоді підпадала під вплив політичної ситуації в країні, ідеології, домінуючих суспільних цінностей суспільства, наповнювалися різними практиками, що обумовило становлення тенденцій формування громадянської культури молоді, зокрема майбутніх учителів.

Ретроспективний аналіз показав, що у період 1961-1970 рр. громадянська культура формувалась під тиском марксистсько-ленінської ідеології, комуністичної пропаганди, ідеї суспільно-корисної праці молоді. У цей період основними соціально-культурними практиками розвитку громадянської свідомості і громадянської культури студентської молоді в педагогічних ЗВО були практики суспільного схвалення і осуду, участі у політичних, культурних заходах, виконання суспільно-корисної роботи.

З приходом до влади М. Хрущова політична ситуація в Україні поступово змінювалася, настала «відлига» (назву цей час отримав за повістю І. Еренбурга, яка дуже точно передала зміст епохи) [67, с. 125]. Період (1961-1970 рр.) характеризувався десталінізацією суспільного життя, у ньому з'явилися паростки демократизації, була здійснена реабілітація засуджених, митці відчули свободу творчості. Однак докорінних змін політичного устрою не сталося, жорстко регламентувалися та зазнавали цензури праці науковців,

літераторів. У епоху «відлиги» утверджується зневажливе ставлення як до української мови, так і до української історії, літератури, мистецтва, зокрема забороняються художні твори, пов'язані зі сторінками боротьби за національну незалежність. Зауважимо, що митці, критики та викладачі гуманітарних дисциплін у школах та ЗВО залежали від офіційної цензури, яка постійно акцентувала на партійності виховання та викладанні літератури, відштовхуючись від рішень партійних з'їздів, програми КПРС, «ленінської лінії художнього розвитку суспільства». Підтвердження цього факту знаходимо у праці «Моральне в естетичному (Виховання засобами художньої літератури)» (1968 р). Формування громадянської культури майбутнього учителя того часу мало соціальний характер, проте індивідуальні запити й потреби молоді не ігнорувалися, вони заохочувалися і задовольнялися за умови відповідності загальнодержавним інтересам і реалізації в середовищі своїх комсомольських і партійних осередків.

У розрізі проблеми формування громадянської культури студентської молоді, зокрема майбутніх учителів, не можливо оминати увагою питання соціалізації студентської молоді, яка залишила свій відбиток у тенденціях виховання студентства.

Дослідник соціально-психологічних явищ Д. Паригін термін «соціалізація особистості» визначає як «багатогранний процес олюднення людини, що включає як біологічні передумови, так і безпосередньо власне входження індивіда в соціальне середовище і передбачає: соціальне пізнання, соціальне спілкування, оволодіння навиками практичної діяльності, включаючи як світ речей, так і всю сукупність соціальних функцій, ролей, норм, прав та обов'язків, активну перебудову оточуючого (як природного, так і соціального) світу, зміну та якісне перетворення самої людини, її всебічний та гармонійний розвиток» [35, с. 165]. І. Кон та В. Ольшанський пропонують розглядати «соціалізацію» як процес, у ході якого людське єство (людська природа) з певними біологічними задатками набуває якостей, необхідних йому для життєдіяльності». На відміну від тотожних понять «розвиток» і

«виховання», «соціалізація» охоплює процес і результати взаємодії індивіда з усією сукупністю соціальних явищ» [62, с. 66]. Поділяючи думку Л. Смелкова, розглянемо «соціалізацію» як «процес становлення, формування та розвитку особистості індивіда у результаті послідовного включення його в систему суспільних відносин, заміщення позицій та виконання ролей, засвоєння соціальних цінностей та соціального досвіду пізнавальної, творчої й комунікативної діяльності з метою задоволення індивідуальних, колективних та суспільних потреб» [54, с. 31].

Варто зазначити, що для студентської молоді період соціалізації тривав упродовж навчання у ЗВО. Формування майбутнього спеціаліста пов'язане з процесами пізнання, праці, спілкування, входження до нового середовища, освоєння нових суспільних ролей, регулятивних принципів тощо. Ці процеси, у яких особистість виступає як об'єкт суспільних відносин, визначає новий етап у її розвитку, новий ступінь соціалізації особистості [38, с. 24-26]. Виходячи із теоретичних положень щодо соціалізації, викладених вище, зазначимо, що для кожного виокремлено нами періоду формування громадянської культури майбутніх учителів (60-ті роки ХХ – початок ХХІ століття) існували свої осередки соціалізації молоді, які формувались у контексті сукупності суспільних відносин відповідних історичних епох.

Відсторонення М. Хрущова від влади стало початком контрреформаційних процесів у всіх галузях суспільно-економічного життя, в тому числі й у педагогіці, що було спровоковано тимчасовою втратою контролю і, отже, частковою втратою влади правлячим класом – партійною номенклатурою та чиновниками різного ґатунку. Такі процеси в суспільному житті, їх бурхливий і загалом непередбачуваний розвиток швидко показали владі, що проектоване «комуністичне майбутнє» дуже відрізняється від «комуністичного майбутнього» «шістдесятників», інтелігенції, якими не завжди можна керувати, бо вони розсунули рамки дозволеного, висували й розвивали ідеї, які виходили за межі навіть дещо оновленого марксизму [32, с. 57].

Отже, вичерпність фактів виокремленого нами періоду формування громадянської культури студентів педагогічних ЗВО 1961-1970 рр. дозволяє вибудувати *«ідеологічну» тенденцію формування громадянської культури майбутніх учителів*. Вона полягала в тому, що громадянська культури майбутніх учителів 1961-1970 рр. формувалася відповідно до принципів морального кодексу будівника комунізму, які регулювали ставлення до суспільства, до Батьківщини, до свого народу і трудящих інших країн, до праці і суспільної власності, до колективу і до самого себе. Зміст принципів розкривається в нормах, які становили систему складних вимог щодо діяльності радянської людини, спонукали її до активних, творчих, соціально цінних форм поведінки.

Прагнення студентської молоді до самовираження, підкреслення своєї унікальності, прагнення до змін є нормою з погляду соціальної психології. Комуністичне виховання ставило амбітну мету подолати ці риси й сформувати узагальнений образ «нової людини». Вихід за межі дозволеного не тільки засуджувався, а й викликав пильну увагу спецслужб, незалежно від віку дитини. Цей «вихід за межі» в українських умовах мав широкий спектр, залежно від суспільно-політичного клімату епохи «відлиги» й «застою», виходячи зі ступеня відхилень від установлених правил поведінки та суспільної небезпеки для влади. Можна виділити такі види проявів протесту молоді проти дій владних інститутів, як: поширення листівок, патріотичні написи на будівлях, анонімні листи, співання українських пісень, читання «буржуазної» літератури і прослуховування «ворожих голосів», засудження зовнішньої політики СРСР, вивішування української символіки, стиляжництво, належність до релігійних громад (сектантство), зривання або паплюження портретів вождів та наочної агітації, створення несанкціонованих владою організацій, клубів, гуртків [20, с. 3].

Названі практики прояву соціального протесту молоді не співпадали з офіційним планом становлення громадянина СРСР, тому завданням виховних відділів ЗВО у цьому періоді став пошук і упровадження нових форм роботи

зі студентством. Громадянська культура майбутнього учителя мала відповідати всім принципам «нової людини» радянської епохи. Усі офіційні документи, які стосувалися освітнього процесу ЗВО, за своїм змістом були спрямовані на формування оптимістичного образу нової людини як продукту радянської освіти й виховання.

За таких умов значний відбиток на формування громадянської культури майбутнього вчителя наклав набір пафосних тез, який кочував з одного документа в інший і справляв враження невинного прогресу та всезагального щастя: «Завдяки невтомній роботі партії щодо комуністичного виховання трудящих у нашій країні ростуть нові люди, які свідомо дотримуються державної і громадської дисципліни, неухильно виконують радянські закони, поважають правила соціалістичного співжиття», «наше молоде покоління росте бадьорим, мужнім і відважним, непохитно впевненим у торжестві нашої великої справи», «курс партії спрямований на виховання гармонійно розвиненої людини, переконаного інтернаціоналіста, вірного ленінця», «діти – майбутні будівничі комунізму» [32, с. 57].

Таким чином, характеризуючи змістове наповнення *«ідеологічної» тенденції формування громадянської культури майбутніх учителів*, ми з упевненістю можемо стверджувати, що процес формування громадянської культури майбутнього педагога повністю підпорядковувався радянській ідеології, поглядам партії, вплив родини, сім'ї та власних цінностей був мінімізований. Довести це, за допомогою офіційних документів, щоправда, важко, оскільки в законодавчих актах Союзу СРСР та програмних документах Компартії завжди проявляється чуйне й уважне ставлення до родини й сімейного виховання [52, с. 12].

Незважаючи на намагання втримати педагогічну науку в рамках державно-партійної марксистсько-ленінської ідеології, радянська педагогіка еволюціонувала, розвивалась, ускладнювалась, модернізувалась шляхом цих-таки реформ-контрреформ, коли освіта й наука наповнювались новими цінностями, які на наступному етапі розвитку ставали базовими. Означений

факт стає підґрунтям для виокремлення наступної – *«суспільно-політичної»* – тенденції *формування громадянської культури майбутніх учителів у період 1971-1990 рр.*

Значну роль у цьому відіграло й різне ставлення діячів радянської педагогіки до здобутків західної педагогічної думки і школи (від майже повного сприйняття й адаптації зарубіжного досвіду до відкидання, заперечення й критики); радянська педагогіка зі своїми науковими теоріями була наслідком ізоляційної стратегії Радянського Союзу, політичної абсолютизації влади, канонізації всього можливого, підміни науки ідеологією і неминуче мала припинити своє існування з розпадом СРСР [32, с. 25]. Руйнація «ідеологічної» тенденції виховання була вже запущена, і наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. XX ст. серед широкого вчительського загалу зростало невдоволення станом справ у освіті, здійснювалися ініціативні пошуки зміни й заміни організації та методики навчання, особливо окремих шкільних предметів [32, с. 22].

Беручи до уваги факт, що у період виникнення застійних явищ (70-80 рр. XX ст.), які загалом призвели, за висловом соціолога Ю. Левади, до двозначності й різнодумства, тобто формування подвійної моралі (для себе й для влади), погоджувального, пасивного, реактивного й адаптивного характеру співжиття, співіснування насамперед інтелігенції, науковців із владою, із офіційною ідеологією, що уособлювало особливий тип «радянської людини» пізньорадянського періоду [13]. Таке явище є свідченням того, що ідеологічний інструментарій все гірше виконував свої функції, а влада не змогла не лише запропонувати привабливі проєкти майбутнього, а й підтримувати тогочасну ідеологію на належному рівні, тому редукувала свої функції лише до охоронно-заборонних [32, с. 19].

У означений період (1971-1990 рр.) було прийнято низку урядових постанов про народну освіту, які вносили корективи в систему професійної підготовки майбутніх педагогів, разом із тим були дотичними до проблем середньої освіти та загальноосвітньої школи. Відповідно до рішень партійних

з'їздів, зокрема, постанов «Про завершення переходу до всезагальної середньої освіти молоді і подальший розвиток загальноосвітньої школи» (червень, 1972) та «Про заходи подальшого поліпшення умов роботи сільської загальноосвітньої школи» (1973 р.), авторським колективом Науково-дослідного інституту загальних проблем виховання Академії педагогічних наук СРСР під керівництвом І. Мар'єнко була розроблена програма «Орієнтовний зміст виховання школярів» (вперше видрукувана в 1971 р., перероблялася і доповнювалася у 1976 і 1980 роках). У програмі сформульовано вимоги до школярів на різних етапах їхнього вікового розвитку. За оцінкою тогочасних педагогів, розробка цих вимог була «кроком уперед у плані конкретизації мети виховання» [51, с. 46]. Зміст розробленої програми включав основні принципи і завдання комуністичного виховання: «всебічний, гармонійний розвиток особистості учнів у процесі навчання і виховання; зв'язок виховання з життям, з практикою комуністичного будівництва; комуністична ідейність, цілеспрямованість, суспільно-політична спрямованість процесу виховання, трудове виховання, формування потреби в праці, у корисних справах і на благо людства, прагнення жити і працювати по-комуністичному; виховання у колективі і через колектив, у дусі дружби і товариськості; врахування вікових та індивідуальних особливостей учнів; поваги до особистості дитини і висока вимогливість до неї, опора на позитивне у її поведінці; поєднання керівництва учнями з розвитком їх самодіяльності, активності та ініціативності; неперервність, наступність і послідовність процесу виховання дошкільників і школярів молодшого, середнього і старшого віку» [47, с. 4].

Окреслені положення також переносились у контекст професійної підготовки майбутніх педагогів, тому, починаючи з першої половини 1980-х рр., зазнала істотних трансформацій і система виховання студентської молоді: остання на той час була майже повністю зневірена в перемозі комунізму не тільки у всесвітньому масштабі, а й в окремій країні. Стан справ в економіці, ідеології, політиці ставав критичним, що змусило керівників держави

провести чергову реформу освіти, яка була задекларована 1984 р. й закріплена постановою ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР «Про подальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи» [48].

Принагідно зауважимо, що внаслідок непослідовності освітньої політики, підпорядкування її ідеологічним інтересам, політичним резонам, особистим симпатіям і антипатіям, радянська освіта і наука знову опинилися в кризовому стані [60, с. 12].

У квітні 1985 р. відбувся Пленум ЦК КПРС, на якому М. Горбачов оголосив план реформ, спрямованих на прискорення соціально-економічного розвитку країни, і на якому вперше прозвучало слово «перебудова» [7, с. 11]. Новий курс партії передбачав значні економічні та соціально-політичні перетворення. Планувалося побудувати «демократичний соціалізм», в якому мали поєднатися ринок із централізованим плануванням, а політична толерантність – із керівною роллю КПРС.

Такі епохальні зміни безпосередньо зачепили систему народної освіти, оскільки перебудова забезпечила вихід – принаймні декларативний – з суспільства з тоталітаризму, покінчивши з монополією однієї партії та ідеології. Це уможливило зміну поглядів студентської молоді на реалізацію політичних прав і свобод, які відкривалися для «нової людини» у СРСР, а саме організовувати зібрання, мітинги і демонстрації, виявляти свободу совісті та висловлювань, не боятися плюралізму думок і суджень. Однак, у цей період педагогічна наука СРСР значно відставала у своєму поступі від ініціативи й творчості вчителів, які, об'єднавшись у громадські спілки, створили нову ідеологію освіти, сконцентровану на ідеях демократизації, гуманізації, особистісно-орієнтованого підходу до кожної дитини, задекларувавши свободу і співробітництво наріжними каменями нової ідеології.

На шпальтах «Учительской газеты», яку педагоги вважали провідником реформаторських змін, оскільки її зміст популяризував нові ідеї у всесоюзному масштабі [66, с. 2], відбувалися дискусії стосовно оновлення

змісту освіти, методів і форм навчання, презентувалися нові підходи до виховання особистості. Тому процес формування громадянської культури майбутніх учителів був відображенням реформування держави, яке проходило під гаслами: «Гласність», «Прискорення», «Перебудова», «Нове мислення», що являли собою не дуже зрозумілі для студентської молоді поняття, оскільки весь попередній досвід виховної роботи не був поєднаний а ні за змістом, а ні за формою втілення з демократичними засадами суспільного життя.

Перебудова вплинула на систему радянської вищої освіти не лише декларативно, у березні 1987 р. вийшла Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Основні напрями перебудови вищої і середньої спеціальної освіти в країні», яка містила немало нових, прогресивних ідей. Цей документ поклав початок реформуванню вищої освіти в Україні. Хоч у ньому зберігалось безліч ідеологічних штампів, вказівок, на зразок «підвищувати партійне управління вищими навчальними закладами, покращувати вивчення студентами праць класиків марксизму-ленінізму і документів КПРС» та інше), чи не вперше прозвучали ідеї збагачення змісту вищої освіти гуманітарною складовою. При цьому наголошувалося не просто на суті поняття, а йшлося про «олюднення» історії [61, с. 16].

У вищезазначеному документі ставилося завдання підвищення ролі вищої освіти «в духовній сфері суспільства, підйому освітнього і культурного рівня населення, поступовому стиранню істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею, зміцнення братської дружби всіх націй і народностей країни». Декларувалися «підтримка подальшого розвитку демократичних принципів діяльності радянської вищої школи; збагачення ідейно-теоретичним, гуманітарним змістом вищої освіти, зокрема педагогічної; посилення зв'язку з суспільною практикою як основою формування високих громадянських, моральних якостей особистості» [37, с. 7].

Отже, аналізуючи освітній процес у ЗВО України періоду перебудови, можемо погодитися з тими науковцями, які говорять про кризу тогочасного

виховання, що залишила відбиток на формуванні громадянської культури майбутніх учителів. Зокрема, О. Федорчук виділяє такі форми цієї кризи: «ідеологічна криза» – у «втраті цінностей і віри в них», нездатності прогнозувати розвиток суспільства, відірваності від життя; «організаційна криза» відбилася у «застарілості» установ, що опікувалися суспільними науками, викладанням, навчальною літературою; «кадрова криза» відобразила нездатність одних (старше покоління) перебудуватися, працювати по-новому, зневіра інших (молоде покоління) в нових «постулатах» [61, с. 17]. Безперечно, згадана криза спровокувала зміни усталених у радянській освіті й всьому радянському суспільному устрої норм загальнолюдського, національного, громадянського, сімейного та особистого життя, що переломлювалися через призму віри в химерну ідею побудови «комуністичного раю», «світлого майбутнього», віри в «безпомилковість вождів і їхніх творів», у «боротьбу з ворогами комуністичної ідеології» [57, с. 13].

Проте з розвитком суспільних відносин міфічність ідеї «комуністичного раю» ставала більш вираженою, зрозумілою, у свідомості багатьох радянських людей розхитувалася віра в комуністичні ідеали, що зумовило формування в кінці 80-х – на початку 90-х років XX століття т. з. «вакууму ідеалів». Студентська молодь шукає нові шляхи для власної реалізації та самоствердження у суспільних відносинах. Як наслідок, в умовах лібералізації в Україні виникають групи «зелених», політичні клуби, просвітницькі українознавчі організації («Товариство Лева» (1987 р.), клуб «Спадщина» (1988 р.) та студентське об'єднання «Громада»). Їхня діяльність одразу виходить за межі суто просвітницької і набуває політизованого характеру. Восени 1987 р. у Києві виник Український культурологічний клуб (УКК). За спробу провести в 1988 р. демонстрацію до другої річниці аварії на Чорнобильській станції кількох лідерів УКК було заарештовано. Наприкінці 1987 р. виходять з ув'язнення й повертаються в Україну відомі правозахисники, зокрема В. Чорновіл (1937-1999 рр.) і М. Горинь (1930-2013

пр.), у січні 1989 р. – Л. Лук'яненко (1928-2018 рр.). У вересні 1989 р. з ініціативи Спілки письменників України, підтриманої історико-просвітницьким товариством «Меморіал» (установча конференція – травень 1989 р.) і Товариством української мови ім. Т. Г. Шевченка (установча конференція – лютий 1989 р.), виникла масова політична організація – Рух (Народний рух України за перебудову) [16]. Такі знакові для суспільно-політичного життя України події не могли не позначитися на громадянському самоусвідомленні, політичній і громадянській культурі студентства, що в подальшому призвело до виникнення нових суспільно-культурних практик і виховних підходів у сфері громадянського становлення молоді.

Варто зазначити, що період «перебудови» був спробою радянського керівництва запровадити демократизацію і гласність, звільнитися від наслідків застою та консерватизму попередніх років, заповнити «вакуум ідеалів», виправити допущені помилки, подолати обмежені риси суспільної організації і методи роботи, які вичерпали себе [36, с. 166]. За таких умов «ідеологічна криза» породила зміну поглядів тогочасної молоді на політичні та суспільні явища, які мали місце в країні.

У середині 1980-х років зростало відчуження молоді від політики, участі в діяльності офіційних громадських організацій. Ускладнювалося соціально-економічне становище молоді, поширювалися алкоголізм, наркоманія, злочинність. Таким чином, на порядку денному постала необхідність перегляду основних засад державної молодіжної політики, принципів розв'язання актуальних проблем молоді.

Зауважимо, що тодішні всесоюзні державно-партійні структури публічно декларували необхідність перетворень в суспільно-політичній сфері, проте впроваджували їх дуже обережно й поверхово. Першим кроком до зміни підходів у громадянському вихованні молоді стало визнання проблем в організації діяльності громадських утворень, свідченням чого стала думка, висловлена на XXVII з'їзді КПРС (1986 р.), про те, що творча та самодіяльна природа громадських об'єднань в країні реалізується недостатньо [29, с. 57-

58]. У цих умовах, з метою підвищення соціальної, громадянської активності молоді було ухвалено нормативний документ – «Положення про любительські об'єднання, клуби за інтересами» (травень 1986 р.), затверджений, за ініціативою ЦК ВЛКСМ, 12 міністерствами й відомствами. Хоч згідно з ним клуби за інтересами проголошувалися формою громадської самодіяльності, в реальному житті будь-яка діяльність об'єднання мала бути повністю підконтрольною організації-засновнику. Більше того, державні й громадські організації, які могли стати організаціями-засновниками, мали право відмовити у створенні любительського об'єднання [3, с. 165].

Наступним кроком, що декларував зміни у формуванні громадянської культури студентської молоді, стали рішення XX з'їзду ВЛКСМ (квітень 1987 р.), якими було визнано наявність проблем у молодіжному середовищі, а також те, що комсомол не завжди захищав інтереси молоді. Проголошувався початок перебудови в діяльності комсомолу на засадах демократизації та розширення простору для ініціативи й творчості молоді [64, с. 139]. Зауважимо, що в резолюції З'їзду декларувалася необхідність впроваджувати прогресивні форми організації дозвілля, для чого комсомол мав посилити ідеологічний і організаційний вплив на самодіяльні об'єднання молоді, сприяти розвитку здорових ініціатив в їхній діяльності, а також безкомпромісно боротися з проявами, несумісними з соціалістичним способом життя [64, с. 150]. Проте соціальні проблеми студентської молоді набули широкого розмаху. Зокрема, однією з невирішених для комсомолу проблем у досліджуваному періоді виступала робота з неформальними об'єднаннями молоді. В останнє десятиліття кількість цих об'єднань різко зросла, помітно активізувалась участь у них представників учнівської та студентської молоді. За даними соціологічного дослідження, проведеного в 1986-1987 рр. при ЦК ВЛКСМ під керівництвом Е. Леванова, більше половини підлітків з різним ступенем участі були залучені до діяльності неформальних груп. Однак поглиблений аналіз показав, що неформальні об'єднання того часу являли собою мозаїчну картину як за чисельністю, так і спрямованістю. Стабільним

ядром угруповання було близько 10% молодих людей, решта у різних статусах прилаштовувалися до нього. Окрім того, поряд з традиційними об'єднаннями, відповідно до інтересів молоді, у цей час формуються групи у сфері дозвілля (шанувальники рок-музики, спортивні фанати, «силовики», туристські групи), все більшого поширення набувають самодіяльні групи з активною соціальною спрямованістю (афганці, екологи, охоронці природи, реставратори пам'яток історії та архітектури, учасники самодіяльної творчості та відродження ремесел). Поряд з ними, молодь, яка не мала можливості реалізувати себе повністю, прагнула знайти подекуди потворні форми самореалізації в спонтанних неформальних об'єднаннях типу «хіпі», «фанів», «панків», «рокерів», «металістів» та ін. Як наслідок – серед частини молоді виникали так звані альтернативні групи, що представляли собою специфічну форму «молодіжного протесту» проти негативних явищ в житті суспільства («любери», «ремонтники» та ін.). Також активізувалися неформальні молодіжні об'єднання, які сповідували відмову від активних дій [12, с. 54-56]. Отже, усі ці об'єднання продукували свої системи цінностей, що віддзеркалювалися в різних аспектах молодіжної субкультури.

Вищезазначені факти свідчать про те, що відносини молоді та суспільства ставали більш складними і суперечливими, з цим все частіше стикалися і в родині, і в школі, і на виробництві. Молодь намагалася долучатися до неформальних груп, створюючи в них свій світ, відмінний від дорослого. Спроби відреагувати на тенденцію, що намітилася посиленням виховної роботи у формуванні громадянської культури студентської молоді, не приносили своїх результатів насамперед тому, що обмежувалися прагненням до масового «охоплення» молоді громадським впливом. Багатоплановий і надзвичайно багатий за різноманітністю форм процес виховання було зведено до масової, фактично карнавальної культури, з характерною для останньої настирливістю, безцеремонністю. Однак «сплеск» появи неформальних молодіжних об'єднань є специфічним чинником соціалізації молоді, що свідчить про наростання напруги та протесту проти

стандартів радянського виховання. Інтимність, довірливість і безкомпромісність неформальних відносин стає специфікою прояву молодіжних інтересів.

Процес формування громадянської культури студентської молоді в епоху «перебудови» спрямовується на пошуки засобів і форм активної самореалізації молодого покоління в соціумі. Вже 1986 року комітети комсомолу починають налагоджувати зв'язки з представниками «неформальних» напрямів молодіжної ініціативи. Так, комсомол сприяв розгортанню діяльності рок-клубів, клубів самодіяльної пісні, клубів футбольних фанатів. Розпочалася співпраця з такою особливою категорією молоді, як «воїни-інтернаціоналісти», котрі стали активно об'єднуватися ще на початку 1980-х років. На думку С. Червонописького, однією з причин створення таких об'єднань було те, що через замовчування і шельмування війни в Афганістані перед «афганцями» постала потреба боротьби за своє визнання, захист своїх політичних, соціальних прав і прав сімей полеглих воїнів, увічнення пам'яті тих, хто не повернувся з війни [65, с. 67]. Комітети ЛКСМУ активно сприяли створенню клубів воїнів-інтернаціоналістів після прийняття постанови Політбюро ЦК КПУ «Про заходи щодо реалізації в республіці постанов XXVII січневого з'їзду партії (1987 р.), Пленуму ЦК КПРС у сфері національних відносин, посиленню інтернаціонального та патріотичного виховання молоді», у якій вимагалось активніше залучати до виховання молоді воїнів-інтернаціоналістів, розширювати мережу військово-патріотичних об'єднань, оборонно-спортивних оздоровчих таборів, рад молодих воїнів запасу [68, арк. 82].

Після проголошення курсу на «широку демократизацію» в країні поширилась практика створення (з ініціативи КПУ та ЛКСМУ) мережі молодіжних дискусійних суспільно-політичних клубів, наприклад станом на 1987 р. їх вже налічувалося 1119. Діяльність таких політклубів не передбачала будь-яких практичних дій, вона обмежувалася обговоренням проблем суспільно-політичного й економічного життя країни, що мало сприяти

політичній просвіті населення. Оскільки «перебудова» здійснювалася в рамках існуючої політичної системи, то створені політклуби при комітетах комсомолу, закладах культури, на підприємствах були орієнтовані винятково на офіційну ідеологію [8, с. 72].

Із зневірою молоді у політичних цінностях радянського суспільства та в авторитеті комсомолу, що засвідчили соціологічні дослідження 1987 року, згідно з якими лише 32 % молодих людей вважали, що політичні цінності радянського суспільства уособлюють їхні інтереси [26, с. 18-19], тільки 6 % комсомольців вважали, що у їхній первинній організації повністю враховуються інтереси і потреби молоді, 43 % відзначали, що лише частково враховуються [41, с. 10].

Статистичні дані дають підстави стверджувати, що тогочасна студентська молодь брала за орієнтир участь та підтримку другорядних ідейно-політичних утворень шляхом виходу із провідної ідеологічної когорти «радянських одностудентів». Поряд із цією статистикою, заслуговує на увагу й той факт, що серед студентської молоді 3,6% студентів не мали громадських доручень, 14,4% - проявляли активність лише на рівні присутності, 27,9% - іноді брали участь у заходах за дорученням активу, 27,1% опитаних надавали допомогу активу в організації заходів, 5,6 % – були відповідальними за проведення окремих фрагментів заходів і лише трохи більше 20% студентів самі вирішували низку організаційних питань за схемою «мета – процес – результат». Як наслідок – лише остання група студентів виконувала роботу, яка в повному обсязі відтворювала педагогічну діяльність (аналіз ситуації, постановка мети, вибір засобів, організація впливу і взаємодії людей, виконання поточних дій). Тому необхідно було відшукати форми та методи роботи із молоддю, які дозволяли б залучити до громадянської діяльності якомога більшу кількість студентів [4, с. 100].

До прикладу пропонуємо аналіз архівних документів Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), зокрема справ, представлених у протоколі №14 засідання секретаріату ЦК ЛКСМ

України (Додаток 3).

Отже, аналіз представлених в освітньому процесі напрямів роботи зі студентською молоддю та школярами показав, що в умовах реалізації «ідеологічної» тенденції формування громадянської культури майбутніх педагогів складовими всебічного розвитку особистості традиційно розглядалися розумове, трудове, фізичне, естетичне та ідеологічне виховання, натомість у 1970-1990 рр. спектр напрямів виховання розширився, в основі лежали трудове, моральне, атеїстичне виховання, доповненнями виступали патріотичне, інтернаціональне, суспільно-політичне виховання.

Поряд із офіційними виховними практиками існували неофіційні соціально-культурні практики формування громадянської культури студентської молоді, і подекуди їхній вплив був сильнішим. До них відносимо залучення активних молодих людей до участі в неформальних молодіжних об'єднаннях на основі культурних інтересів, участь у протестних рухах, читання та розповсюдження «забороненої» літератури, участь в етнографічних експедиціях, збереження пам'яток історії і культури, емоційне зараження піднесеними колективними почуттями під час виконання традиційних культурних дійств. Українське студентство в цей період існувало в так званій «роздвоєній реальності»: з одного боку – тотальна русифікація усієї сфери освіти, де відбувалося виховання радянського громадянина-патріота на основі офіційно визнаної державної ідеології, офіційної історії СРСР, КПСР та ВЛКСМ, спільних для всієї системи радянської освіти образів героїв і антигероїв, з іншого боку – інтенсивний розвиток української національної культури, поширення націоналістичних настроїв у середовищі інтелігенції, знайомство з «альтернативною» версією української історії через розповіді людей старшого покоління, свідчення очевидців замовчуваних подій (Голодомор, боротьба радянської влади з ОУН та УПА та ін.), участь у традиційній українській обрядовості і ритуальних дійствах. Так, зі спогадів студенток філологічного факультету Вінницького педагогічного інституту ім. М. Островського (1980 р.) довідуємось, що на вихідні дівчата «поїхали додому

святкувати Великдень, допомагали мамі пекти паски, фарбувати крашанки...потому поверталися до міста, готували семінари по «Науковому атеїзму» [58].

У цей період (1970-1990 рр.) на авансцені суспільного життя з'явилося чимало самодіяльних об'єднань молоді. За таких умов комсомол не міг претендувати на монопольне право представляти інтереси студентської молоді, він почав втрачати роль політичного лідера студентства. Проте виникнення цього руху – закономірне явище, оскільки є фактом, що підтверджує суспільну активність молоді, викликану демократичними змінами у всіх сферах суспільного життя. Процеси «перебудови» спонукали радянський народ, зокрема студентську молодь, до переосмислення та переорієнтування від ідеологічних догм до самостійного розв'язання власних проблем та прагнення до успіху. Це призвело до хаосу, оскільки, з одного боку домінував колективізм, а з іншого – існувала особистість зі своїми поглядами та ідеями. Тому поведінка студентської молоді, зокрема майбутніх педагогів, які намагалися в умовах невизначеного соціального середовища досягти життєвого успіху, зумовлюється домінуванням хаотичних, ситуативних, а то й просто випадкових чинників формування життєвих цілей [28, с. 73].

Варто акцентувати роль студентської молоді, яка намагалась адаптувалася до нових суспільно-політичних відносин, вираження активної громадянської позиції та власних поглядів на ситуацію, що склалася в країні. Як згадує студентка Вінницького педінституту О. Тімофійшина: «Білих плям в історії чимало. Це ж тепер ми починаємо усвідомлювати та розуміти на конкретних прикладах. Три роки навчання в інституті позаду, а тому сьогодні все частіше задумуюсь над питанням: із яким багажем знань піду до школи? Ось познайомилась нещодавно з трьома новими програмами, особливо сподобалась та, яку запропонував Інститут літератури імені Т. Шевченка. У цій програмі пропонувалося для вивчення багато нових імен і серед них – М. Хвильового, О. Олеся, М. Вороного, М. Грушевського, В. Винниченка та багатьох інших. Рясніє тут і прізвищами фольклористів. Але я думаю про інше:

що знаю про цих людей?. Мало, дуже мало. Адже ще донедавна ці імена або зовсім замовчувались, або ж говорили про них правдиво пошепки, або ж (якщо вголос!), з такими ярликами, що страшно було подумати про людину щось добре. Ось на якому підґрунті ми вчилися, а тепер кажуть – треба перебудовуватись» [34, с. 2].

Часто комсомольська організація лишала поза увагою недобросовісне ставлення до навчання, пияцтво, грубість, неповагу до людей. Велика кількість комсомольців не брали жодної участі у громадянському житті.

Наприкінці 1989 року можна було констатувати, що комсомол повністю втратив свій вплив на молодь. Роль агентів соціалізації молоді перебрали на себе неформальні об'єднання, які отримали повноваження для презентації молодіжних інтересів у суспільстві (зادля справедливості варто зауважити, що чимало колишніх комсомольських ватажків очолили такі об'єднання – давався взнаки здобутий досвід згуртування людей довкола якоїсь ідеї і керівництва ними). Комсомол, як представник офіційної молодіжної ініціативи, перебував у стані стагнації [3, с. 176], тоді як на основі різнопланових утворень у суспільстві постала «суспільно-політична» тенденція виховання студентської молоді.

Підтвердження означеного факту знаходимо у матеріалах ЦДАГО України, зокрема у справі «Заходи щодо вдосконалення роботи з «неформальними організаціями молоді», попередження негативних утворень та їх діяльності». «Останнім часом помітно зросла чисельність й активність самодіяльних груп молоді. Більшість з них виникали як засіб для самовираження, розширення міжособистісних зв'язків та були формою реалізації колективних інтересів юнаків і дівчат, незадоволених сформованою практикою організації відпочинку, діяльністю громадських і творчих організацій. В їх основі лежать захоплення, що сприяють духовному та фізичному розвитку особистості, охорони історико-культурної спадщини та природи, прагнення активно протистояти наявним недолікам» [69, арк. 57].

Відзначимо, що в цей період спостерігалось встановлення зв'язків

прихильників неформальних рухів у різних регіонах республіки й країни, спроби об'єднати неформальні групи під егідою більш організованих з них. Окремі лідери намагалися зберегти самодіяльність неформальних об'єднань, ухилятися від контактів з комсомольськими та громадськими організаціями. Комітети комсомолу на місцях проводили певну роботу з неформальними об'єднаннями щодо попередження й нейтралізації негативних явищ серед молоді, було організовано вивчення процесів, що відбуваються в них, та вживалися заходи щодо забезпечення керівництва неформальними групами [69, арк. 132].

Але сам факт зародження неформального молодіжного руху був відповіддю державним, партійним структурам, які довгий час не допускали відходу від єдиної, встановленої ними лінії, забороняли створювати нові молодіжні організації, крім підконтрольного їм ЛКСМ. Тож поява самодіяльних груп стала результатом багаторічних утисків, волевиявленням значної частини молоді самовиразитись та реалізуватись [30].

Як показують архівні джерела ЦДАГО України (1989 р.), у 18 областях республіки за декілька років було створено 22 рок-клуби, які об'єднували близько 200 колективів. У містах республіки, зокрема Одесі, Львові діяли госпрозрахункові об'єднання молодіжних клубів. У більшості міст діяли групи «скейт-бордистів», «металістів», «рокерів», футбольних «фанатів», шанувальників «брейкдансу»: з ініціативи комітету комсомолу їм були надані приміщення [69, арк. 137].

Аналіз означених фактів періоду (1971-1990 рр.) дозволяє вибудувати «суспільно-політичну» тенденцію формування громадянської культури майбутніх учителів. По-перше, була зруйнована тоталітарна держава, розвивались багатопартійність, гласність і демократія; по-друге, завершився тривалий період загальної економічної та особистої залежності людини від держави, виникла можливість самостійної економічної діяльності; по-третє, унікальність цього періоду полягала в тому, що фактично вперше в українській історії цілеспрямовано структуруванням свідомості людини не

займалися жодні соціальні структури, а тому з'явилася унікальна можливість самостійного розвитку та самореалізації особистості [3, с. 75]. Ми поділяємо думку В. Палагнюка, який у своїх працях розглядає процес становлення молодіжного руху кінця 80-х – початку 90-х рр. XX ст. в Україні, як рух, що трансформувався з неформальних груп та об'єднань (які здебільшого діяли в межах своїх інтересів і потреб) у модернові молодіжні організації, що мали програмні наміри і статутні вимоги та налічували в своїх рядах до декількох тисяч активних членів [50].

Таким чином, аналіз фактів прояву «суспільно-політичної» тенденції формування громадянської культури майбутніх учителів у 1971-1990 рр. засвідчив, що студентська молодь не готова була прийняти новий формат суспільних відносин, політичні погляди покоління, сформовані за часів реалізації «ідеалістичної» тенденції виховання громадянської культури, вимагали адаптації до «суспільно-політичної». Остання дозволяла молодим людям обирати власний вектор соціалізації в різних соціальних контекстах (самореалізація, представлення та відстоювання власних поглядів, самоствердження), інтегруючи старі ідеологічні стереотипи та нові суспільно-політичні реалії, які диктував час «перебудови».

На початку 90-х років XX ст. на теренах СРСР посилювалися державотворчі процеси, які спонукали суспільство до економічних, законотворчих та суспільно-політичних змін. У СРСР почало формуватись громадянське суспільство на засадах гуманізму, свободи і соціальної справедливості, що спонукало до переосмислення виховних концепцій.

Організація процесу формування громадянської культури майбутніх учителів на нових засадах вимагала усунення недоліків «суспільно-політичної» тенденції формування громадянської культури студентської молоді (1971-1990 рр.).

Нижче спробуємо представити перші інноваційні підходи до переструктурування освітнього процесу, виявити об'єктивні можливості реального впливу на підвищення якісного рівня громадянської культури в

умовах «націєтворчої» тенденції формування громадянської культури майбутніх учителів.

Початком упровадження «націєтворчої» тенденції формування громадянської культури майбутніх педагогів (1991-2009 рр.) стало прийняття Декларації про державний суверенітет [11] (1990 р.) і Акту проголошення незалежності України [1] (1991 р.). З часу проголошення України незалежною, традиційна система вищої педагогічної освіти зазнала суттєвих змін, насамперед, це було пов'язано з розвитком конституціоналізму, демократизацією суспільства, розбудовою незалежної держави, утвердженням прав і свобод людини як найвищих цінностей. Однак причини багатьох проблем, з якими зіштовхнулося тогочасне українське суспільство, тісно пов'язані з передісторією виховання молодого покоління до моменту оголошення України незалежною державою, адже система виховання УРСР не могла бути орієнтована на формування особистості українського національно-свідомого громадянина-патріота. Про громадянське виховання, зокрема патріотичне, не йшлося навіть у виховних планах, програмах всесоюзного значення. Тоді вважалося, що провідну роль у вихованні мало відігравати «найкраще» комуністичне виховання, хоч його суті ніхто – навіть найвидатніші теоретики – не міг пояснити [5, с. 340].

Зокрема, на шпальтах газети «Педагог» (Вінницький педінститут) майоріли звернення типу «Закликаємо всіх працівників освіти та студентів віддати свої голоси за кандидата, який на ділі здатен стати гарантом інтересів народу України, свідомо і зважено захищатиме людей, що своєю працею творять національне багатство, підтримає освіту як підвалину майбутнього добробуту народу, на ділі виявляє турботу про вчителя, викладача, студента, з повагою буде ставиться до професійних об'єднань трудящих та їх права на захист своїх інтересів» [31, с. 1].

Про прагнення молоді до змін свідчить звернення студента Ф. Бежнара: «Завоювання свободи, демократії і гласності не можуть існувати самі по собі, їм потрібен надійний захист. Заходи, які проводилися щодо демократизації

суспільства, реорганізації органів КДБ, армії, підтримує увесь народ. «Люди, будьте пильними!». Як актуально звучать ці слова сьогодні. В країні, яка стала на шлях таких реформ, сталінізм не повториться, тоталітаризм не пройде» [58, с. 1].

Аналіз статистичних даних соціологічних досліджень громадянської активності української молоді в умовах національного державотворення (1999 р). дає підстави говорити про оновлення форм та методів формування громадянської культури майбутніх учителів у 90-х роках ХХ ст. Як свідчать джерела, «опитування учнів та студентів підтвердили найгірші сподівання та показали низький рівень громадянської активності сучасної української молоді в умовах українського державотворення, що в еквіваленті відображає і рівень сформованості у них громадянської культури.

На запитання: «Чи хотіли б ви виїхати з України на постійне проживання в одну із західних країн?» більше 70% молодих людей відповіли ствердно. Отож, маємо яскраво виражене небажання пов'язувати своє майбутнє з Україною. На запитання: «Чи вірите ви, що Україна буде заможною, демократичною державою через десять років?» лише третина опитаної молоді дала ствердну відповідь. Дослідники зауважили також відсутність патріотичних почуттів молоді: при відповіді на питання: «Чи будете ви захищати Україну в разі потреби?» майже 80% опитаних юнаків відповідали відмовою» [40, с. 3-5]. Такі настрої в молодіжному середовищі спонукали до пошуку нових засобів впливу на громадянську культуру, нових форм і цінностей молодіжної політики на загальнодержавному рівні.

Враховуючи рекомендації щодо проведення виховної роботи серед студентів Вінницького педагогічного інституту ім. М. Островського та Кам'янець-Подільського педагогічного інституту в позанавчальний час, як визначено в «Законі Української РСР про освіту» [59] (1991 рр.), «метою освіти став всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого

суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, забезпечення народного господарства кваліфікованими спеціалістами» [49, с. 1].

Для реалізації такої мети потрібно було відмовитись від старих авторитарних, адміністративно-примусових форм і методів виховної роботи, від диктату кількісних показників, перейти до утвердження пошуку нового, орієнтацію на педагогічне співробітництво викладача і студента, на розвиток особистості студента, повагу до його гідності. Зрозуміло, що ніхто в один момент не став відмовлятися і від традиційних виховних заходів, які себе виправдали у впливі на масову свідомість молоді, але і вони потребували наповнення новим змістом та ідеями.

Серед студентської молоді Вінницького педагогічного інституту ім. М. Островського ширилося обговорення статті «Історія нам не пробачить», у якій наголошувалося, що лише нація – носій потенційно великої сили тяжіння до свободи й життя – може заслуговувати такої трагічної і водночас героїчної історії, як наш: «Нас вішали, палили, рубали, намагалися позбавити рідного слова і думки, та попри усі катаклізми світової історії ми живемо й існуємо. І ось коли з чорнобильського диму в муках і стражданнях встає нова, вільна, суверенна держава, жителі України повинні розуміти всю складність політичної ситуації в республіці і, не дивлячись на те, що різні політичні авантюристи намагаються нас роз'єднати і розсварити, повинні триматися купи, у нас має бути одна мета – за всяку ціну відстояти незалежність держави» [19, с. 2].

Як стверджує Г. Філіпчук, уже в часи Незалежності можна було спостерігати як противник заради досягнення поставлених цілей намагався впливати на зміст української освіти, виховну роботу з молоддю, формуючи передусім фальшовані історичні, літературні ідеологеми, міфи й псевдонаукові концепції, чужий для українців мовно-культурний, естетичний, духовний простір, нав'язуючи чужі ідеали. При цьому використовувалися як освітньо-культурний, так і інформаційний, зокрема й вітчизняний

(здебільшого окупований російськомовним олігархатом), інформаційний простір [63, с. 184].

Абсолютно новий національно-патріотичний пафос згадуваного тексту пробуджував у молоді сміливість теж зовсім нової якості: задуматись, висловити власні думки, спростувати відкрито той напрям руху, що нав'язується владою. Таке налаштування студентської молоді було ознакою народження нового типу громадянської ідентичності, зокрема й в середовищі майбутніх педагогів.

Підтвердженням цього були дії викладачів та студентів, які захищали свободу вибору та волевиявлення у 2004 році, під час Помаранчевої революції. Зокрема, численні порушення виборчого права, якими супроводжувалась уся виборча компанія та підрахунки голосів, змусили студентів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, студентів НПУ імені М.П. Драгоманова оголосити політичний страйк. Але це були не просто мітинги, акції протесту, а щось більше, щось вагомніше... майбутнє, це свято пробудження української нації від летаргічного сну, громадська свідомість злетіла до захмарних висот і нація, нарешті, консолідувалась для досягнення спільної мети [33, с. 2].

Аналіз та огляд державотворчих процесів, вимоги до студентської молоді, зокрема майбутніх педагогів, яка живе, адаптується до громадянського суспільства, знайшли своє втілення у *«націєтворчій» тенденції формування громадянської культури студентської молоді* у період 1991-2009 рр. Соціальний статус педагога, інформаційний простір і законотворчість, політична воля і освітня мотивованість суспільства – усе це не опосередковано, а прямо торкалося формування громадянської культури майбутніх учителів аналізованого періоду (1991-2009 рр.). Надзвичайно сильна взаємопов'язаність з освітою зазначених чинників зобов'язує державу і громадянське суспільство приділяти значно більше уваги формуванню здоров'язберезувального середовища, його якісних соціальних, морально-етичних, духовних, екологічних характеристик. Бо тільки за умов гуманізації,

соціалізації та оздоровлення середовища, в якому живе, виховується, навчається впродовж життя, працює і творить Людина, можна сподіватися, що психологія народу і особистості формуватиме позитивну «Я- концепцію» буття [63, с.189].

Позитивно, що в Законі «Про освіту» було проголошено, що «виховання патріотизму, поваги до культурних цінностей Українського народу, його історико-культурного надбання і традицій є засадами державної політики у сфері освіти та принципами освітньої діяльності» [22]. Тому «націєтворча» тенденція формування громадянської культури майбутніх учителів (1991-2009 рр.) надала нового імпульсу духовному оздоровленню народу, формуванню в Україні громадянського суспільства, яке передбачає трансформацію громадянської свідомості, моральної, правової культури особистості, розквіту національної самосвідомості і ґрунтується на визнанні пріоритету прав людини. «Націєтворча» тенденція дозволила формувати громадянську культуру майбутніх учителів на засадах гуманізму, свободи, верховенства закону, соціальної справедливості та виступила дієвим механізмом розбудови народної демократії, правової України, з одного боку, стала джерелом опозиції державній владі, а з іншого – доповненням до неї [23, с. 1].

Еволюція тенденцій формування громадянської культури майбутніх учителів (60-ті роки ХХ – початок ХХІ століття) показує, що у кожній з них виховання особистості концентрувалося у трьох ключових вимірах – середовище і виховник; духовний розвиток; саморозвиток. Отже, духовний, морально-етичний, культурний, фізичний розвиток людини, зокрема майбутнього учителя, є головною передумовою для формування громадянської культури молоді. У значній мірі в кожному суспільстві вона залежить від якості освіти. Саме формування громадянської культури майбутніх учителів шляхом солідаризації зусиль держави, суспільства, сім'ї, здатне покращити на перспективу зростання економіки і соціальної сфери та розвитку української держави загалом.

3.2. Упровадження ідей історичного досвіду формування громадянської культури майбутніх учителів для модернізації їх професійної підготовки

Незважаючи на відмінності в підходах до формування громадянської культури майбутніх учителів (60-ті роки ХХ – початок ХХІ століття), створення і функціонування національних систем освіти, зокрема і європейських, усі вони містять в собі спільну фундаментальну універсальну основу поглядів, цінностей, філософії освіти. Якщо їх розглядати в якості сукупності *світоглядних ідей*, які зумовлюють передусім *методологію* навчання і виховання, що формує відповідний тип *Особистості*, то проблема змісту, ідеології освіти стає визначальним пріоритетом. Ідеї «внутрішніх» наук (педагогіка, психологія) тісно взаємопов'язані із «зовнішніми» соціальними науками, створюючи міждисциплінарне, синергетичне поле філософії освіти. У залежності від того, яку філософічну парадигму закладаємо в освіту, яка її методологічна основа, такою вибудовується і сукупність факторів, зокрема: соціальних, економічних, політичних, культурних, екологічних. Залежно від характеру таких впливів, окремі особистості, а то і нації загалом, змінюють свої поведінкові норми, звички, спосіб життя, навіть цінності [63, с. 227].

Історичний екскурс трансформацій політичного, економічного, духовного життя українського суспільства показав, що саме для розвитку демократичного громадянського суспільства значної уваги потребує формування громадянської культури молоді. Справді, важко «навчати демократії», коли молодь бачить, що її не існує в державі. За політичної модернізації переходу від тоталітаризму до демократії доводиться культивувати демократичні цінності, поширювати демократичні процедури, нові правила життя й стиль поведінки в умовах недемократичної дійсності [14, с. 51]. Тому формування громадянської культури майбутнього учителя є кроком назустріч демократичному суспільству.

Як показує аналіз виокремлених нами періодів (1961-1970 рр.), (1971-1990 рр.), питання громадянської культури майбутніх учителів актуалізувалося у період інтенсивної розбудови незалежної України (зокрема у 1991-2009 рр.) як демократичної, правової держави, пошуку нею свого гідного місця в світовій геополітиці. Суспільні настрої кінця 1990-х років не могли не позначитись на громадянській культурі, політичних поглядах, національній ідентичності українського студентства в умовах розбудови громадянського суспільства. Побудова такого суспільства періоду 1991-2009 рр. змінили мету, зміст і методи підготовки студентів у вищій школі. Сучасному суспільству потрібні фахівці з високим рівнем громадянської культури. Це актуалізує завдання громадянської освіти й виховання, позитивного ставлення до таких понять, як моральна й правова поведінка, любов до Батьківщини, захист інтересів держави й особистості. Для досягнення професійного й соціального успіху майбутнім педагогам недостатньо професійних знань, їм необхідні знання про свої громадянські права й свободи, здатність їх захистити, навички участі в соціальних проєктах [21, с. 13].

Відчутний відбиток на формуванні громадянської культури майбутніх педагогів залишили Закон України «Про об'єднання громадян» (1992 р.), Декларація «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні [10] (1992 р.), Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» [15] (1993 р.), Указ Президента України «Про Національну раду з питань молодіжної політики» [59] (1995 р.), оскільки прийняті нормативно-правові акти дозволили активізувати діяльність різного роду молодіжних об'єднань, зокрема мистецьких, у роботі яких особливим чином поєднувалися традиції радянської культури та оригінальне світобачення молодої генерації митців.

Про важливість процесу формування громадянської культури майбутніх учителів для офіційної політики свідчить схвалена у квітні 2000 року Президією Академії педагогічних наук України «Концепція громадянського

виховання особистості в умовах розвитку української державності». Концепції громадянської освіти в Україні були розроблені Інститутом громадянської освіти НаУКМА в межах «Трансатлантичної програми» [22, с. 2]. Відповідно до концепції, зазначимо, що освіта спрямовується на виховання громадянина, який цінує власні права, готовий захищати ідеали свободи, демократичні цінності, володіє відповідними практичними навиками [22, с. 2].

У рамках нашого дослідження аналізована «Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності» (2000 р.) підтверджує усвідомлення державними освітніми установами необхідності забезпечення основних засад, цілей і напрямів, змісту, форм та методів формування громадянської культури майбутніх учителів.

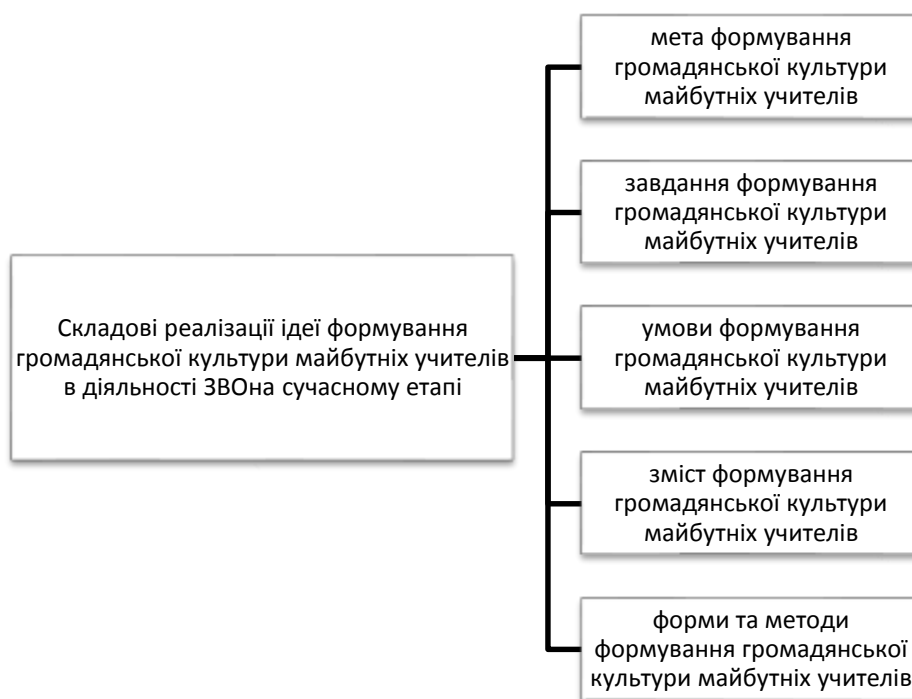

Рис. 3.1 Складові реалізації ідеї формування громадянської культури майбутніх учителів

Завдання на шляху реалізації ідеї формування громадянської культури майбутніх учителів в діяльності ЗВО на сучасному етапі визначимо, виходячи із запропонованих нами ідей громадянської культури педагога початку ХХІ ст.: звичайно – це ідея «активної, суспільно-спрямованої особистості»,

якій притаманна активна громадянська позиція, виразна громадянська ідентичність, громадянські якості, актуалізоване прагнення зберігати національні традиції, розвивати свій професіоналізм, – саме це запропоновано нами в представленій системі складових громадянської культури майбутніх учителів.

Нинішні вимоги до особистості майбутнього педагога вимагають модернізації процесу підготовки студентства у вищій школі через інтеграцію професійної підготовки та формування громадянської культури й цілісного розвитку особистості.

У своєму дослідженні ми розуміємо особистість майбутнього вчителя як суб'єкта соціокультурного життя, здатного до самореалізації, самоствердження, самовираження й саморозвитку в життєвому і професійному контексті. Сьогодні світ стає ближчим до людини, їй вже більше не потрібно пристосувати свою індивідуальність під загальну ідею, вона може повноцінно жити своїм життям, не озираючись на стереотипи [53, с. 13-14].

Оскільки становлення професіоналізму вчителя відбувається в інтеграції загальнотеоретичних, педагогічних і спеціальних знань, практичних навиків, педагогічної практики, досвіду наукових досліджень та участі у виховній роботі ЗВО, то досягти високого рівня громадянської культури майбутніх учителів дозволяє цілісність навчальної та позанавчальної діяльності студентів, що здійснюється під безпосереднім керівництвом викладача, у взаємодії з ним, а також у взаємодії студентів між собою, у взаємопроникненні різних соціальних контекстів: політичного, культурного (молодіжних субкультур, мистецьких об'єднань), релігійного, міжособистісного, професійного.

У процесі формування громадянської культури майбутніх учителів у ЗВО значна увага приділяється навчальним дисциплінам циклу професійної підготовки, зокрема «Педагогіки», «Історії педагогіки», «Методики виховної роботи», «Основ педагогічної майстерності».

Для впровадження результатів нашого дослідження та формування

громадянської культури майбутніх учителів розроблено комплекси навчально-методичного забезпечення, що містять у собі:

1. Нормативну й навчально-методичну документацію:
 - навчальну програму навчальної дисципліни;
 - програми навчальної, виробничої й інших видів практик;
 - робочу програму навчальної дисципліни, складовими частинами якої є опис навчальної дисципліни, заплановані результати навчання, програма, структура (тематичний план) навчальної дисципліни, теми семінарських (практичних, лабораторних) занять, завдання для самостійної роботи, індивідуальні завдання, методи контролю, схема нарахування балів, рекомендована література (основна, допоміжна), інформаційні ресурси Інтернету.
2. Навчальний контент містить:
 - конспекти та розширені плани лекцій,
 - навчальні посібники з грифом та без грифу Міністерства освіти і науки України;
 - інструктивно-методичні матеріали до семінарських, практичних і лабораторних занять;
 - контрольні завдання до семінарських, практичних і лабораторних занять;
 - контрольні роботи з навчальних дисциплін для перевірки рівня засвоєння студентами навчального матеріалу;
 - методичні матеріали з питань самостійної позааудиторної роботи студентів;
 - кейси для поточного та підсумкового контролю знань і вмінь студентів, завдання для моніторингу набутих знань і вмінь з навчальної дисципліни.

Для формування громадянської культури майбутніх педагогів, зокрема у Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла

Коцюбинського, упроваджуються інноваційні методи та форми роботи, зокрема проблемні методи і прийоми (диспути, конференції, круглі столи); імітаційні методи навчання (дидактичні ігри, мікрОВикладання); інтерактивні дидактичні методи (брейн-стормінг, дебати, кейс-стаді).

Важливим аспектом у громадянському вихованні майбутніх учителів є професійність науково-педагогічних працівників, які забезпечують освітній процес.

Задля забезпечення ефективного проведення різноманітних виховних заходів та інтенсифікації громадянського виховання чинне місце відведене використанню інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), зокрема мережі Інтернет. Їх впровадження в освітній процес, зокрема для формування громадянської культури майбутніх учителів, дозволяє обговорити виховний захід, відредагувати його сценарій, інтегрувати в проведенні виховного заходу графічні зображення, відео та аудіо-файли, висвітлити проведення заходу широкій аудиторії користувачів мережі Інтернет, отримати коментарі.

З метою формування громадянської культури майбутніх учителів нами було розроблено блог «Громадянська культура майбутніх учителів як педагогічна проблема» (рис. 3.2) за електронною адресою: <https://gromkuytuyltyri.blogspot.com/>.

Рис. 3.2 Блог «Громадянська культура майбутніх учителів як педагогічна

проблема»

Систематизуємо найбільш ефективні складові, які впливають на інтенсифікацію формування громадянської культури майбутніх учителів (рис.3.3)

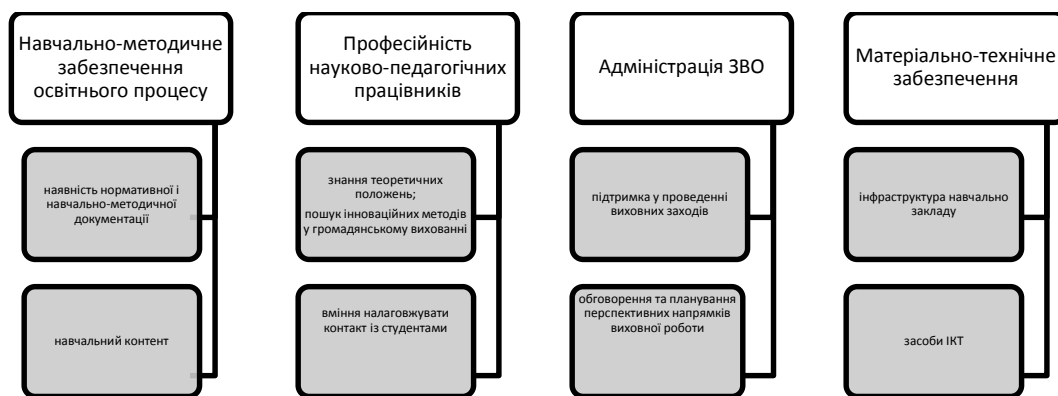

Рис.3.3 Складові формування громадянської культури майбутніх учителів у діяльності ЗВО

Резюмуючи викладене вище, маємо підстави стверджувати, що практичні аспекти реалізації ідеї формування громадянської культури майбутніх учителів у діяльності ЗВО на сучасному етапі передбачають інтеграцію завдань, умов та особливостей згаданих тенденцій формування громадянської культури студентів педагогічних закладів вищої освіти, що має таку специфіку:

- теоретичну підготовку, яка забезпечує засвоєння положень сучасної теорії педагогічних систем, технологій навчання, інших положень особистісно орієнтованого, діяльнісного, конкретно-історичного підходів у набутті знань і досвіду становлення учнів і студентів дійсними громадянами держави України;

- засвоєння вимог освітньо-кваліфікаційних характеристик і положень, які з них випливають, для побудови змісту, вибору форм і методів навчання, способів та критеріїв оцінювання досягнень у навчанні та вихованні

учнівської та студентської молоді;

- розробку стандартів якості підготовки і технології об'єктивного визначення ступеня відповідальності кожного фахівця, який отримав професійну освіту, як суб'єкта громадянського суспільства, сформованого громадянина-патріота;

- розробку принципово нової тенденції виховання та навчання, нових навчально-методичних матеріалів для проведення занять та практичного засвоєння нових тренінгових методик з громадянської освіти та виховання;

- збір, узагальнення та системний аналіз міжнародних і вітчизняних технологій, форм і методів роботи з учнівською та студентською молоддю з громадянської освіти та виховання;

- організація та науково-методичне забезпечення діяльності експериментальних навчальних закладів для відпрацювання основних положень Концепції;

- забезпечення якісної ступеневої підготовки та перепідготовки педагогічних кадрів [39, с. 10].

Зауважимо, що поряд із практичними аспектами реалізації формування громадянської культури майбутніх учителів у ЗВО, варто значну увагу приділяти пошуку форм та методів роботи з студентами. Ми виділяємо такі форми, методи та засоби громадянського виховання: лекції, практичні заняття, самостійну роботу, інтерактивні методи, наукові конференції, круглі столи, екскурсії, спортивні змагання, відеоконференції, які дозволять зорієнтувати молоду людину в пошуку потрібної інформації у Інтернет-просторі, зацікавити студента і стати тим самим необхідним для нього джерелом інформації, що в майбутньому впливатиме на його світогляд, громадянську активність та процес формування громадянської культури загалом.

Тому в сучасних реаліях формування громадянської культури майбутніх учителів має бути побудовано з урахуванням набутого освітянською спільнотою досвіду патріотичного, українознавчого виховання молоді

[17, с. 344].

Із цією метою необхідно реалізувати такі заходи:

- насичення змісту всіх фахових дисциплін у педагогічній вищій школі українознавчим, культурологічним матеріалом;

- розширення можливостей навчальних планів та програм для реалізації в українськомовному середовищі звичаїв, традицій і духу народу, його національної скарбниці, реалізації всією системою професійної педагогічної освіти своїх гуманістичних – духовних і людинотворчих – функцій, функцій сприяння самоідентифікації, формування в майбутніх учителів культуровідповідного світогляду, розвитку національної свідомості та самосвідомості [24, с. 22].

Опираючись на історичний досвід, перспективні форми соціально-культурних практик, які мали місце у Вінницькому педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського (<https://vspu.edu.ua/>), Житомирському державному університеті імені Івана Франка (<https://zu.edu.ua/index.html>), Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка (<http://kpnpu.edu.ua/>), з метою формування у студентів високого рівня громадянської культури їх залучають до участі у народних фестивалях, концертах, творчих вечорах, виховних масових заходах, що створює значно більше можливостей для громадянського розвитку, ніж в попередні періоди формування громадянської культури майбутніх учителів. Зокрема, у Вінницькому педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського регулярно відбуваються фестивалі художньої самодіяльності, півфінальні і фінальні змагання Клубу веселих і кмітливих, конкурси «Міс університету», «Містер університету», університетські свята «На подільських вечорницях», «В сім'ї вольній, новій», свято квітів і виставок «Дари подільської природи». З великим успіхом проходять концерти, присвячені Дню Українського козацтва, Дню пам'яті та примирення, дням народження Тараса Шевченка, Міжнародному Дню студентів, Дню Соборності України тощо.

Історичний екскурс показав, що в центрі уваги згаданих вишів перебуває й пропаганда здорового способу життя. З цією метою для всіх студентів проводяться лекції про шкідливість вживання наркотиків і алкоголю, про профілактику захворювання на СНІД і венеричні хвороби, проводяться зустрічі студентів з працівниками правоохоронних органів.

Добре зарекомендували себе тижні факультетів, дні здоров'я, дні кафедр в гуртожитках, посвята в студенти, вечори відпочинку, зустрічі з ветеранами Другої світової війни, кращими вчителями шкіл міста й області, випускниками університету, митцями.

Основні виховні заходи відбуваються в академічних групах, однак найбільш ефективними є такі форми роботи, як проблемні інтерактивні лекції, бесіди, диспути, круглі столи, зустрічі, вечори відпочинку, екскурсії, конкурси, змагання, обговорення книг і художніх фільмів. Майбутні вчителі активно залучаються до участі в добродійних акціях, волонтерському русі. Так у Вінницькому педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського вже декілька років успішно працює «Школа волонтерства», учасники якої опікуються проблемами дітей-сиріт, дітей з особливими освітніми потребами, вихованців шкіл-інтернатів міста й області.

Студентське самоврядування у Вінницькому педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського, Житомирському державному університеті імені Івана Франка, Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка працює ініціативно. Абсолютна більшість старост академічних груп та їх заступників з виховної роботи, студентських рад, старост поверхів, блоків-секцій, житлових кімнат в гуртожитках сумлінно виконують свої громадські обов'язки. В університетах працюють добровільні студентські об'єднання-гуртки, клуби, спортивні секції, драматичні студії, музичні колективи та інші об'єднання за інтересами, що розширюють можливості для самореалізації молодих людей, розвитку їхньої соціальної зрілості і відповідальності, громадянської культури.

Ми вважаємо прогресивним введення до навчальних планів і програм

навчальних дисциплін циклу гуманітарної і соціальної підготовки, зокрема для студентів Вінницького педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, «Основ українського народознавства», «Ділової української мови», «Історії України», «Історії української культури», адже ці дисципліни покликані детальніше ознайомити студентську молодь з правдивою історією нації, оволодіти духовним і моральним потенціалом, зосередженим в українській традиційній культурі, задіяти його в державотворенні й формуванні особистості майбутнього фахівця.

Оскільки в Україні цілі покоління виховувалися «на чужій історії, в чужій школі, під омофорами чужих держав, її видатні постаті, на вчинках і діяльності яких виховується нація, будується держава, були оббріхані, зокрема і своїми оббріхувачами, і кинуті в забуття істориками, педагогами, а найбільше – політиками. На щастя, вдалося зберегти, хоча й добре витолочену, історичну пам'ять народу. Вона нуртувала в серцях і душах убієнних і суцільних талановитих українських просвітників» [2, с. 12-13].

Тому вивчення згаданих навчальних дисциплін є органічною складовою формування громадянської культури майбутніх учителів, оскільки спрямовано на становлення творчої особистості вчителя – носія національної культури, здатного й націленого йти шляхом дослідницького пошуку, продукувати і реалізовувати в майбутній діяльності перспективні ідеї, побачити неповторний світ особистості учня, допомогти розкрити його інтереси, мотиви учіння, особливості пізнавальної діяльності, проблеми соціалізації.

Історія довела, що бібліотека навчальних закладів, зокрема Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, займає важливе місце в процесі формування громадянської культури майбутніх учителів, оскільки постійно залучає студентів для участі у літературно-музичних вечорах, зустрічах із поетами, письменниками, літературознавцями, політиками місцевого, регіонального і державного рівня:

такі заходи сприяють формуванню критичного мислення студентів, розвивають естетичні смаки молоді, формують шанобливе ставлення до інститутів громадянського суспільства і демократії.

Реконструкція та аналіз генези формування громадянської свідомості майбутніх учителів у 60-х роках ХХ століття – на початку ХХІ століття дозволяють визначити в різних історичних періодах найбільш ефективні форми та методи роботи зі студентами закладів вищої педагогічної освіти, що сприяли становленню громадянської поведінки, громадянського світогляду, почуттів і громадянській самоідентифікації особистості. До сьогодні в освітньому процесі педагогічних ЗВО широко практикуються форми й методи формування громадянської культури, описані нами вище, але вважаємо за доцільне звернутися також і до практики впровадження ретроінноваційного досвіду.

Ретроінновація, на думку багатьох сучасних освітян, є доволі корисною практикою, коли в сучасне освітнє середовище переноситься в дещо модифікованому вигляді вже ніби відомий в минулому феномен, що перестав застосовуватися в силу історичних обставин, наприклад гімназія, ліцей, профільне навчання та ін. (М. Богуславський, О. Дубасенюк та ін.). У якості такої практики ми пропонуємо відродити суспільно-корисну працю у форматі волонтерського руху – зокрема, учасники «Школи Волонтерства» у Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського вже три роки поспіль беруть участь не лише в зборі матеріальної допомоги для сиротинців, шкіл-інтернатів, геріатричних установ міста і області, а й організовують та реалізують акції щодо прибирання й озеленення вулиць і мікрорайонів обласного центру, допомагають у виконанні ремонтних робіт і створенні рекреаційних зон в різних установах і закладах соціальної сфери. Студенти Вінницького педагогічного також співпрацюють з громадською організацією «Мольфар», яка опікується допомогою учасникам АТО та ООС, плетуть маскувальні сітки, готують продукти (заморожені вареники, суміші і заправки для приготування гарячих страв у польових

умовах), шиють спецодяг для потреб нашої армії. Така праця на суспільну користь в усі часи виховувала в молоді особисту відповідальність за те, що відбувається в державі, підкріплена патріотичними емоціями і відчуттям особистісної співпричетності до того, що відбувається довкола, ця діяльність і нині сприяє розвитку громадянської культури майбутніх учителів.

Трансформуючи історичний досвід на сучасному етапі формування громадянської культури майбутніх учителів, варто виокремити кілька сутнісних речей. Найперше – сила, безпека людини, суспільства, держави залежать не тільки від ресурсно-мілітарного чинника, а й передусім від Людського, зважаючи на те, яким є дух, моральний, психологічний і соціальний стан народу, наскільки він довіряє правлячій верстві. Можна мати у державі все необхідне, але без якісного людського капіталу навіть значний потенціал не в змозі забезпечувати бажані результати. По-друге, потреба «зміцнювати дух» народу означає не лише здійснювати правдиву і справедливую соціально-економічну політику влади у ставленні до нього, але й, що особливо важливо, забезпечити дієвість безперервної й ефективної системи культурно-освітньої роботи, виховуючи націю. Бо вихована на засадах свободи, справедливості, гідності, історичної правди нація здатна до особистої, національної і державної самоповаги, здатна подолати успадковане малоросійство і свідомо утверджувати в усіх сферах життєдіяльності принципи україноцентризму і європеїзму. По-третє, чим складніші випробування, кризи і катаклізми переживає нація, тим необхіднішим і нагальнішим стає державно-громадянський суспільний діалог [63, с. 228].

Виокремлені сутнісні деталі та історичний досвід формування громадянської культури впродовж 60-тих років XX – початку XXI ст. дозволи спроектувати першочергові напрями здійснення реформ, якими, на наше переконання, можуть послуговуватися урядовці, керівники МОН України, науковці профільної академії, теоретики й практики педагогічної галузі:

1. Розроблення цільових програм, спрямованих на формування громадянської культури майбутніх педагогів з наголосом на універсальності

прав людини, пріоритету інтересів особистості, громадянських прав над національними правами та інтересами

2. Удосконалення змісту освіти й організації освітнього процесу демократичними підходами і високими моральними характеристиками; помірною інтенсивністю й коливальним характером соціально-політичної участі студентської молоді.

3. Зміцнення зв'язку педагогічної освіти з фундаментальною та прикладною наукою, створення нових і розвиток чинних наукових шкіл, концентрація сил науковців на пріоритетних напрямках розвитку педагогічної й психологічної науки, розроблення й забезпечення цільових наукових проєктів і програм для гуманізації та гуманітаризації професійної підготовки педагогічних кадрів.

4. Поліпшення змісту підготовки й перепідготовки педагогічних кадрів, яка забезпечить гармонійне існування системи «людина-суспільство», визначить активну громадянську й життєву позицію, готовність брати участь у суспільно-політичній діяльності на засадах демократизму, терпимості до інакомислення, поваги до законно створених державних інститутів.

5. Побудови ідеології та політики закладів педагогічної освіти, яка пронизана гуманізмом і орієнтацією на розвиток громадянських якостей людини відповідно до засад громадянського суспільства.

6. Пошук інноваційних підходів у професійній підготовці для інтеграції важливих характеристик особистості, а саме громадянської освіченості, соціалізації, патріотизму та громадянського світогляду особистості на шляху розбудови демократичного суспільства через формування в неї духовних, морально-етичних якостей та національних цінностей.

Формування громадянської культури майбутніх учителів у своєму розвитку пройшло довгий і непростий шлях, але сьогодні, в умовах розбудови української демократичної держави, важливого значення набуває громадянське виховання як невід'ємний чинник формування свідомої особистості, спроможної забезпечити розв'язання завдань, що стоять перед

українським суспільством. Таким чином, питання формування громадянської культури майбутніх учителів є головним стратегічним завданням вищої педагогічної школи, адже їх професійна діяльність буде пов'язана з формуванням громадянина України уже у стінах загальноосвітнього навчального закладу, бо діти, які повсякденно виховуються на громадянських засадах, у недалекому майбутньому стануть політичним і культурним потенціалом, який захоче і буде здатний побудувати громадянське суспільство.

Висновки до третього розділу

У третьому розділі представлено тенденції формування громадянської культури майбутніх учителів, зокрема «ідеологічну» тенденцію формування громадянської культури майбутніх учителів, яка, незважаючи на зміну епох та керівництва держави, пускала коріння у формування громадянської культури майбутніх педагогів як будівників комуністичного суспільства, що є проявом радянської ідеології світлого майбутнього; «суспільно-політичну», яка показала, що студентська молодь не готова була прийняти новий формат суспільних відносин у суспільстві, інтегруючи старі ідеологічні стереотипи та нові суспільно-політичні реалії, які диктує час «перебудови»; «націєтворчу» тенденцію формування громадянської культури майбутніх учителів, якій властивий розвиток громадянської культури майбутніх учителів на засадах гуманізму, свободи, верховенства закону, соціальної справедливості, що виступає дієвим механізмом розбудови народної демократії, правової України, з одного боку, є джерелом опозиції державній владі, а з іншого – доповнює її.

Важливість «націєтворчої» тенденції виховання громадянської культури майбутніх учителів полягає у виокремленні провідних особливостей, що покликані модернізувати та вдосконалити процес професійної підготовки майбутніх педагогів шляхом створення методичного забезпечення, спроможного реалізувати зв'язки між дидактичною і виховною складовою

підготовки вчителя, вдосконалення педагогічної практики, методичної підготовки, реалізації інтегрованих курсів, оновлення системи виховної роботи навчального закладу, формування корпоративної культури в академічному середовищі ЗВО, що базується на цінностях гуманістичної педагогіки та громадянського суспільства.

Як зазначив академік Іван Зязюн: «Які б реформи не відбувалися в освіті, які б не пропонувалися ідеї щодо її змісту, щодо найновітніших технологій і світових її стандартів, вони завжди будуть недостатніми, бо найважливішою ланкою поліпшення якості освіти був і залишається вчитель» [18, с. 22]. Тому впровадження історичного досвіду формування громадянської культури майбутніх учителів (у 60-х роках ХХ – початку ХХІ століття) можна солідаризувати з його поглядами, що людська потреба культури непідвладна ні часу, ні політичним, ні етнічним чи географічним ознакам, відповідно до педагогічної класики, без учителів з високим рівнем громадянської культури ми не сформуємо сильну державу, здорову і творчу націю, благородних чоловіків і прекрасних матерів, відважну і вдячну молодь [63, с. 292].

Матеріали розділу представлено у наступних публікаціях автора [42], [43], [44], [45].

Список використаних джерел у третьому розділі

1. Акт проголошення незалежності України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12>
2. Баган О. Джерела світоглядного націоналізму Дмитра Донцова / О. Баган // Донцов Д. Вибрані твори: у 10 т.- Дрогобич: ВФ “Відродження”, 2011.-Т. 1: Політична аналітика (1912-1918 pp.).-С. 12-13.
3. Багмет Михайло. Комсомол та неформальні об’єднання України в період «перебудови». URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/9655/16-Bagmet.pdf?sequence=1>
4. Белозерцев Е. П. Самоуправление в условиях педагогического

института. Советская педагогика. 1989. № 3. С.97–100.

5. Боришевський М. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності. Київ: Академвидав, 2010. 416 с.

6. Буева Л. П. Человек: деятельность и общение. Москва: Мысль, 1978. 216 с.

7. Ворожейкина Т. Е. Глядя назад: возможные альтернативы в развитии перестройки. Обществ. науки и современность. 2005. №5. С. 17–22.

8. Головенько В. А., Корнієвський О. А. Український молодіжний рух: історія та сьогодення. Київ: Наукова думка, 1994. 111 с.

9. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. 366 с.

10. Декларація «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2859-12>.

11. Декларація про державний суверенітет. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/blaws/show/55-12>.

12. Дмитриев А. В., Чупров В. И. Обновление общества и молодежь. Советская педагогика. 1989. № 3. С. 54–56.

13. Дубин Б. Позднесоветское общество в социологии Юрия Левады 1970-х гг. Вестник общественного мнения. 2009. № 4. URL: <http://www.polit.ru/article/2010/06/18/dubin/>.

14. Жадан І., Кисельов С., Кисельова О., Рябов С. Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні: методичний посібник. Київ: ТанDEM, 2004. 80 с.

15. Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні». URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2998-12>.

16. Зростання політичної активності українського суспільства URL: <https://geomap.com.ua/uk-uh11/482.html>

17. Зузяк Т. П. Становлення й розвиток педагогічної освіти на Поділлі (кінець XVIII – початок XX століття): монографія. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017 452 с.
18. Зязюн І.А. Педагогіка добра: ідеали і реалії: наук.-методичний посіб. / Іван Зязюн. - К: МАУП, 2000. - С. 305.
19. Історія нам не пробачить. Педагог. 1991. № 30, 18 вересня.
20. Каганов Ю.О. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): УКРАЇНСЬКА ВЕРСІЯ автореф. дис. ... доктор істор.. наук. Миколаїв, 2019.
21. Козлова О. Г., Гребеник Т. В. Керівництво громадянським вихованням студентської молоді: навч.-метод. посібник. Суми: Університетська книга, 2010. 188 с.
22. Концепція громадянської освіти в Україні. Шкільний світ. 2000. № 13–14, липень.
23. Кульчицька А.В. Патріотичне виховання школярів в умовах сьогодення. URL: <https://osvita.ua/doc/files/news/491/49125/Patriot.doc>
24. Кучерявий О. Г. Стратегія розвитку педагогічної освіти в Україні: концептуальні положення / Ін-т пед. освіти і освіти дорослих НАПН України. Київ: Вид-во ТОВ «ДКС Центр», 2016. 42 с.
25. Кучинська І. Розвиток громадянськості в науковій думці українських вчених у XX ст. Українська література в загальноосвітній школі. 2007. № 12. С. 47–50.
26. Леванов Е. Е. Общественно-политический потенциал молодежи: дис. ... д-ра соц. наук: 22.00.05 / Академия общ. наук при ЦК КПСС. Москва, 1990. 26 с.
27. Мазуркевич О. Р. Моральне в естетичному (виховання засобами художньої літератури) Київ: Товариство «Знання» Української РСР, 1968. 64 с.
28. Маркозова О.О. Зміни у розумінні життєвого успіху особистості в період перебудови. URL: <http://fil.nlu.edu.ua/article/viewFile/63972/59479>
29. Материалы XXVII съезда Коммунистической партии Советского Союза. Москва: Политиздат, 1989. 352 с.

30. Мельников Д. О. Молодіжний рух в Україні: етапи та проблеми розвитку (80-ті – 90-ті рр. XX ст.). URL: <http://www.info-library.com.ua/books-text-11166.html>.

31. На зустріч референдуму: Звернення. Педагог. 1991. № 38, 13 листопад.

32. Нариси з історії розвитку диференційованого підходу до організації навчання в українській школі (кінець 30-х – 80-ті рр. XX ст.): посібник / кол. авт.: О. В. Сухомлинська, Н. П. Дічек, Л. Д. Березівська, Н. М. Гупан, Л. В. Пироженко та ін. ; за заг. ред. Н. П. Дічек. Київ: Педагогічна думка, 2017. 768 с.

33. Нас багато і нас не подолати. Педагог. 2004. № 5, грудень.

34. Не загубити корінь. Корчагінець. 1988. № 7, 12 жовтня.

35. Общественно-политическая практика в системе коммунистического воспитания студентов. Харьков: Высш. шк., 1985. 256 с.

36. Овчар І. В. Політичні трансформації у Радянському Союзі в період перебудови (1985 – 1991 рр.). Київ: Видавництво ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2011. 228.

37. Основные направления перестройки высшего и среднего специального образования в стране: сборник документов и материалов. Москва: Высш. шк., 1987. 77 с.

38. Пасько Н. И. Социологические проблемы коммунистического воспитания студенческой молодежи. Киев: Вища школа, 1977. 110 с.

39. Петренко Л. П. Роль викладача вищої школи у громадянському вихованні студентів. Теоретико-практичні аспекти виховної роботи в закладах інтернатного типу: зб. наук. пр. Кн. 5. Хмельницький: ХмЦНП, 2012. 12 с.

40. Підласий І. Реалії сучасного українського виховання. Рідна школа. 1999. № 12. С. 3–5.

41. Плаксий С. И. Молодежные группы и объединения: причины возникновения и особенности деятельности. Москва: Об-во «Знание» РСФСР, 1988. 40 с.

42. Поливана А. С. Моделі формування громадянської культури

майбутніх педагогів (60-ті роки ХХ – початок ХХІ століття). Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: зб. наук. пр. / Класич. приват. ун-т. Запоріжжя, 2019. Вип. 64. С. 18–23.

43. Поливана А. С., Давидюк М. О. Етнічні стереотипи сучасного студентства. ІІІ Всеукраїнська конференція молодих учених і студентів «Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень – 2014»: зб. наук. пр. Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2014. Вип. 3(6). С. 297–303.

44. Поливана А. С., Давидюк М. О. Зміст етнічних стереотипів сучасного студентства в ситуації воєнізованого конфлікту між державами. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія. 2014. Вип. 42(1). С. 316–324.

45. Поливана А. С., Давидюк М. О. Основні тенденції процесу виховання громадянської культури. XIII International scientific and practical Conference «CUTTING-EDGE SCIENCE – 2018». Vol. 12: Pedagogical sciences Psychology and sociology. Sheffield. Science and education LTD. Р. 22–24.

46. Постанова Верховної Ради Української РСР «Про порядок введення в дію Закону Української РСР «Про освіту»». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1144-12>

47. Примерное содержание воспитания школьников / под ред. И. С. Марьенко. Москва: Педагогика, 1971. 176 с.

48. Про дальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP840281.html

49. Рекомендації до проведення виховної роботи серед студентів Вінницького педінституту в позанавчальний час. Педагог. 1991. № 37, 6 листопада.

50. Розвиток молодіжного руху в умовах становлення незалежності. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=

2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/nvchnuipmv_2014_684-685_42.pdf

51. Савин Н. В. Педагогика. Москва: Просвещение, 1972. 303 с.
52. Сермяжко Е. И. Общественно-государственное и семейное воспитание: возможности и перспективы (заметки). Веснік Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. А. Куляшова. Серыя С. Псіхалага-педагагічныя навукі: педагогіка, псіхалогія, методыка. 2013. № 2 (42). С. 5–18.
53. Сисоєва С. О. Основи педагогічної творчості вчителя: навч. посібник. Київ: ІСДОУ. 1994. 112 с.
54. Смелков Л. П. Социологический анализ системы учебно-воспитательного процесса в советской высшей школе. Вестник Ленинградского университета. 1972. Вып. 3. 108с.
55. Сухомлинська О. Громадянське виховання: спадщина і сучасність. Управління освітою. 2005. № 24, грудень.
56. Сухомлинський В. О. Моя педагогічна система. Рад. школа. 1988. № 6. С. 88 –92.
57. Теоретичні основи педагогіки / за ред. О. Вишневського. Дрогобич, 2001. С. 13.
58. Тоталітаризму – ні! Демократії – так! Педагог. 1991. № 27, 28 серпня.
59. Указ Президента України «Про Національну раду з питань молодіжної політики».URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1129/95>.
60. Учебно-воспитательная работа в подготовительных классах: метод. письмо Минпрос УССР / сост. А. Я. Савченко. Київ, 1976. 22 с.
61. Федорчук О. О. Криза вузівського суспільствознавства в Україні (середина 80-х – початок 90-х років ХХ ст.) та спроби його перебудови. Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Серія: Політологія. 2010. Т. 131. Вип. 118. С. 15–18.
62. Философская энциклопедия. Москва, 1970. Т. 5. 740 с.
63. Філіпчук Г.Г. Українськість: витоки, виклики, відповіді / Георгій Філіпчук: монографія. - К.: Майстер книг, 2018. - 448 с.

64. XX съезд Всесоюзного Ленинского Коммунистического Союза Молодежи, 15–18 апреля 1987 г.: стенографический отчет. Т. 2. Москва: Мол. гвардия, 1987. 415 с.

65. Червонописький С. Становлення «афганського руху» в УРСР (1980–1991 рр.). Політичний менеджмент. 2005. № 6. С. 66–81.

66. Чувство нового. Учительская газета. 1986. 18 октября.

67. Эренбург И. Оттепель: повесть в двух частях. Москва: Изд-во: «Советский писатель», 1956.

Архівні документи

68. ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 388. Доповідні записки, інформації, звіти відділу ЦК, обкомів, комітетів ЛКСМУ вузів і технікумів про роботу комсомольських організацій, стан політико-виховної і культурно-масової роботи, побутові умови студентів, підготовку наукових кадрів, участь комсомольських організацій у перебудові вищої школи 107 арк.

69. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 11. Спр. 1464. Заходи щодо вдосконалення роботи з «неформальними організаціями молоді», попередженню негативних утворень та їх діяльності. 210 арк.

70. ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 18. Спр. 1998. Протокол №14 засідання секретариата ЦК ЛКСМ України. 147 арк.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і нове наукове розв'язання актуальної проблеми визначення особливостей формування громадянської культури майбутніх учителів у 60-х роках ХХ – на початку ХХІ століття, що полягає в обґрунтуванні специфічного змісту, методів і форм організації цього процесу в означений період.

Дослідження дало можливість сформулювати такі висновки:

1. Здійснений історіографічний та історико-педагогічний аналіз генези формування громадянської культури майбутніх учителів 60-х років ХХ - початку ХХІ століття дозволив виконати систематизацію та ґрунтовний аналіз архівних, історико-педагогічних джерел, що сприяли з'ясуванню сутності та специфіки формування громадянської культури майбутніх учителів розглядуваного періоду. Джерельну базу умовно систематизовано за такими групами: нормативно-правові акти; статистичні та довідникові джерела; архівні матеріали; монографії та навчальні посібники, дисертації; матеріали періодики. З'ясовано, що фундаментальний масив архівних джерел, які розкривають сутність означеної педагогічної проблеми, зберігається у Державних архівах Вінницької та Хмельницької областей, Партархіві у Вінницькій області, а також Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України, м. Київ) та Центральному державному архіві громадських об'єднань (ЦДАГО України, м. Київ). У цих джерелах змістовно окреслено чинники, що дозволяють цілісно розкрити генезу змісту формування громадянської культури майбутніх учителів у період 60-х років ХХ – початку ХХІ століття.

Доведено, що феномен «громадянська культура» має тривалу історію, а його генеза прослідковується, виходячи із поступу національної педагогічної думки, що відображена у працях сучасних українських і зарубіжних науковців. Їх комплексний аналіз показав, що визначений історичний період для української освіти, зокрема вищої педагогічної, був доволі складним, оскільки

Україна до 1991 р. перебувала у складі СРСР і, зі здобуттям незалежності, націєтворчі й демократичні зміни потрібно було швидко втілювати у систему підготовки майбутніх учителів, які мали діяти у реаліях людино-культуродитиноцентризму.

Зіставлення різних поглядів щодо трактування громадянської культури дозволяє стверджувати: громадянська культура є особливим різновидом культури, що охоплює всі сфери життя суспільства. Як наслідок, з'ясовано, що «громадянська культура майбутніх учителів» – це сукупність громадянських цінностей, знань і почуттів, поведінкових патернів, що мотивує та стимулює їх до суспільно-політичної активності з метою самовдосконалення й розвитку держави.

2. На основі визначених критеріїв (конкретно-історичні; нормативно-правові; ідейно-педагогічні; парадигмальні) обґрунтовано основні періоди формування громадянської культури майбутніх учителів (60-ті роки ХХ - початок ХХІ століття):

I-й період – 1961-1970 рр. – «Час ідеології у радянській педагогічній науці» – пов'язаний із посиленням ролі ЛКСМУ і романтизацією виховання громадянських якостей майбутніх учителів.

II-й період – 1971-1990 рр. – «Еволюція радянської педагогічної науки і суспільна користь» дозволяє констатувати поступове розширення спектру засобів і форм, методів і прийомів професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів поряд із розчаруванням молоді в традиційних комуністичних цінностях та ідеалах, поширенням протестних настроїв.

III-й період – 1991-2009 рр. – «Зародження національної української педагогічної науки» – характеризується зміною пріоритетів та соціальних установок студентства, появою нових теоретичних концепцій і практичних підходів до формування громадянської культури як молоді загалом, так і майбутніх діячів освітньої галузі незалежної України.

3. Зміст формування громадянської культури майбутніх учителів у визначений період передбачав виховання громадянських якостей, вміння

оцінювати різноманіття суспільних явищ з позицій робітничого класу – основного носія соціального прогресу, розвитку зв'язків студентів і робітників, педагогічних навчальних закладів, заводів і фабрик, підвищення ролі суспільних, природничих і спеціальних дисциплін в ідейно-політичному вихованні майбутніх учителів. Після проголошення незалежності (1991 р.) у змісті формування громадянської культури майбутніх учителів відбуваються суттєві зміни: освітній процес починає спрямовуватися на виховання національно-свідомої інтелігенції, виховання духовно багатого і спрямованого на творчий розвиток вчителя, примноження культурного потенціалу студентської молоді педагогічних ЗВО, які в майбутньому забезпечуватимуть виховання і свідомих і патріотично спрямованих громадян України.

Серед організаційних форм розвитку громадянської культури майбутніх учителів домінували: науково-дослідна робота в галузі загальних дисциплін, політичне просвітництво, походи та екскурсії місцями революційної, бойової і трудової слави Комуністичної партії і радянського народу, Ленінський залік, діяльність факультетів громадських професій, школи молодого лектора, масова участь студентів у третьому трудовому семестрі. Разом із тим, починаючи з 1991 р., у педагогічних вищих закладах освіти стала утверджуватися робота добровільних студентських об'єднань-гуртків, клубів, волонтерських об'єднань, спортивних секцій, драматичних студій, музичних колективів та інших об'єднань за інтересами. Такі форми роботи були спрямовані на розвиток націєтворчих і україноцентристських компетентностей майбутніх учителів, що, своєю чергою, сприяло розвитку їхньої як загальної, так і громадянської культури.

Провідними методами формування громадянської культури майбутніх учителів у визначений історичний період були: 1) словесні (різновиди навчально-виховних бесід, колективні читання творів класиків марксизму-ленінізму, заучування на пам'ять положень статутів ЛКСМ, КПРС, Морального кодексу будівника комунізму тощо); 2) наочні (демонстрації радянського виробництва, зустрічі з передовиками комуністичної праці,

участь у масових демонстраціях, відвідування концертів, художніх виставок митців – представників соціалістичного реалізму та ін.); 3) практичні (обов'язкове конспектування творів класиків марксизму-ленінізму під час підготовки до всіх, без винятку, лекційних, практичних і лабораторних занять у вищих педагогічних закладах освіти, участь у допомозі радянським колгоспам та радгоспам під час збору урожаю та доглядом за рослинами, участь у засіданнях комітетів, бюро, зборів ЛКСМУ, КПРСУ та ін.).

Доведено, що з утвердженням незалежності України зміст, організаційні форми і методи формування громадянської культури майбутніх учителів були кардинально змінені й почали набувати націєспрямованого, україно-людино-дитиноцентристського характеру.

4. Схарактеризовано тенденції формування громадянської культури майбутніх учителів: 1) «ідеологічну», яка, незважаючи на зміну епох та керівництва держави, була домінуючою; 2) «суспільно-політичну» тенденцію формування громадянської культури майбутніх учителів, яка характеризується тим, що студентська молодь не готова була прийняти новий формат суспільних відносин, інтегруючи старі ідеологічні стереотипи та нові суспільно-політичні реалії, що диктували часи «перебудови»; 3) «націєтворчу» тенденцію формування громадянської культури майбутніх учителів, що передбачає формувати громадянську культуру майбутніх учителів на засадах гуманізму, свободи, верховенства закону, соціальної справедливості та виступає дієвим механізмом розбудови демократії, верховенства права в Україні з одного боку, а з іншого – є потужним джерелом опозиції державній владі.

5. Визначено такі перспективи творчого використання прогресивних ідей та історичного досвіду формування громадянської культури майбутніх учителів в умовах інноваційного розвитку освітньої галузі України: 1) в сучасних умовах розвитку громадянського суспільства Україні доводиться вирішувати не тільки універсальні, загальнолюдські проблеми, а й багато викликів специфічного характеру, пов'язаних з особливостями історичного

буття, самоідентифікацією, цивілізаційними і національними прагненнями українського народу, а звідси - постає нагальна потреба уведення до змісту професійної підготовки вчителів предметів культурологічного, націєтворчого, спеціально-педагогічного циклів, посилення їх питомої ваги у навчальних планах і програмах для належного формування громадянської культури; 2) створення умов для модернізації та вдосконалення процесу професійної підготовки майбутніх педагогів шляхом удосконалення педагогічної практики, методичної підготовки, реалізації інтегрованих курсів, оновлення системи виховної роботи, формування корпоративної культури в академічному середовищі ЗВО, що базується на цінностях гуманної педагогіки, громадянського суспільства та творчого використання прогресивних надбань формування громадянської культури майбутніх учителів; 3) оновлення технологій професійної підготовки вчителів на особистісно-орієнтованих засадах (духовність, моральність, культура професійно-педагогічного спілкування, культура професійно-педагогічної взаємодії, високий рівень педагогічної майстерності і педагогічного професіоналізму).

Проведене історико-педагогічне дослідження, звісно, не вичерпує всіх аспектів цієї актуальної проблеми. До подальших перспектив наукового пошуку вважаємо за доцільне віднести такі напрями: теоретичні й методичні аспекти формування громадянської культури майбутніх учителів у регіональному вимірі, персонографічні дослідження видатних українських діячів освіти, культури, релігії, які опікувалися проблемами формування громадянської культури майбутніх учителів.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

ДОВІДКИ ТА АКТИ ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ
ДИСЕРТАЦІЇ

Поливаної Аліни Сергіївни

«ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ
УЧИТЕЛІВ

(60-ті роки ХХ – початок ХХІ століття)»

зі спеціальності 13.00.01 – Загальна педагогіка та історія педагогіки

(СКАНОВАНІ КОПІЇ)

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Михайла Коцюбинського

вул. Острозького, 32, м. Вінниця 31001, Україна, тел. (0432) 26-52-20, факс (0432) 26-31-02, E-mail: info@vpu.net.ua, СРРП/У 021292

30.05.2018 № 06/35 на № _____

ДОВІДКА
про впровадження дисертаційного дослідження
Поливаної Аліни Сергіївни
«Формування громадянської культури майбутніх учителів
(60-ті роки ХХ – початок ХХІ століття)», на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка
та історія педагогіки

Результати дисертаційного дослідження Поливаної Аліни Сергіївни на тему «Формування громадянської культури майбутніх учителів (60-ті роки ХХ – початок ХХІ століття)» набули практичної реалізації у навчально-виховному процесі на заняттях гуртка з педагогіки на кафедрі педагогіки та професійної освіти Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського впродовж 2016–2018 рр.

В педагогічний процес були впроваджені матеріали лекційних занять, які сприяли розвитку знань про формування громадянської культури майбутніх учителів під час проведення гурткової роботи «Місія вищої педагогічної школи в суспільно-політичному вихованні студентської молоді в 60-70-х роках ХХ століття», «Упровадження інноваційних педагогічних технологій як чинник розвитку громадянської культури студентів кінця 1990-х – початку 2000-х років».

Впровадження запропонованих А.С. Поливаною тем лекційних занять сприяло поглибленню знань студентів щодо формування громадянської культури майбутніх учителів 60-70-х роках ХХ століття, формуванню й розвитку ціннісних орієнтацій українського студентства періоду Незалежності, становленню нового типу громадянської культури студентів педагогічних закладів вищої освіти.

Проректор з наукової роботи _____ проф. Коломісць А.М.

Гомов (0432) 61-80-72

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка

Вул. Києво-Московська, 24, м. Глухів, Сумська обл., 41400, тел.: (05444) 2-34-27, факс: (05444) 2-34-74
E-mail: gdpu@sm.ukrtel.net, gnpuoffice@gmail.com, код ЄДРПОУ 02125527

Від 11.06.2018 № 1528

На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження Поливаної Аліни Сергіївни «Формування громадянської культури майбутніх учителів (60-ті роки XX – початок XXI століття)», на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Упродовж 2017-2018 рр. у освітньому процесі Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка на кафедрі педагогіки та менеджменту освіти здійснювалося впровадження основних результатів дисертаційного дослідження Поливаної Аліни Сергіївни. Дисертаційне дослідження було спрямоване на вивчення умов та факторів, які мали значний вплив на формування громадянської культури майбутніх учителів в 60-ті роки XX та на початку XXI століття.

Результати дисертаційного дослідження Поливаної А.С. на тему «Формування громадянської культури майбутніх учителів (60-ті роки XX – початок XXI століття)» набули практичної реалізації в ході викладання навчальної дисципліни «Історія педагогіки», а також у процесі самостійної роботи та практичної підготовки студентів.

У освітній процес були впроваджені матеріали лекційних занять, які сприяли розвитку уявлень студентів про формування громадянської культури майбутніх учителів, зокрема «Вплив етнічних і соціальних стереотипів на громадянську культуру сучасного студентства», «Громадянське виховання радянського студентства у 1940-1960-х роках: тенденції, напрями, зміст».

Упровадження запропонованих А.С. Поливаною матеріалів сприяло поглибленню знань студентів щодо формування громадянської культури студентів у 40-60-х роках XX століття та з'ясуванню специфіки впливу різних соціально-історичних, економічних, культурних факторів на громадянську культуру сучасного студентства.

Проректор з наукової роботи
та міжнародних зв'язків

В. П. Зінченко

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

імені М.П. ДРАГОМАНОВА

01601, м.Київ-30, вул. Пирогова, 9
Телефон 234-11-8

19.06.18 № 08-10/988
На № _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Поливаної Аліни Сергіївни

«Формування громадянської культури майбутніх учителів
(60-ті роки ХХ – початок ХХІ століття)», на здобуття наукового ступеня кандидата
педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Результати дисертаційного дослідження Поливаної Аліни Сергіївни на тему
«Формування громадянської культури майбутніх учителів (60-ті роки ХХ – початок ХХІ
століття)» були впровадженні у педагогічному процесі на заняттях з історії педагогіки на
Інженерно-педагогічному факультеті Національного педагогічного університету імені
М.П. Драгоманова впродовж 2016–2018 рр.

В навчальний процес були впроваджені матеріали лекційних занять, які сприяли
покращенню знань про формування громадянської культури майбутніх вчителів під час
проведення занять з навчальної дисципліни історія педагогіки «Громадянське виховання
радянського студентства у 1950-1960-х роках: тенденції, напрями, зміст», «Уплив періоду
«відлиги» на політичні настрої і громадянську культуру радянських студентів», «Уплив
етнічних і соціальних стереотипів на громадянську культуру сучасного студентства».

Розроблені А.С. Поливаною тем лекційних занять сприяли поглибленню знань
студентів щодо формування громадянської культури майбутніх учителів 50-60-х роках ХХ
століття, формуванню знань про вплив періоду «відлиги» на громадянську культуру
радянських студентів, та з'ясуванню специфіки впливу різних соціально-історичних,
економічних, культурних факторів на громадянську культуру сучасного студентства.

Проректор з наукової роботи,
доктор фізико-математичних наук, професор

Г.М.Торбін

Декан інженерно-педагогічного факультету,
кандидат педагогічних наук, доцент

Д.Е.Кільдеров

Міністерство освіти і науки України
**Житомирський державний університет
 імені Івана Франка**
 Вул. В. Бердичівська, 40,
 м. Житомир, 10008
 телефон /факс (0412) 43-14-17
 E-mail: zu@zu.edu.ua Web: www.zu.edu.ua
 код ЄДРПОУ 02125208

Ministry of Education and Science of Ukraine
Zhytomyr Ivan Franko State University
 40, Velyka Berdychivska Str.,
 City of Zhytomyr Ukraine, 10008
 Tel/Fax (0412) 43-14-17
 E-mail: zu@zu.edu.ua Web: www.zu.edu.ua
 USREOU 02125208

Від 13.06.2018 № 1/515
 На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Поливаної Аліни Сергіївни

«Формування громадянської культури майбутніх учителів

(60-ті роки XX – початок XXI століття)»,

на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Результати дисертаційного дослідження Поливаної Аліни Сергіївни на тему «Формування громадянської культури майбутніх учителів (60-ті роки XX – початок XXI століття)» було впроваджено у навчальний процес Навчально-наукового інституту педагогіки Житомирського державного університету ім. І. Франка впродовж 2017–2018 рр. під час викладання педагогічних дисциплін. Дослідження було спрямоване на вивчення умов та чинників формування громадянської культури майбутніх учителів в 60-ті роки XX та на початку XXI століття.

У педагогічний процес були впроваджені матеріали лекційних занять з навчальної дисципліни «Історія педагогіки», спрямовані на інформування студентів щодо процесів формування громадянської культури майбутніх учителів, зокрема «Громадянське виховання радянського студентства у 1940-1960-х роках: тенденції, напрями, зміст», «Формування й розвиток ціннісних орієнтацій українського студентства періоду Незалежності, становлення нового типу громадянської культури студентів педагогічних закладів вищої освіти».

Упровадження запропонованих А.С. Поливаною матеріалів сприяло поглибленню знань студентів щодо формування громадянської культури студентів у 40-60-х роках XX століття та розвитку ціннісних орієнтацій українського студентства в період Незалежності і становлення нового типу громадянської культури студентів педагогічних закладів вищої освіти.

Проректор з наукової і міжнародної роботи
 доктор педагогічних наук, професор

Н.А. Сейко

Завідувач кафедри педагогіки
 доктор педагогічних наук, професор

О.Є. Антонова

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
Філія ДВНЗ «УжНУ» у м. Львів**

вул. Дудаєва, 15 м. Львів, Львівська область, 79005
тел: (032) 261-1885, (097) 905-1341, телефакс (032) 261-1891,
e-mail: inst-lviv@uzhnu.edu.ua

11.12.18р. № 390/18

ДОВІДКА

про впровадження дисертаційного дослідження

Поливаної Аліни Сергіївни

«Формування громадянської культури майбутніх учителів

(60-ті роки ХХ – початок ХХІ століття)», на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Результати дисертаційного дослідження Поливаної Аліни Сергіївни на тему «Формування громадянської культури майбутніх учителів (60-ті роки ХХ – початок ХХІ століття)» набули практичної реалізації у навчальному процесі на заняттях з педагогічних дисциплін на кафедрі суспільно-гуманітарних дисциплін Філії ДВНЗ «Ужгородський національний університет» у м. Львів впродовж 2017–2018 рр. Основна робота була зосереджена на вивченні умов та факторів, які впливали на формування громадянської культури студентів.

В педагогічний процес були впроваджені матеріали лекційних занять, які сприяли розвитку знань про формування громадянської культури під час вивчення тем: «Вплив Болонського процесу на громадянську культуру студентства (доступ до європейських навчальних програм, академічна й професійна мобільність, нові принципи побудови навчального процесу університетів)», «Формування й розвиток ціннісних орієнтацій українського студентства періоду Незалежності, становлення нового типу громадянської культури студентів закладів вищої освіти».

Упровадження запропонованих А.С. Поливаною тем лекційних занять сприяло поглибленню знань студентів щодо впливу Болонського процесу, формування громадянської культури студентів та розвитку ціннісних орієнтацій українського студентства в період Незалежності і становлення нового типу громадянської культури студентів закладів вищої освіти.

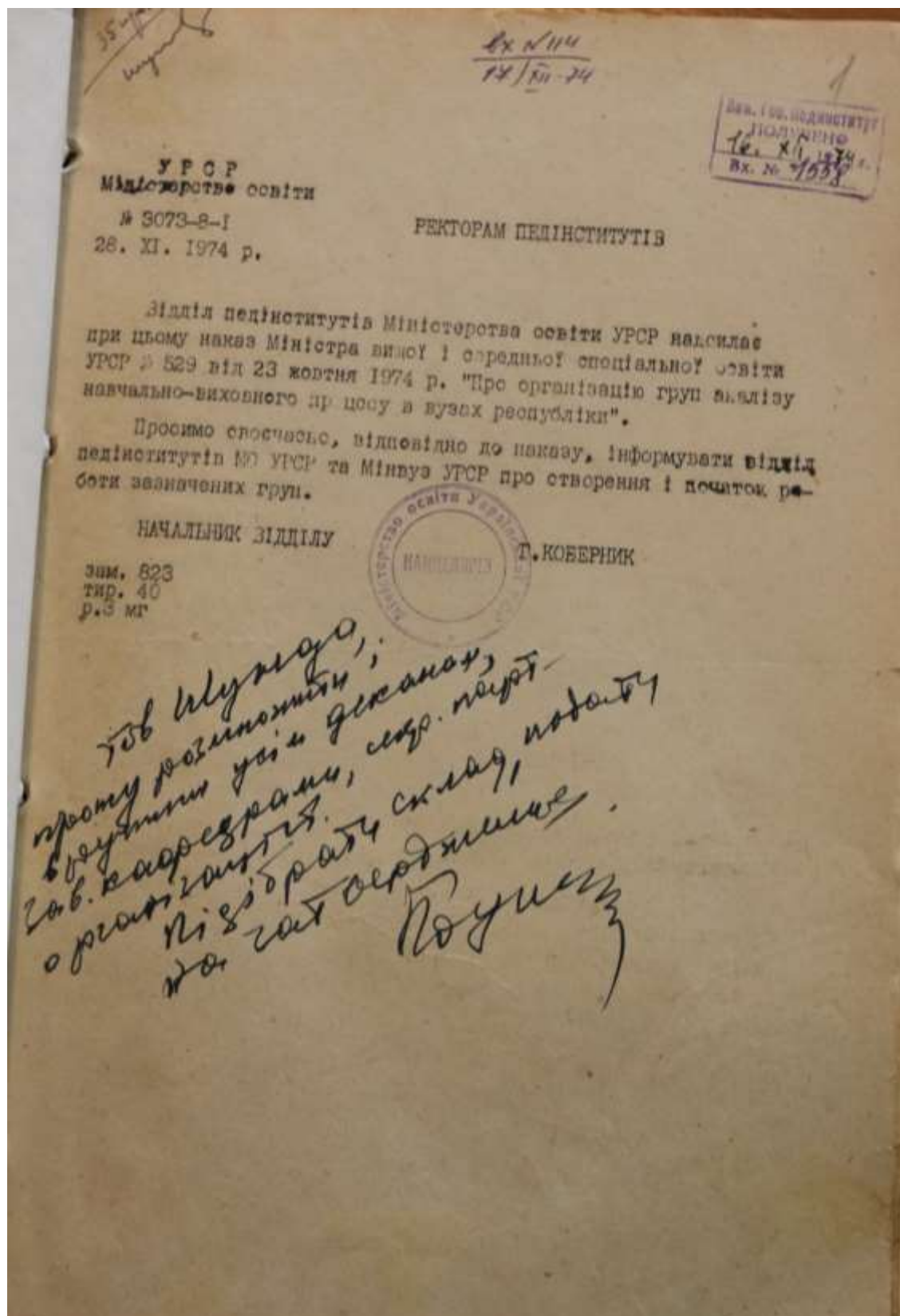
**В.о. директора
Філії ДВНЗ «УжНУ» у м. Львів**

Г.В. Вархолик

Додаток Б

«Листування з Міністерством освіти СРСР та УРСР з міністерством вищої та середньої спеціалізованої освіти СРСР та УРСР з навчально-методичних питань» [82, арк. 48]

МІНІСТЕРСТВО
ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ
СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ

с. 1
№ 30-12/121

Дат. надіслан. 30.12.75

В. 140 48
РЕКТОРАМ ВУЗІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

10.02.75

З управління викладання суспільних
наш матеріал в досвід організації громадсько-
політичної практики у Вашому вузі та інформу-
вати про проведення занять на факультеті гро-
мадських професій в спецкурсу "Організаторська
ідейно-політична робота в колективі".

В.О.начальник управління

М.ГУРІН

На Дел № 30-12/121 від 31 січня 1975 р.

Направлено матеріал про організацію громадсько-політи-
чної практики студентів у Вінницькому педагогічному інституті
ім.М.Сотрського.

Ректор

І.П.Грущенко

Інформація про виконання постанов ЦК Компартії України і Ради Міністрів Української РСР Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР «О мерах по дальнейшему улучшению организации летних работ студенческих отрядов» (1976 г.) [87, арк. 31-33]

720

**МИНИСТЕРСТВО
ВЫСШЕГО И СРЕДНЕГО
СПЕЦИАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
УКРАИНСКОЙ ССР**

ЗДАНО, Киев-1, ТСН, Хмельницкий, 11
МИНВУЗ УССР, № 20-32-31

03.05.77 № 210/9-1238

**МИНИСТЕРСТВО
ВЫСШЕГО И СРЕДНЕГО
СПЕЦИАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
УКРАИНСКОЙ ССР**

ЗДАНО, Киев-1, ТСН, Хмельницкий, 11
МИНВУЗ УССР, № 20-32-31

Совет Министров Украинской ССР

И н ф о р м а ц и я

о выполнении в 1976 году Минвузом УССР постановлений ЦК Компартии Украины и Совета Министров УССР от 22.06.1976 г. № 297 и Совета Министров УССР от 01.08.1977 г. № 118 "О мерах по дальнейшему улучшению организации летних работ студенческих отрядов в республике"

Во исполнение постановлений ЦК Компартии Украины и Совета Министров Украинской ССР Министерство высшего и среднего специального образования УССР издало приказы от 07.07.1976 г. № 265 и от 22.09.1976 г. № 363 "О мерах по дальнейшему улучшению организации летних работ студенческих отрядов", инструктивное письмо ректорам высших учебных заведений от 17.08.76 г. № 210/16-01-427 "О дополнительных мерах по уборке урожая в 1976 году", провело совместную коллегию с Бюро ЦК ЛКСМ Украины и издало совместное постановление от 28.X.1976 г. № Б-38/18 "Об итогах работы летом 1976 года и задачах по подготовке республиканского студенческого отряда к трудовому семестру 1977 года".

С целью организованного проведения работ в студенческих отрядах вузы и техникумы Минвуза УССР провели значительную подготовительную работу в соответствии с требованиями постановления ЦК Компартии Украины и Совета Министров УССР. Председатели советов ректоров вузов и председатели советов директоров средних специальных учебных заведений представили свои предложения о плане формирования студенческих отрядов на 1976 год, создали

8. Кассовый № 105

7717
126. м.р. ф-т 5711. 1976. Зап. 238-20000

2.

оперативные штабы по руководству работами.

Проанализировав эти предложения, Минвуз УССР и Республиканский штаб студенческих строительных отрядов ЦК ВЛКСМ Украины утвердили предложения вузов и техникумов. В районы работ были направлены представители учебных заведений для изучения условий труда и заключения договоров с хозяйствами на выполнение работ, размещение и организацию быта студентов.

С выезжающими на летние работы студентами вузов и учащимися техникумов были проведены занятия по технике безопасности по утвержденной 12-часовой программе и по профессиям, организованы митинги и собрания с целью мобилизации студентов на образцовое выполнение поставленных задач.

В студенческие формирования предполагалось в 1976 году привлечь 98 тыс.чел., в том числе 54,2 тыс.студентов вузов и 43,8 тыс.учащихся средних специальных учебных заведений. В 1976 году фактически в отрядах работало 98 тыс.чел., в том числе 54,3 тыс. студентов вузов и 43,7 тыс. учащихся средних специальных учебных заведений.

Студенты вузов и учащиеся средних специальных учебных заведений республики, воодушевленные решениями XXV съезда КПСС, принимали активное участие в сооружении объектов Байкало-Амурской магистрали, Нечерноземной зоны РСФСР, Тюменской и Магаданской областей, Казахстана, Калмыцкой АССР и Украины, а также в уборке и переработке сельскохозяйственной продукции, выполнив объем работ на сумму 251 млн.рублей. За время работ студенческие отряды убрали, обработали, подготовили к хранению более 2 млн.тонн сельскохозяйственных продуктов на сумму свыше 15 млн.руб. Такие показатели были достигнуты за счет хорошей организа-

3.

ции труда и широко развернутого социалистического соревнования. Контроль за организацией и качеством работ осуществлялся как со стороны вузов, так и со стороны хозяйств, чем обеспечивалась объективность оценок. Оплата труда студентов производилась в основном в соответствии с существующими положениями.

Комитеты комсомола, штабы отрядов, ректораты вузов и дирекции техникумов уделяли особое внимание повышению воспитательной и производственной эффективности трудового семестра. Дальнейшее развитие получили содружество с производственными коллективами, наставничество. 112 студенческих трудовых коллективов работали по методу бригадного подряда, удешевив стоимость строительства объектов на 356 тыс. рублей. Разработано и внедрено 34 рацпредложения с экономическим эффектом 90 тыс. рублей. Более 80 объектам присвоен "Студенческий знак качества".

В период работ силами преподавателей и студентов проводилась большая и разнообразная по формам политико-воспитательная, культурно-массовая и спортивная работа среди студентов и местного населения. Например, только коллективами студентов г. Днепропетровска прочитано 392 лекции, проведены 1150 политинформаций, 1200 бесед, 18 митингов, 25 встреч с героями труда и войны, 65 торжественных линеек, организованы 90 концертов, 1550 спортивных мероприятий, 6 воскресников, выпущены 1225 стенных и фотогазет.

Жилищно-бытовые условия, питание и медицинское обеспечение, как правило, были организованы удовлетворительно, а в Днепропетровской, Крымской, Запорожской и Ворошиловградской областях — хорошо.

Вместе с тем в деятельности студенческих трудовых коллективов имели место серьезные недостатки. В результате недостаточ-

100
4.

ного внимания со стороны ректоратов вузов и дирекций техникумов в ряде случаев формирование отрядов осуществлялось в отрыве от учебно-воспитательного процесса, без учета профиля учебного заведения, допускалось зачисление в отряды студентов и учащихся с академической задолженностью и медицинскими противопоказаниями. Вследствие этого, в отдельных отрядах Кадиевского филиала Коммунарского горно-металлургического института, Ворошиловградского машиностроительного и медицинского институтов, Киевского художественно-промышленного техникума и других учебных заведений имели место нарушения техники безопасности и правил поведения на воде, трудовой и внутриотрядной дисциплины.

Имели место серьезные упущения в работе ректората Харьковского института радиоэлектроники, дирекций Каменец-Подольского индустриального и Кадиевского горного техникумов по подбору и расстановке руководителей студенческих отрядов, отсутствие должной требовательности и контроля за их деятельностью привели к грубым нарушениям Устава ВССО и смертельным травмам.

Вскрыты факты грубого нарушения финансовой дисциплины, инструкции ЦК ВЛКСМ о порядке заключения договоров, регистрации и учета студенческих отрядов в студенческих трудовых коллективах Винницких политехнического, медицинского и педагогических институтов, злоупотребления служебным положением руководителями и ответственными работниками Винницкого и Донецкого областных штабов студенческих строительных отрядов.

Учитывая опыт работы студенческих строительных отрядов за прошлые годы, Минвуз УССР считал бы целесообразным принять такие организационные меры:

1. При составлении предложений по плану формирования отря-

**Звіт про ідейно-виховну роботу у Вінницькому педінституті
за 1988-1989 н.р. [93, с. 13-42]**

Масово-виховна робота велася за всіма основними напрямками комуністичного виховання, центральне місце в масово-виховній роботі займала наочна пропаганда книги:

- виставки (тематичні, інформаційні);
- календарі знаменних та пам'ятних дат
- перегляди літератури (тематичні та інформаційні).

особливо ефективно використовувалися видання подання на тематичних вибірках книг, які організовувалися на абонементі наукової літератури і в загальному читальному залі. Активно використовувалися видання представлені на наступних виставках:

1. Перебудова: проблеми, досвід, рішення (постійно діюча);
2. Перебудову школи на рівень нових вимог (постійно діюча);
3. Сьогодні студент - завтра вчитель (постійно діюча);
4. Ми всі за мир земної у відповіді
5. Етика майбутнього вчителя
6. Майбутньому фахівцю про трудове законодавство
7. Здоров'я, емоції, краса.
8. Поверненні з небуття (постійно діюча) (виставка за матеріалами періодичних видань).

Продовжувалася традиційне для бібліотеки напрямом виставки роботи - цикл виставок «Зі скарбниці марксизму лєнінізму», відображення важливих подій політичного, громадського і наукову значимість. Для студентів усіх курсів та факультетів оформлялися виставки на яких пропагувалася художня література. Перш за все вона була представлена на ювілейних виставка присвячених письменникам і поетам.

Особливий інтерес у читачів викликала ювілейна конференція,

присвячена 100-річчю від Дня народження А. С. Макаренка, яка була проведена спільно з обласною науковою, універсальною бібліотекою К. А. Тімірязєва та Замостянського району м.Вінниці. На заході нашої бібліотеки було організовано перегляд «Чудовий радянський педагог і письменник». Перегляд відвідало більше 300 чоловік.

Комплекс заходів до 70-річчя ВЛКСМ

Цикл книжкових виставок «Юності нашої союз бойової»:

1. Товариш Комсомол-сторінки поетичної хроніки
2. Твій патріотичний і інтернаціональний обов'язок (про призов юнаків до лав Радянської Армії)
3. Вірність партії-справою доведемо (за матеріалами періодичних видань)
4. Славний шлях Ленінського комсомолу

Бібліографічні огляди:

1. Виховати патріотів-інтернаціоналістів
2. Во славу Батьківщини-дерзати, творити, мріяти

Тематичні перегляди:

1. Спадкоємці революції
2. Комсомол в радянському мистецтві

Цикл книжкових виставок «Школа-горизонти перебудови»

1. Перебудову школи-на рівень сучасних вимог
2. Сьогодні студент-завтра учитель
3. Перебудова школи-справа державна
4. Слово про вчителя

Тематичні виставки:

1. Перебудова: проблеми, досвід, рішення (з циклу «Рішення 19 партійної конференції-в життя!»)
2. Краса Нових обрядів
3. Слова мужності (мемуарна література про Велику Вітчизняну війну)

4. Твоя життєва позиція
5. Етика майбутнього вчителя
6. На допомогу молодому спеціалісту (з циклу «Знати і дотримуватися радянський закон»)
7. Школа студентської гарту (по сторінках журналу «Студентський меридіан»)
8. Охорона природи - це проблема життя
9. Прапороносець сучасної прози (до 70-річчя від дня народження О.Гончара)
10. Правдиве і щире слово Ч.Айтматова (до 60-річчя від дня народження)
11. Із Близько-Минулого
12. Поверненні з небуття.

Додаток Д**План тематичного вечіру «Безсмерття полум'яних літ» [91, арк. 24]**

Цитата: «Никогда не победят того народа, в котором рабочие и крестьяне в большинстве своем узнали, почувствовали и увидели, что они отстаивают свою Советскую власть - власть трудящихся».

В.И.Ленин.

1. КПСС - вдохновитель и организатор великой Победы.

Цитата: «Наша Победа – это высокий рубеж в истории человечества. Она показала величие нашей социалистической Родины, показала всемогущество коммунистических идей, дала изумительные образцы самоотверженности и героизма».

Л.И.Брежнев.

2. Решающие события войны.

Книги об обороне Москвы, Ленинграда, героической Сталинградской эпопее, битве за Кавказ, событиях на Орловско-Курской дуге, победном штурме Берлина.

3. Все для фронта – все для победы.

Цитата: «... народный характер войны с особой силой проявился в нераздельной, монолитном единстве фронта и тыла, которое обеспечило нам победу»

Л.И.Брежнев.

4. Победа

Книги об освободительной миссии советских Вооруженных Сил, о героическом штурме Берлина.

5. Никто не забыт, ничто не забыто.

Всього на перегляді було представлено 210 книг.

**План сценарію тематичного перегляду літератури присвяченого
«70-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції» [92, с. 9]**

Мета перегляду: Ознайомити студентів з літературою, яка розкриває значення Великої Жовтневої соціалістичної революції, етапи історичного розвитку нашої країни, революційну перебудову всіх сфер життя суспільства на сучасному етапі.

На перегляді експонувалося 132 документа. Література була представлена у 4-х розділах:

1. Ленін - вождь Жовтня.

Цитата: Жовтнева революція відкрила нову епоху всесвітньої історії.

В. І. Ленін.

2. Великий Жовтень.

Цитата: Наша революція - найвизначніша подія ХХ століття, що сповістив початок нової ери в житті людства. Час глибоко розкрило її неминуще значення, висвітило гігантські можливості, які відкриває суспільний розвиток.

3. Революція триває.

4. Прапор Жовтня - прапор миру.

Цитата: Забезпечення міцного миру було і залишається вищою метою зовнішньополітичної діяльності Комуністичної Партії і Радянської держави, яка витікає з самої природи соціалістичного суспільства.

М. І. Рижков.

Перегляд був організований в загальному читальному залі і тривав 7 днів, його перегляд відвідали 150 осіб.

**План виставки присвяченої 70-річчю Великої Жовтневої
соціалістичної революції**

«Є в революції початок, немає у революції кінця» [92, с. 9]

Мета виставки: знайомство читачів з літературою, яка висвітлює історичні віхи розвитку нашої країни, органічний зв'язок звершень Жовтневої революції і нинішніх революційних за своєю суттю перетворень всіх сторін життя радянського суспільства.

План виставки:

1. В. І. Ленін - вождь партії і трудящих, геніальний стратег революції.

Цитата: «Ніколи не переможуть того народу, в якому робітники і селяни в більшості своїй дізналися, відчули і побачили, що вони відстоюють свою радянську владу».

В. І. Ленін.

2. Великий Жовтень: коротка історія (документи та фотографії)

Цитата: «Від бою до праці -

Від праці до атак,

в голоді,

в холоді і наготі,

тримали узятє, та так,

що кров виступала з-під нігтів.

В.Маяковський.

3. Курсом XXVII з'їзду КПРС, курсом революційного оновлення.

Цитата: Ми впевнено дивимося в майбутнє, бо діємо в інтересах соціалістичної Вітчизни, в ім'я великих ідеалів, беззавітного служіння яким присвятила себе партія комуністів.

М. С. Горбачов.

На виставці представлено 46 книг.

**Справа протоклу №14 засідання секретаріату ЦК ЛКСМ України
«Про заходи щодо реалізації в республіці установок XXVII з'їзду партії»
[66, арк. 127-130]**

Відповідно до плану практичних заходів ЦК ЛКСМУ щодо виконання Постанови ЦК Компартії України «Про заходи щодо реалізації в республіці установок XXVII з'їзду партії» та Пленуму ЦК КПРС (1987 р.) у сфері національних відносин, посилення інтернаціонального і патріотичного виховання населення було акцентовано увагу :

- на поглибленому вивченні та аналізі стану роботи з міжнародного і патріотичному виховання молоді, реалізації раніше прийнятих постанов ЦК ЛКСМ України з даного питання комітетами комсомолу Львівської області;

- передбачалося активніше використовувати масово-політичні та культурно-просвітницькі заходи, що проводяться в рамках підготовки до святкування 70-річчя Великого Жовтня, 65 -річчя утворення СРСР, 70-річчя ВЛКСМ, для пропаганди та утвердження ідей дружби народів СРСР, радянського патріотизму й інтернаціоналізму, високої культури міжнаціонального спілкування;

- проведенню занять в системі комсомольського політнавчання, засідання суспільно-політичних, дискусійних клубів на тему «Ленінська національна політика КПРС – інтернаціоналізм у дії».

- поповненню музеїв, кімнат, куточків історії комсомолу, комсомольської слави матеріалами, що розкривають інтернаціоналістичні традиції, діяльність комсомолу по зміцненню братерської дружби народів СРСР;

- пошуку форм і методів роботи комітетів комсомолу з молодими іноземними, громадянами, які працюють та навчаються на території республіки;

- доопрацюванні та доповненні програми підготовки та

перепідготовки комсомольських кадрів в республіканській, обласних і зональних комсомольських школах з теорії та практики Ленінської національної політики КПСР і Радянської держави, інтернаціональному вихованню молоді;

- проведенню заходів щодо активізації дружніх зв'язків обласних комсомольських організацій з молоддю братніх областей союзних республік;

- видавництву ЦК ЛКСМ «Молодь», журналам «Дніпро», «Ранок» оголосити конкурс молодих письменників на кращий твір про дружбу й братерство народів СРСР та підготувати за підсумками конкурсу збірку кращих творів для видавництва ЦК ЛКСМ «Молодь;»

- передбачено на сторінках молодіжного друку республіки яскраво та глибоко висвітлювати розвиток та зміцнення дружніх зв'язків народів СРСР, нарисів інтернаціональної тематики;

- спільно з Мангишлакським комітетом ЛКСМ Казахстану провести Шевченківські читання за участю делегації творчої молоді України;

- передбачити в літературно-художньому збірнику «Рідний край» розділ публіцистичних статей та нарисів інтернаціональної тематики.